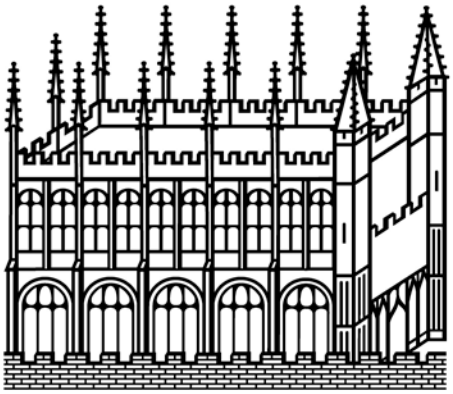

Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

شرح مینا بازار - نادر شرح ہر از مولوی امام بخش صہبائی دہلوی۔

سہ نثر ظہوری - مع مقدمات ثلثہ ظہوری مشہور شرح از ملا نور الدین ظہوری ترشیزی۔

شرح سہ نثر ظہوری - نثر نورس کی شرح ہر از مولانا محمد سعد اللہ۔

شبنم شاداب - از ملا میر اے تفرشی بڑے رتبہ کی انشا ہر جسکو مولوی ہادی علی اشک نے تصحیح فرماکر اُسکے ساتھ فرہنگ اُسکے لغات کی منضم کی۔

ایضاً - شرح ہر سہ نثر نادر از مولوی امام بخش صہبائی دہلوی۔

کلیات سہ نثر - مرزا اسد اللہ خان غالب دہلوی تین نثر۔

۱۔ نثر پنج آہنگ - ۲۔ نثر دستنبو۔

۳۔ نثر مہر نیمروز۔

کلیات نثر و نظم مولوی امام بخش صہبائی دہلوی

منظہر العجائب - فقرات و الفاظ صفات ہر شی کے جو کار آمد انشا نگاران ہر مصنفہ مرزا محمد حسن قتیل

تاج المدائح - رنگین فقرات صفات ہین بہت عمدہ کتاب ہر از جلوہ نمائے طبع وقاد منشی انوار حسین تسلیم سہسوانی۔

مفتاح الصفات - فقرات صفاتیہ از منشی رام نرائن۔

صفات کائنات - یہ بیمثل کتاب ہر اسمین سب اساتذہ کی نثرون سے فقرات صفت ہر شی موجودہ کائنات کو انتخاب کر کے ایک گنجینہ مرتب کیا ہر صفت کے ساتھ اول اساتذہ کے فقرات لکھکر پھر مصنف نے اپنے فقرات لکھے ہین شائقین انشا نگاری واسطے یہ کتاب بمنزلہ ایک اُستاد کے ہر مولفہ سیالکوٹی دام دارستہ۔

صحیفہ شاہی - جسمین تمہید القاب آداب خاتمہ عربی فارسی اشعار ہر قسم کے جسکا استحضار منشیون کو واسطے ضرور ہر جداول مین مرتب ہین یہ وہ کتاب ہر کہ ملا حسین واعظ نے واسطے شاہزادے کے تدوین فرمائی نہایت صفائی سے چھپی۔

قواعد فارسی

قواعد فارسی - مصنفہ منشی روشن علی انصاری

گلشن فیض - قواعد فارسی منظوم۔

مفید نامہ - آداب و القاب کے اصول در طرز حساب آموزی۔

جواہر الترکیب - قواعد فارسی منظوم از منشی شیو ارام تخلص جوہر ریس بانس بریلی۔

شرح جوہر الترکیب - عمدہ شرح مصنفہ شیخ حیدر علی۔

ہفت گل - قواعد فارسی منظوم مع امثلہ مصنفہ منشی کاشی پرشاد

انشائے بے نقاط سب رقعے صنعت
سقوط النقاط ہین ہین تصنیف منشی کاشتا پرساد
انشائے لطیف۔ اسم بامسمی ہر تصنیف منشی
ہیرالال۔
انشائے راحت جان۔
رقعات عالمگیری۔ جو خود بادشاہ عالمگیر نے
طرف شاہزادگان کے تحریر فرمایا۔
رقعات عزیزی۔ مصنفہ مولوی عبدالعزیز آروی
رقعات قتیل۔ جسمین سلیس عبارت مطابق
تکلم اہل زبان ہر مصنفہ مرزا محمد حسن قتیل تخلص۔
رقعات ابوالفضل۔ علامی وزیر اکبر شاہ۔
پنجرقعہ۔ مصنفہ ظہوری مع دو شرح۔
۱۔ شرح۔ از عبدالرزاق یمینی۔
۲۔ شرح۔ از مولوی عبدالاحد۔
شرح پنجرقعہ ظہوری۔ مصنفہ مولوی امام بخش
صہبائی دہلوی۔
رقعات بیدل۔ مصنفہ مرزا عبدالقادر بیدل
رقعات بچھی نرائن۔ مصنفہ منشی بچھی نرائن۔
رقعات نظامی۔ سلیس عبارت کے رقعے مصنفہ
شیخ محمد صادق حسین۔
رقعات امان اللہ حسینی۔
رقعات نظامیہ۔
رقعات گلستان حکمت۔ از مولوی عبدالعزیز آروی

پنجرقعہ ولایت۔ مصنفہ سید ولایت حسین
رقعات فیض آگین۔ مصنفہ منشی نند کشور۔
دستور المکتوبات۔
دستور الصبیان۔ مصنفہ منشی نوند رائے۔
فیاض دلبستان۔ مکاتیب ہین از منشی ولایت حسین
گلزار ولایت۔
سلک مسلسل۔ مصنفہ منشی چندر کا پرساد۔
لذۃ الافہام۔ مصنفہ سید محمد خان عرف
نواب دولہ دہلوی۔
کشایش نامہ۔ مع فرہنگ لغات تصنیف
منشی راجکرن۔
ایضاً۔ بخط شکست
توقیعات کسری۔ دستور العمل خسرو نوشیروان
مصنفہ ودونہ مرزا جلال الدین طباطبائی۔
ابوالفضل ہر سہ دفتر خشی بخشی مولوی ہادی علی
اشک از ابوالفضل
منتخبات ابوالفضل۔ علامی بہت خوشخط۔
رسائل طغرا۔ مع رقعات طغرای منشی
حسن و عشق۔ عبارت متین ہر کہ جسمین کتھا ئی حسن و عشق
ہین زور عبارت آرائی دکھایا ہر رتبہ نثاری کا بڑھایا ہے
مصنفہ نعمت خان عالی۔
شرح حسن و عشق۔ از مولوی امام بخش صہبائی
بینا بازار۔ رنگین عبارت مصنفہ ارادتخان واضح

خاتمۃ الطبع

یزدان را سپاس بیرون از حد قیاس کہ درین روزہای خجستہ آغاز ہمایون انجام بہارین گلشنی باشادابی قرین و شگفتہ گلزاری طراوت گزین جلد دوم مجموعہ کلیات شرح و رسالجات مولفہ معدن فراست و دانائی مولوی امام بخش صہبائی حسب الایمای قدر فہم اہل کمال منشی دینہ دیال صاحب میر منشی کچہری بھوپال کہ باصد زینت و زیبائی یکجائی بتفصیل ذیل طبع گردیدہ بود شرح سہ نثر ظہوری - شرح مینا بازار - شرح پنجرقعہ - شرح شبنم شاداب - شرح حسن و عشق - شرح معمای نصیرای ہمدانی - شرح معمای مولانا جامی - مناقشات سخن - قول فیصل - رسالہ صرف و نحو قواعد اردو - ترجمہ حدائق البلاغت - رسالہ حل و عقد مقامات عبد الواسع ہانسوی - منجملہ ازان مجموعہ دلپسند چند کتب علحدہ مانند شرح سہ نثر ظہوری و شرح مینا بازار و شرح پنجرقعہ و شرح شبنم شاداب و شرح معمای نصیرای ہمدانی و رسالہ قول فیصل و رسالہ صرف و نحو قواعد اردو - و ترجمہ حدائق البلاغت بنظر کفایت پسندی خریداران و خواہشمندی تاجران طبع گردیدہ ست الحمد للہ والمنۃ کہ منجملہ آن شرح شبنم شاداب باصد آب و تاب بار دوم بمقتضای وفور خواہش خریداران و رمطبع نامی منشی نول کشور مقام لکھنؤ بماہ اپریل ۱۸۸۱ء مطابق ماہ جمادی الاولی ۱۲۹۸ھ بجلیہ طبع آراستہ و پیراستہ

گردیدہ زینت گلزار جہان گشت ؛

رشته تابی فکر تاریخ سر رشته کاریجای رسانیده واز کارگاه سیر گریبان تار و پودی مهیا گرداند یعنی خیال بافیهای اندیشه نارسا نقشی چند از عالم اوهام بدست آورد و دوری دگر صفحه سادگی رقم به طراز ختم حل مقال مطرز کرد تمام اجزای پیکر این ماده در یافتنی است و بی نقصانی صورت این هیولی واشگافتنی نظم بهار تازه زین پرده دارد سر نگون کردن

نگاهی تا کدامین جلوه بالد از نقاب اینجا
جهان حسن این نیرنگ دارد عالم دیگر

بود از لفظ و معنی صبح اینجا آفتاب اینجا
ببوی جلوه گلها عنان افگنده میتازی

گل و مل هر دو رنگ شوخی دارد تباب اینجا
شاهد ماده دیگر نقاب عدم واشگافت

بی خواست در جلوه گاه اندیشه شتافت خامه صهبائی بی دستگاه دست تشفقتی از سر آن بیچاره برنداشت و بکبسو نگری پیرایه نظم همت برگماشت **قطعه تاریخ**

شد از دست تعدیهای کلکم
بروی هر ورق صد داغ پیدا

نه پنداری صریر از خامه خیزد
سخن از دست من گوید به اعدا

زبان بدور از اندرشکایت
دوائر را دهان از شکوه اش وا

بروی صفحه سطر انگشت نیل است
که از دستش بعالم گشته رسوا

برای هر ورق مانند صحاف
شکنجه از کفم باشد مهیا

سخن دیدار نفس صور قیامت
گمانم کاین بود باد مسیحا

چو گشتم در پی تحریر این شرح
چو شد اندیشه بهر فکر پیدا

نمودم هر چه صالح بود فاسد
نمود هر چه برجا بود بیجا

شنید این را چو هاتف گفت گردید
خراب عباس آباد ظهیرا

تمت

زنهار پندارشته فی الحقیقت بلند پایگی مراتب معانیش ازان پایه ست که رسائی
پرواز اندیشه توهم قرب کنگره اش باغبان گستگی های حیرت سعی وامانده عجلت
هم آغوشیهای نقش قدم ست وبیباکی شوخیهای خیال تصور اشراف پیشگاهش
باگام زنیهای فضولی تردد وبپاخوردگی ره نشناسیهای کورچشمی متهم مصطبه نوش
خمخانه اشراق یعنی فلاطون تا به نشئه کیفیت خیالاتش ناشتا نشکند دماغ بلند پایگی
کمال نرساند وچراغ افروز دودهٔ مشابهت یعنی ارسطو تا لبسیاهی سطور والفاظش سرمه
در دیده روشن سوادے نکند طومار بلاغت وانخواند دقت معانیش حقیقت نغز وشگافته
وپردگی مضامینش در کوچه تنگیهای معما شتافته جلوهٔ رنگینی پرطاؤس از بوقلمونی کیفیت
رنگ پریده برروی حیرت شکستگے وامانده وجلا پردازی فروغ سحر با جوش صفائی
آئینه اش رنگ نفسی غبار ظلمت فروشی برسر افشانده غبار بی سروپائی از کثرت
دیدهٔ انتظار نرگس زاری برمی آرد وخاک بی اعتباری از هجوم نگاه تحیر سنبلستانها میکارد
که هرچند زعفران شکسته رنگی این گلستان غیر از خنده تماشای دربار ندارد به بهانه وستگاه
کرم سرمایه شکفتگیهای طبیعت باید انداخت وبا آنکه کدورت اقتباسی این خاک سیاه
جز تاریکی چشم مطالعه بارنمی آرد بحیله سازی تقاضای مروت همان برتوتیای آن غبار چشم باید دوخت

تا درین گلشن چو نرگس چشم من وا کرده اند
از شکست رنگ ویم می به مینا کرده اند

اختران بهر شکست باکمر ها بسته اند
سنگها را در کمین شیشه ما کرده اند

جوهر اصلے ندارد امتیاز خوب و زشت
بعد ازین فرق از میان لعل و خارا کرده اند

عجز آخر سرنگونیها بکارم کرده ست
فرق نقش پا همان وقف کف پا کرده اند

کار صهبائی کنون از بی نشانی هم گذشت
از غبارش طرح زیر بال عنقا کرده اند

آنکه کاهش و افزونی در متاع مملوک غیر از جیب قدرت سر بر آوردن دربار ندارد و در مجلس
وکانهای غیر خبر باتهمت خیانت سر از گریبان بر نمی آرد نقش آئینه دل هر چند از اسرار
لوح محفوظ باشد در محفل یقین چون نقش قدم افتاده پیش پاست و تصویر اندیشه تغیر هر چند
از بدیهیات است در عالم وهم از پرده بیگانگی چهره گشا لیکن از خواطر کماهی راه برون
خرق عادت است و از عالم اسرار بی کم و کاست و انمودن از الهامات تبیین نکات
دیگران به یقین نمی پیوندد که مطابقت به بیان واقعی داشته باشد و توضیح مرادات هیچ
اختراعی خود باشد بهیچ وجه شبه و شک نمی تراشد چه قدر خون جگر باید خورد تا سرشک
توجهی بدست آید که خورده گیران در کسوت رد و انکارش نجوشند و تا کجا خرده کاریها
صرف باید کرد تا پیکر تاویلی جلوه نماید که عیب بینان بیجا باخرده نفروشند خاصیه در نمقام
که اندیشه وقت معانیش دور باش جرات رسائی های فهم است و خیال اغلاق عبارتش
مانع تگ و تاز جولانگر یهای وهم سیما در ننگامیکه دست داد تائید بر سر دست نباشد
یعنی نسخه دیگر مشعر حل مشکلات و هنوز قائمری بر سر وقت نرسد یعنی کتابی مشتمل
توضیح ایماآت بر روشن سواد ان مکتب ذوق ظاهر ست که مقامات نسخه مذکور هنوز
ممنون خامه هیچ صاحب قدر تی نگردیده و اغلاقات آن تا حال در پیشگاه وضوح
شرح نرسیده در نصورت هر چند معنی پیرائی خامه صهبائی تحریک مطالعه ارباب سواد می
که زمانی تضییع بر اوقات پسندیده خود برگمارند و بکار پردازی وقت نگاه نقطه نقطه سویدای
دلهای آگاه بردارند اما در محفل احتیاط خود شناسی باده عرضی بر ساغر کشان بزم
نازک خیالی می پیماید و هنگامه پوزشی در پیش دیده اهل هنر می آراید که اینجا سیاه کاریها
زبان قلم بر شهادت نامه سیاهی های خود مختصر نگاشته است و دو امر الفاظ را انگشت

از گلگشت بیابان شرح وحاشیه غالبا مصروف معانقهٔ دل آرایان معانی داشته
و سرگرم تماشای همان غیرت فرمایان پرندمانی اما در بعضی مقام استبداد عزیزانی
که لقای تازهٔ شان سرمایهٔ نور بصرست و تجلی دیدار ایشان دستگاه تازگی نظر چاره
پذیر نمیباشد معذا به تقاضای بعضی از اوقات تنگی حوصله در اظهار طرفگیها سینه آرزو
میخراشد ناگزیری اهتمام این کار طراز دامن احوال گردید و چیره دستی جذبه
القیاد دامن خاطر در کشید یا آنکه در عالم نادانی سر که فروشیهای چین پیشانی را
تکلیف ساغرزینهای موج شراب تصور می آرد و سبکسیرهای محافل همغزی را
چشمک حباب باده می پندارد دیوانه مشرب بی عالم بی اختیاری مدتی عطف دامن ما
تا شیر سلسلهٔ زنجیر عطا فرمود و مربع نشینی زاویهٔ تنهائی را هم وضع اسیرهای شکنجه رو انمود
تا آنکه خیال پرزهای عالم خام طمعی با آتش افروزی سعی قلم بخته افتاده و دماغ سوزی
اوقات لاطائل چراغی در راه حصول مقاصد نهاده صرف نقد این اوقات نتیجهٔ
خجلی بر روی کار آورد و دردامن جستجو پاره خذفی نبود هم گوهر سپرد مدعا اینکه
وقت مطالب آن کتاب در صفحهٔ فهم طبایع بار جوید و از دایرهٔ اذهان اعنه
رسته دور کردیها نپوید بگمان ناقص در رفت و روب خار و خسی که از بی هنری نسخان
کور سواد هنوز زحمت پای استفاده می بخشید و به تردستی یک عالم خلجان طبیعت
دامن تردد ها می کشید دستیاری خامهٔ چابک خرام متهم تقصیری برنمی آید
و با داشکنیهای تهمت نقصان آغوش نمی کشاید اما از عالم سیر گریبان پوشیده نیست
که گام زنهای جادهٔ این طریق یکقدم صعب ترست از جولانگریهای عرصهٔ ایجاد
عبارت و چهره کشای این ساده عذار مشکل تر از پیرایش حلیهٔ تشبیه و استعارت سبب

فکر دقیقه سنج ارباب معانی بود دل در حال گریبان سپهری دستوار گزینان عالم بلند خیالی
طلسم گنجینه اسرار می نمود بآسانی صورت بست و نقش این کار درست نشست بر آئینه
روشندلان حقیقت آگاه پوشیده نیست که تا تردد انفاس دامن صفای وقت در دست
نیاردز نگ زدای مراة تخیل دست از دامن بی انتهائیهای ظلمت فروشی بر
نمی دارد اینجا کاهش جان و تن افزودنی سرمایه دقتهای سخن سنج است و سرو کی جاده خود دیدهای
دستیار پیدای سر رشته این فن بی احتمال چار چار کوهیائی تفاخر شبهها دود چراغ
صرف دماغ سوزیها گردیده است تا پرتوی از شعله اینکار سیاهی نمود و روزنامه مردمک
در غور بیاضها بکار رفته تا سواد نقطه از خلوتش آئینه اظهار زود دود دماغ راد ماغ ندانستم
تا قرنها تحمل گران باریهای مشقت دست بهم داد و دل را دل نام نکردم تا عمرها
جانگداز یهای اندیشه صعب قدم بعرصه نهاد بیشتری میلان لمبیعت را منسوب نشر پردازی
وضع بیدلی داشت و خامه را در ره سپری همان جاده مشکل گماشت با آنکه اغره را
در هنگام تتبع آن طرز صعب لرزه بیم قلم از دست می انداخت و سموم اندیشه لغزش
جان در بدن میگداخت فکر رسای صهبائی بدستیاری قائد توفیق دو گام زد و سر منزل
حقیقت کار را در پیش دید و همپای خواص تائید نفسی سوخت و گوهر وصول مراد ذخیره
دامان تمنا گردید از اینجاست که با همه گریز پائی قلم پرتو طرز خاص دست از دامن سطور
این عبارت هم بر نمی دارد و با همه دور باشش پاس مقام بی اختیاری آن وضع
سنجیده دامن تقاضا از دست نمی گذارد از این راه که در ضبط مراتب تقریر تقطیع
سراپای عبارت و اهمه را در چار سوی گم گشتگی آواره دارد و تقاضای ایضاح معنی
حلیه جنس استعاره و تشبیه از گردن و گوش این عالم افکار برمی آرد و چشم تطبیع موزون

از ساغر شراب نوش کنم بدانکه اگر بیاد کسی که غائب باشد شراب خورند گویند بیاد فلان شراب خوردیم و اگر آن شخص حاضر باشد گویند بروی فلانی می خوردیم در شخص حاضر باد جود لفظ رخ بلفظ یاد هم مستعمل است شاعری گوید ؎ یکے جام زرین پر از باده ده ؎ بیاد رخ آن پریزاده ده ؎ دگر ره یکی جام یاقوت پوش ؎ بآن نوش لب داد گفتا بنوش ؎ مثال اطلاق نوشیدن بر جام نیز ازین شعر واضح است پس بیاد ابروی کسی شراب خوردن و پیمودن و ساغر کشیدن هم بدین معنی است اشرف ؎ خوش آنکه مست نشینم برابر رویت ؎ کشم چو چشم تو ساغر بطاق ابرویت ؎ و از بعضی اشعار اساتذه معلوم میشود که بطاق ابرو در محل غایت نیز مستعمل است چنانکه سلیم گوید ؎ زاهد امشب تا سحر از ما شراب ناب نزد ؎ ساغری هر دم بطاق ابروی محراب نزد ؎ و نمیتواند که در ما نحن فیه نیز ازین قبیل باشد زیرا که ضرور نیست که متکلم شراب در حضور شاه خواسته باشد بلکه همین بهتر است کما لا یخفی علی المتامل مخفی نماند که بعد از تحریر این توجیهات نسخه بنظر آمد که در آن مصرعه اول چنین یافته شد ع بده تا بنوشم من آن خورزماه ؎ درین صورت حاجت بتکلفات دیگر نمیماند چه تشبیه شراب بخورشید و ساغر بماه شائع است عرفی ؎ نور خورشید می برند شفق ؎ بر سر خاک اغبر اندازد ؎ آسمان رنگ شیشه طلبد آفتابی بساغر اندازد ؎ و تشبیه ساغر بماه از شعر معلوم شد که گذشت بدانکه بعد ازین اشعار دو شعر دیگر در بعضی از نسخ یافته میشود اما چون در هیچ یک از نسخ معتبره یافته نشده مناسب سلک این اشعار درر نثار نیافته خامه را مکلف توضیح تقریر آن نگشت **خاتمه لمؤلف** شیوا زبانی خامه روشن سواد نتیجه سپاس گذاری واهب بی منتهی است که بیمن کارسازی عطای بی برش سرانجام شرح مقامات مشکله این کتاب که در بادی النظر حل آن کنده بای

و در بعضی حرف زکه مخفف از ست و در بعضی چو خورشید ماه بکلمهٔ تشبیه و بدون واو
عاطفه و در بعض با وجود حرف زینز حرف عطف ترک شده در صورت اوّل معنی آن
چنین باید گفت که ساغرے که اوّل طلب کرده ام بده تا مانند خورشید و ماه در یاد
دو ابروی پادشاه نوش کنم ای چنانکه خورشید و ماه بیاد او شراب مے نوشند من
هم چنین کنم و این تقدیر خالی از ادعای محض نیست زیرا که از پیش خود تجویز کرده
که خورشید و ماه چنین می کنند و طرف وقوع ندارد یا آنکه چنین گفته شود که چنانکه خورشید
و ماه پیاله مے نوشند من بیاد پادشاه بنوشم و آن باعتبار تشبیه ابتدا باشد بساغر پس
در نصورت نسبت ساغر نوشیدن بیاد پادشاه فقط بمتکلم ماند و بر تقدیر دوم خورشید و ماه
عبارت از همان دو ساغر که قبل ازین گفته و حرف از ابتدائیه و شراب که مفعول بنوشم
ست مقدر یعنی بده آن ساغر ما را تا بنوشم شراب را از خورشید و ماه که همان دو پیاله
اند بر تقدیر این توجیه تکرار کلمه بده مفید تاکید ست و میتوان گفت لفظ بده برای طلب شراب
ست که اول گفته آمده ست نه برای تاکید طلب ساغر در نصورت حاجت به تقدیر
شراب نه باشد و در صورت ثالث چو خورشید ماه یعنی ماهی که همچو خورشید باشد آن ماه
ساغر خواهد بود پس میگوید که مرا آن ساغر بده تا آن ساغر را که ماهی ست همچو خورشید بنوشم
بدانکه اطلاق نوش کردن و خوردن بر ساغر مجاز ست در کلام اساتذه بسیار آمده
و تشبیه ساغر بماه نیز شائع ست اثر گوید ؎ خبر مده ز خروج الشعاع مطرب را + که ماه جام
برآمد ز باده شفقی ؎ و می تواند شد که چو خورشید ماه کنایت از شراب بود پس اطلاق نوشیدن
بران از روی حقیقت باشد و بده برای طلب ساغر مذکورهٔ بالا یعنی بده آن ساغر را تا
شراب که ماهی همچو خورشید ست بنوشم و در صورت رابع خورشید ساغر و ماه شراب باشد ای

کسی در شعر اسیر ۵ من و گلچینی آتشکدهٔ داغ کسی ✤ تماشای گل و لاله چکار است مرا ✤
و مراد از آن معشوق اوست آمدیم بر نیکه مراد از لفظ گل در مصرعهٔ ثانی جام شراب است
قوله دریغ ای گل از بلبل انصاف نیست ✤ بمن جام بخشیدن اسراف نیست ✤ عبارت
این شعر مشتمل بر تعقید لفظی ست یعنی ای گل دریغ از بلبل انصاف نیست در اینجا خود را
بلبل قرار داده می گوید که ای گل از بلبل دریغ کردن از آئین انصاف بعید ست
اگر جام بمن عوض بخشیدن اسراف نخواهد شد و اسراف بمعنی خرچ بی اندازه کردن و بر گزاف
نمودن است چون لحاظ اسراف در بعضی مقام موجب عدم دهش میگردد لهذا میگوید که
جام بخشیدن بمن مستلزم اسراف نیست زیرا که حق من ست و در ادای حق اسراف نمیباشد
و میتواند که از تعلیقیه بود یعنی دریغ است ای گل انصاف از بلبل نیست ای بلبل انصاف
ندارد و مراد آنست که بلبل میخواهد که گل بجالم نپردازد و این بی انصافیست چرا که بمن جام
بخشیدن اسراف نیست **قوله** شراب تو بر جان محزون من ✤ حلال ست چون بر لبت خون من ✤
یعنی ای ساقی شراب تو بر جان غمگین من حلال است مثل خون من که بر لب تو حلال است
اینمقابله بسیار خوب واقع شده **قوله** عجب تشنه ام خیز و ساغر بده ✤ چو چشمان خوشم
مکرر بده ✤ عجب بالتحریک شگفت کذا فی بهار مکرر یعنی بار بار و بمعنی دو نیز مستعمل است
ای کاش گوش رغبتم احول شدی چو چشم ✤ تا هر چه گفتی از تو مکرر شنیدمی ✤ و در اینجا
ذو المعنین واقع شده چه مراد از تکرار بار بار دادن ساغر ست و چون تشبیه ساغر بچشم
نیز ست و آن دو است معنی دو نیز راست آمده ای چنانکه چشم تو مکرر است همچنان ساغر
مکرر بده **قوله** بده تا بنوشم چو خورشید و ماه ✤ بیاد دو ابروی دلجوی شاه ✤ در بعضی
از نسخ ما قبل خورشید لفظ چو که حرف تشبیه ست و مابین خورشید و ماه واو واقع است

برهمین دلالت دارد و بر تقدیر نسخهٔ دوم موجدهٔ مسطوره برای استعانت باشد
درینصورت معنی شعر این باشد که باستعانت قطرهٔ شراب مذکور بشیشهٔ لب از نالهٔ
صبرکاه که به سبب رنج و آلام بهم رسیده برمی آید ای هر قطرهٔ آن شراب لب را
از نالهٔ اندوه برمی آرد و لبطرب و سرور میرساند ظاهرا این نسخه از اول بهتر می نماید
قوله بمن ده که سوسن زبانی کنم ✤ شوم سرود رقص روانی کنم ✤ سوسن زبان کسیکه
برسخن گفتن قادر نبود زیرا که سوسن زبان دارد اما گویا نیست و هم کنایه از فصیح و
شیوا زبان حزین ✤ زهی از خارخارت شعله در جان گلستانها ✤ ز لعلت مهر
خاموشی بلب سوسن زبانانها ✤ و از قبیل ثانی ست در ماتحن فیه و حاصل شعر اینکه
آن شراب که صفت آن در اشعار سابق مذکور شد بمن ده برای اینکه از سبب آن
شیوا زبانی کنم و از کندی و لکنت زبان که الحال سبب بهم نرسیدن شراب با رنج
خمار بهم رسیده برایم و چون شراب موجب نشاط طبع می شود و نشاط باعث رقص
و وجد گردد لهذا گفته که آن شراب را خورده سرو گردم و رقص و روانی حاصل کنم و سرو روان
بمعنی سرو خرامانست اسیر ✤ از سیر باغ و بادیه حاصل نمیبرد ✤ آنکس که گرد باد ز سرو روان
نشاخت ✤ شخصی گفته که سوسن زبانی غلط است صحیح آتش زبانی ست فقیر گفتم چون سند
سوسن زبانی موجود ست و وجه غلط آن چه باشد مگر آنکه آتش زبانی نیز نسخه باشد یا اینکه
سوسن زبان نسبت باین نسخه در نسخ کثیره یافته می شود و در بعضی نسخه بجای سوسن زبانی
شیوا زبانی یعنی فصیح زبانی هم یافته شده و مآل هر دو واحد ست **قوله** چه خواهد شد آخر اگر
بلبلی ✤ ازان شاخ سا عد بچینند گلی ✤ یای تحتانی در بلبلی برای تنکیر ست و در محل تخصیص
واقع شده چه مراد ازان متکلم ست که شخص خاص ست و این نهایت لطف دارد ازین عالم

هرگاه نسبت آن بدرخت باشد بمعنی ثمر آوردن بود و هرگاه بزنان بود مراد ازان وضع حمل باشد و چون برجال باشد بمعنی پیدا کردن فرزند بود اشرف گوید ؎ بانواع هنر پرورده بودش ٭ پدر زنیگونه بار آورده بودش ٭ کذا فی بهار عجم مولف گوید که بمعنی مطلق پیدا کردن نیز آمده خواه گل باشد خواه غیر آن معز الدین فطرت در دیباچه که بر بیاض نوشته فرماید نشر اگر نهال معنی های تازه گل شگفتگی بار نمی آورد ی ماه سرد مهر روزگار باغچهٔ دلها چه میگیرد مرزا بیدل گوید ؎ معنیست و اماند و لفظ آورد بار ٭ شد صدا دا فسردگیها کوهسار ٭ و حاصل شعر اینکه بهر رشحهٔ آن شراب سفال تن مرده ریحان روح را پیدا کند و نظر بلفظ مرده باز برای مجمد نیز درست میتواند شد یعنی باستعانت هر رشحهٔ آن شراب بسبب آنکه نهایت برکت و فتوح دارد سفال تن مرده ریحان روح بار دیگر بر و یاند ای روح بار دیگر عود کند برین تقدیر آوردن بمعنی رویانیدن باشد چنانکه نظامی علیه الرحمة گوید ؎ بنارد هوا تا نگوئی ببار ٭ بنارد زمین تا نگوئی بیار ٭ زیرا که مفعول آن رویید گیست که از عبارت محذوف شده علی ما قال شارحه سراج الدین علیخان آرزو **قوله** بهر آتشین قطره بی اشتباه ٭ برآمد ز لب نالهٔ صبرگاه ٭ در مصرع ثانی در بعضی از نسخ زاء معجمه مقدم بر لفظ لب و در بعضی حرف از بعد لب واقع شده بر تقدیر اول باء موحده در مصرع اول بمعنی از سببیه است یا بمعنی برای در صورت اول معنی شعر چنین باید گفت که بسبب هر آتشین قطرهٔ آن شراب از لب نالهٔ صبرگاه می آید ای شراب مذکور چنان گرم و تند است که هر قطرهٔ او که در گلو رود چنان بیتاب کند که از لب ناله بر آید و در صورت ثانی اینکه برای هر قطرهٔ شراب مذکور ای بجهت طلب آن از لب رندان نالهٔ صبرگاه برمی آید و این بهتر است از اول زیرا که لفظ صبرگاه

شده ٭ تشبیه شگوفه بصبح باعتبار سفیدی رنگ شگوفه است که پیش ازین چند جا یاد کرده شده
وحاصل معنی اینکه شگوفه ازان شراب صبح خندان گردیده ای در خندیدگی حکم صبح پیدا کرده
و پریشانی آن هم باعتبار شگفتگی است چه در حالت غنچگی برگها با یکدیگر پیوسته باشند
وبسبب شگفتگی از هم جدا گردند باید دانست که نظر بکلمهٔ او که ضمیر غائب راجع است بطرف
شراب تشبیه بدستارستان بسیار خوب واقع شده چه دستارستان هم بسبب بجوشی
که از نشهٔ شراب بهم میرسد پریشان میگردد **قوله** ازان می که ریزد چو بر خاک تن ٭ گل خنده
روید ز باغ دهن ٭ ریز د فعل لازم ست درین شعر مبالغه بنشاط افزائی شراب است زیرا که
نشاط طبیعیت که مستلزم خنده ست از خوردن شراب است نه از ریختن آن بر تن
و در لفظ ازان همان احتمالات سابق بر روی کار ست که گذشت **قوله** گلستانِ
دل را ز هر نوکِ خار ٭ دمد نرگس دیدهٔ اعتبار ٭ در حرفِ را که در مصرع اول ست دو احتمال
ست یکی آنکه معنی اضافت باشد ای از هر نوک خار گلستان دل دوم آنکه معنی در باشد
چنانکه درین شعر میر معزی ؎ همتای تو نیست داور عادل ٭ بغداد و قم و ری و صفاهان را
پس ترجمه چنین باشد که در گلستانِ دل از هر نوکِ خار الخ و اضافت در دیدهٔ اعتبار نسبت
و ازان همان اعتبار مراد ست که بمعنی جاه و رتبه است و آن دیده را بنرگس تشبیه داده
یعنی از هر نوک خاری که در دل بسبب رنج و محن ست نرگس دیدهٔ اعتبار پیدا شود و مراد ازین
آنست که تا شراب مذکور باد او نرسد دل را اعتباری و مرتبه پیدا نشود و در دمیدن دیدهٔ
اعتبار از نوک خار تشبیه بدرخت نرگس نیز مطلوب است زیرا که گل نرگس بر سر شاخ باشد
قوله بهر رشحه بار آرد ار بس فتوح ٭ سفالِ تنِ مرده ریحانِ روح ٭ فتوح بضم کشائشها
گذافی منتخب و بمعنی برکت و فوائد نیز مستعمل مانند روح پُر فتوح و فتوحات غیبی بار آوردن

معنی اضافت باشد و مصرع ثانی بمعنی از چنانکه نظامی فرماید ؎ دهن ناکشوده لب
آبگیر ؛ که آمد لب غنچه را بوی شیر ؛ مرزا جلال اسیر ؎ دشت و مشت از گرد راهم دور
میماند سراغ ؛ گرچه دور افتاده ام کامل روان عشق را ؛ ای از لب غنچه و کامل روان
عشق کدانی جواهر الحروف یا از عالم همان را بود که در مصرعهٔ اول ست ای آب رفع
لاله و شستن آب بمعنی رفع کردن اثر آب سابق باشد چنانکه صائب گوید ؎ شستم لب پیاله
ز آب شراب تلخ ؛ کردم بدور تلخ قناعت ز آب تلخ ؛ ای اثر آب شراب از لب پیاله
دور کردم و حاصل معنی انیکه همان شراب آتش لاله را فروخته و همین شراب آب رفته
ژاله پاک کرده یعنی ژاله را باین شراب که لطافت و پاکیزگی او بکمال ست بی آب کرده
و آبروی او را بجا نگذاشتی این و آن فقط اشارت بشراب ست اما رکاکت این توجیه
ظاهر ست قوله همان می که ریحان شلائین اوست ؛ سیه مست جام سفالین اوست ؛
لفظ همان مفید معنی حصر ست شلائین کسیکه در ابرام افراط کند و در اینجا عبارت از بدمست
چه هر که بدمست شود احتیاط در مزاجش نماند جام سفالین جامی که از سفال باشد نظامی
گوید ؎ سفالینه جامی که می جان اوست ؛ سفال زمین خاک ریحان اوست ؛
و نسبت در سفال و ریحان ظاهر ست چه ریحان در سفال می کارند یعنی همان می که ریحان
بدمست کرده اوست و از جام سفالین او سیه مست گشته و لفظ سیه مست نظر بسیه بودن
رنگ ریحان مناسب تر ست و حصر شاید که باین احتیاط باشد که مبادا شراب دیگر حواله
نماید که نشئه تمام نداشته باشد ای مرا همان می باید داد که از و چنین و چنان شده است
و خصوصیت ریحان بنا بر آنست که ریحان در شراب بوقت کشیدن باز کند تا خوشبوی آن در
شراب اثر کند و آنرا شراب ریحانی گویند قوله شگوفه از دصبح خنده شده ؛ چو دستار مستان پریشان شده

کمانی بهار عجم اما در شعر کابتی احتمال دارد که لفظ تر از بعد سخت محذوف بود و حرف از بتفصیلی
باشد درین صورت معنی شعر کابتی چنین خواهد بود که من ازین جان خود سخت ترجانی ندیدم
پس این جان نیست بلائیست خافهم و تنها لفظ این نیز بمعنی مستعمل ست ظهوری ۵
عالی همت بنای پستی نکند ٭ این طرح بجز دراز دستی نکند ٭ ای آنچنین طرح پس معنی شعر
چنین خواهد بود که چنان می که آنرا چون در جام گل ریختی چنان چنین کردی و بعد از صفت
شراب گفته که بمن ده کما سبقی ای چنان می که کذا کذا ست بمن ده پس تعویض را خلی نبود
و میتواند که واو عاطفه از اول مصرع ثانی محذوف بود پس شرط و جزا نباشد **قوله** بآن
آتش افروختی لاله را ٭ باین آب شستی رخ ژاله را ٭ اشارت بآن و این در هر دو
مصراع بطرف شراب ست ظاهر شعری دیگر قبل ازین شعر از خامهٔ مصنف چکیده باشد که
در مصرع اول آن می را به آتش تعبیر کرده و در مصرعهٔ ثانی بآب لبسونا سخ در تحریر نیامده
لهذا چون ذکر آتش نسبت به آب بعید بود درین شعر بآن و این اشاره نموده و شاید که
در قرب و بعد تاویل بکار برده شود ای چون شراب حاضر نبود به آن اشاره کرده و چون
به سبب ذکر آن اندک قربی حاصل گشت باین اشاره نموده درین صورت قایل شدن
بضایع شدن شعری ضرورت ندارد ژاله بمعنی تگرگ و شبنم کما مر و اینجا پسین مراد
ست و حاصل معنی آنکه همان آتش که عبارت از شراب ست لاله را افروخته و
همین آب که آن نیز کنایه ازمی ست رخ ژاله را شست و شو داده خطاب در هر دو
مصرع بساقی ست ای لاله که باین خوبی و رونق ست افروخته همان آتش ست
و شبنم که چنان صاف و پاکیزه ست رو شسته همین آب ست و معنی خضر از ذات باین
و آن مستفاد شده کما لایخفی علی صاحب الذوق و شاید که حرف را در مصرع اول

گلها چندان جوش زده اند که بسبب کثرت نمو تا بآسمان رسیده و ستاره که بر آسمان است
بر نگ شبنم در آغوش گلها می غلطد چه هر گاه از زمین تا آسمان یک پشته گلها دست داده
باشد پس غلطیدن کواکب در میان گلها ظاهر است و میتوان گفت که این موسم بهار است
و گلها آنقدر جوش زده اند که ستاره مثل شبنم در آغوش گلها می غلطد و این بنا بر آن است
که بسبب اقتضای موسم در آسمان نیز گل جوش زده و ستاره را مانند شبنم در میان
گرفته **قوله** ازان می که در جام گل ریختی ✦ کباب از دل بلبل انگیختی ✦ ظاهر آنست که حرف
از در مصرعهٔ اول بعضیه باشد ای چیزی ازان شراب که بصفت کذائیست و چون که حرف
شرط است مابعد کاف بیان مقدر پس معنی شعر چنین باشد که ازان شراب که چون آنرا در
جام گل ریختی کباب از دل بلبل حاصل کردی پس حرف از در مصرع ثانی برای تفسیر باشد
و میتوانند که ازین مصرع تجریدیه بود و تجریدیه آنست که از روی صفت حاصل شود از
چیزی چیز دیگر مثلاً درین مصرع ز تیغ اثر دهای را دهن باز کرد ✦ ای تیغ بسبب عجب خود
در ترسانندگی بمرتبه رسیده که اثر دهای ازان حاصل آمده و همچنین درین شعر خواجه جمال الدین
سلمان ✧ آفتابی که چو در رزم زند دست به تیغ ✦ از میان پیکر میخ بر آرد ز حسام ✦ و
درین هر دو شعر احتمال از بیانیه نیز هست کما صرح فی جواهر الحروف برین تقدیر معنی آن چنین
باید گفت که آنقدر دل بلبل سوخت که ازان کباب حاصل شده و شاید که ازان در مصرع
اول بمعنی چنان باشد مانند ازین بمعنی چنین و این بسیار مستعمل است سعدی گوید ✧
ازین مه پاره عابد فریبی ✦ ملایک صورتی طاؤس زیبی ✦ کاتبی گوید ✧ گر صد بلا بنا شد
جانم نگیرد آرام ✦ زین سخت جان ندیدم جان نیست این بلائیست ✦ باقر کاشی
✧ بسلامت نگذشت کسی از رهِ عشق ✦ صدا زین قافله در رهگذر مازده اند ✦

تر زبان این خطاب گردیده و خطاب در اشعار لاحقه می آید و خشک و تر از طباق است و چون
زبان خامه سبب او تر باشد لفظ تر زبان هم لطف دیگر داده و چون تمام خشک باشد
اطلاق زاهد خشک بران لطف افزوده **قوله مثنوی** بیا ساقی ای چشمهٔ زندگی + سر سبز تو خضر پایندگی + ای حرف ندا ست و در عربی بفتح و در فارسی بکسر باشد
چنانکه ؎ ای درد مرا نیگذاری + بی درد مرا نیگذاری + چشمهٔ زندگی یعنی چشمهٔ
آبحیوان و آنرا چشمهٔ حیوان بدون آب نیز گویند نظامی گوید ؎ بگردید کز راه فرخندگی + شود زنده زان چشمهٔ زندگی + سعدی شیرازی رحمة الله تعالیٰ فرماید ؎ ز کار بسته
میندیش و دل شکسته مدار + که آب چشمهٔ حیوان درون تاریکی ست + و اینجا ذات ساقی را
بسبب اینکه باعث زندگی میکشان است عین چشمهٔ حیات قرار داده و چشمهٔ زندگی
بدل از ساقی ست و لهذا حرف ندا بر و واقع شده سر سبز باضافت بمعنی دماغ تازه شگفته
خضر در بهار عجم بکسر اول و فتح و سکون دوم نام پیغمبریست معروف و در منتخب اللغات
بفتح اول و کسر ضاد شاخ سبز و کشت و نام پیغمبر مشهور و خضر بالکسر و سکون ضاد نام پیغمبر
مذکور از تصرفات فارسیان ست صائب گوید ؎ بهار عمر ملاقات دوستداران است
چه حظ کند خضر از عمر جاودان تنها + عبد الرزاق فیاض گوید ؎ مردمان را نیست تاب
دیدن نامردمان + خضر در پیدا پدیدار ست و در پنهان گم ست + و اضافت در خضر پایندگی
اضافت بادنی ملابست ست ای خضر ست بسبب پایندگی مانند افراسیاب تیغ و نوشیروان
عدل در شعر ظهوری ؎ گفتمش افراسیاب تیغ گشتم منفعل + خواندمش نوشیروان عدل
دادم ترجمان + و معنی شعر انچه بهست ظاهر ست **قوله** بهار ست و می غلطد از جوش گل +
ستاره چو شبنم در آغوش گل + بهترین توجیهات درین شعر آنست که گویم درین موسم

عمر غمهای جاودانه ما ۔ قوله گنج افشانی آستین سحاب جیب و دامان انجم پر از زر ناب
ش پوشیده نماند که رسمیست که هرگاه زری بجهت پیشکش کسی بر ندر زر مذکور را تا وقت
گذراندن در دست یا آستین پنهان دارند و ازین سبب بمعنی قبضه مطلق بر استعمال
یافته شاعری گوید ؎ گنج در آستین دمی گردیم ۔ گر دهر کوی بهر یک مثقال ۔ اے
گنج در اختیار و قبضهٔ ماست اما به غفلت برای یک مثقال گرد هر کوی و برزن
می گردیم ظاهرست که در اینجا معنی نثار و پیشکش را مدخلی نیست و بمعنی قبضه بر هر چیز
عموماً نیز مستعمل شده مثل جان در آستین و شاید که نظر به نثار کردن جان بر معشوق
استعاره باشد و حاصل فقره اینکه بسبب گنج افشانی آستین سحاب که محض برای
نثار و پیشکش بادشاه بهار بود جیب و دامان مجلس نشینان پر از زر ناب شده و در
زر دو احتمال است یا همان آب باشد که می بارد چه آب بسبب سفیدی تشبیه بسیم دارد و زر
بر سیم نیز اطلاق می یابد و یا مراد از ان گلهاست که به سبب باران می شگفد در این صورت
اهل انجمن کنایت از درختان بود و انجمن بمعنی اهل انجمن مجازست مثل جهان بمعنی اهل
جهان و عالم بمعنی اهل عالم و بهتر آنست که پر از زر ناب شدن جیب و دامان اهل انجمن
عبارت از امر مذکور نه باشد بلکه فقط ادعا بود چه هرگاه کسی زر افشاند البته آن بکسان
خواهد رسید و طرف وقوعی آن اینکه فیض ابر البته بگلها و درختان میرسد قوله
و بعشق گرمی هنگامهٔ زاهد خشک ۔ خامهٔ تر زبان این خطاب شدند ش در اکثر نسخ
لفظ شدند که بصیغهٔ جمع است یافته نمیشود و این بهترست چه خوبی عبارت در همین است
و اگر باشد باید که بصیغهٔ مفرد بود و بر تقدیر جمع خبر جیب و دامان و زاهد خامه توان گفت
و حاصل معنی اینکه خامه که زاهد خشک بود بر گرمی هنگامه چنان عشق ورزیده که بسبب قی

امافی الحقیقت درزمین قصیدهٔ مذکور آبروی سخن را بر خاک ریخته وعبث با همچو معنی طراز
بیعدیل در آویخته وسراج المحققین خان آرزو در رسالهٔ داد سخن اسوله واجوبه عزیزان
را بتفصیل بیان کرده هرچند نزدیک خود در توضیح وتنقیح ودر بعض جا به تسلیم اعتراض
ودر بعضی محل به تتمیم جواب انچه از مجیب مانده جوشیده اما بگمان ناقص مؤلف چنانکه
باید نپرداخته وکارش انچه شاید نساخته آمدیم بر انیکه فی ما نحن فیه شاید که غزالبغین
معجمه وزا معجمه بمعنی رفتن درجنگ کفار بود وقصائد غزا قصائدی که در فتح پیش امرا
سلاطین خوانند کما لایخفی وحرف را در هر دو فقره بمعنی برای ست ومحصل معنی انیکه
فصحای فاخته وقمری برای ثناطرازی پیشگاه بادشاه بهار غزل سرای قصائد غزا
گشته ای قصائد غزامی سرایند تا ثناطرازی پیشگاه خلافت بظهور رسد وخطبای
بلبل وهزار برای دعاگوئی دولت روزافزون فاتحه خوان زمزمهٔ اخلاص ودوستی
گشته انهای بلبل وهزار زمزمهٔ اخلاص می خوانند تا دعاگوئی دولت بادشاه بهار
بوقوع آید بدانکه غزل سرائی قصائد از عالم محفل آرائی بزم صور وصور تگر صورت هیولی است
چه غزل سرا بمعنی مطلق سراینده استعمال کرده مثل محفل آرا بمعنی مطلق آراینده وصور تگر
بمعنی مصور وگرنه برای بزم محفل وبرای صورت صورت دیگر تجویز باید کرد فتامل مخفی نخواهد بود
که غزالبغین معجمه وزا مهمله درینجا بهتر از غزا بزای معجمه ست زیرا که جنگ وغیره
را درینجا چه دخل ست چه رعایت آن بکار نرفته وبنیز باید دانست که چون در محل
دعا صدق نیست خواهان ترقی می باشد گو خود افزونی ممکن بنا شد لهذا دولت
را با وصف دوراندیشی دعا گفتن تجویز گردد الا تحصیل حاصل لازم می آید پس صفت
مذکوره واقعی باشد ازینجاست در شعر شیخ علی حزین ۵ در محبت دراز با دحزین ۵

صورت بندد که همکنان بحمیت ادای شکر نفس بنائی که چنین وچنان از و بظهور رسیده است
درحالیکه همکنان متفق اللفظ والبیان اند برای استدعای خلود سلطنت بادشاه
بهار سوی آسمان سر برداشته اند و دست دعا بدرگاه او تعالے البند کرده چه هرگاه از
وزرا کمال عدالت کیشی و نصفت بظهور رسد و خلق بآرام زیست کنند البته درحق بادشاه
دعا و ثنا نمایند و همین بعینه شکر وزیر است و هرگاه از وزرا ظلم ظاهر شود درحق بادشاه
نفرین کنند پس این نالش وزیر است **قوله** فصحای قمری وفاخته وخطبای بلبل
وهزار ثناطرازی پیشگاه سلطنت را غزل سرائی قصائد غرا و دعاگوئی دولت
روزافزون را فاتحه خوان زمزمهٔ اخلاص و ولاگشته **ش** و در بعضے نسخه خطبا
بالف وها جمع بطور فارسی و در بعضے خطبا جمع خطیب بطور عربی واقع است ظاهر
بقرینه فصحا ثانی بهتر است پیشگاه صحن خانه متراوف پیش ایوان و پیش طاق جیلانی
گیلانی ه در پیشگاه کعبه و در پیشطاق دهر ÷ دارند روشنم که چراغ مجتمع ÷ ظهوری
گوید ه ای در روش شهنشهی جفت بطاق ÷ گردون بدرت نزکهکشان بسته نطاق
هنگام سلام پیش ایوان تو عرش ÷ نازد بجواب ابروی گوشهٔ طاق ÷ کذا فی
مصطلحات وارسته پوشیده نماند که ظاهر اسلطنت را بطریق استعاره بالکنایه ایوان
قرار داده و برای آن پیشگاه تجویز کرده و باشد که بجاز همان پیشگاه ایوان بادشاه
بهار را پیشگاه ایوان سلطنت گفته قصیدهٔ غرا برای مهملهٔ قصیده که استادانه و
پرزور باشد تقریبًا یاد آمد که ملا شیدای هندی که شاعر رنگین سخن و معنی یاب است
قصیده مشتمل بر اعتراضات بر قصیدهٔ محمد جان قدسی که هم استاد و پیشوای طریق سخن
گستری است بقلم آورده و چون بزعم خود داد سخنوری خوب داده آنرا قصیدهٔ غرا نام نهاده

ومعنی فقرہ انیکہ آنہا کہ بند قبا در بند قبا بکامیابی دیدار بہار ایستادہ اند ہمگنان در شکر
مساعی جمیلہ نفس بناتی متفق اللفظ والبیان اندای ہمہ بیک زبان شکر نفس بناتے
میکنند پس کلمہ اند کہ حرف ربط است موضوع برای جمع از آخر این عبارت محذوف بود و
حذف رابطہ جائز است کما مر **قولہ** استدعای خلود این خلافت کبری و دوام دولت عظمی
را سر سوی آسمان کردہ **ش** استدعا در منتخب خواندن و در غوامست کردن خلود در لغت
جاوید بودن این خلافت کبری اشارت بخلافت بادشاہ بہار ست و کذلک دولت
عظمے و حرف را درین عبارت معنی برای است ای ہمان اعیان تختگاہ چمن برای
استدعای خلود خلافت کبرے و دوام دولت عظمی بادشاہ بہار سر بسوے
آسمان کردہ اند و مقرر ست کہ ہرگاہ چیزے از درگاہ الٰہی استدعا نمایند روے
خود را بسوی آسمان کنند و بجای رو لفظ سر ازینجا دریافت شد و نیز خاقانی
گوید ؎ مرغ کہ آب کی خورد سر سوی آسمان کند ؛ گوی اشارتی است این بہر دعای
شاہ را ؛ و سر سوی آسمان کردن در درختان امر لیست واقعی کما لایخفی **قولہ** و دست
دعای اوراق بدرگاہ پروردگار علی الاطلاق برآوردہ **ش** دست دعا دستی کہ
برای دعا بردارند شیدای ہندی گوید ؎ ای بروی تو کردہ آئینہ را چشم نیاز ؛ شانہ
را دست دعا در شب زلف تو دراز ؛ و این فقرہ معطوف است بر فقرۂ اول یعنی دست
اوراق کہ دست دعائیست برای استدعای خلود خلافت مذکورہ بدرگاہ حضرت باری
بلند کردہ اند و فاعل برآوردہ نیز ہمان ست کہ در فقرۂ اول فاعل فعل کردہ است
و ممکن ست کہ متفق اللفظ والبیان را جملہ حالیہ گفتہ آید و از عبارت بشکر مساعی جمیلہ
تا قولہ بدرگاہ پروردگار الخ تمام یک عبارت قرار دادہ شود پس معنی فقرہ چنین

می آیند و همچنین رندان را غیرت نفس امارہ بہمین امور زیادہ می باشد ازین سبب
نسبت وسعت بمشرب کردہ اند صائب ؎ نہ تنہا کعب صحرائیست دارد کعبہ دل ہم
بگرد خویشتن از وسعت مشرب بیابان باد و تیرہ در منتخب راہ و در کنز اللغت راہ راست
سر کردن بسر بردن و باہم سلوک کردن میر نجات گوید ؎ گر چنین سر میکند با ناکسان
روزگار ما گرد غربت سرمہ چشم وطن خواہد شدن ؛ نزاری گیلانی گوید ؎ تو چون
سرمہ کنی با چشم یارت نمیدانم ؛ کہ یاد او بدل ہر گہ در آمد ناتوان گشتم ؎ سلیم
در چمنی مشکل است سر کردن ؛ کہ نالۂ تتوانی ز دل بلند کنی ؛ فی مصطلحات وارستہ
و بہ یک و تیرہ سر کردن نفس بناتی آنست کہ چون موسم بہار بر سد خشک و تر ہر دو طرف
گیرند طوق بالفتح سعی و طاقت و توانائی کذا فی منتخب و کار از دائرہ چیزی گذرانیدن
و کار از حد چیزی گذرانیدن بمعنی متجاوز کردن آن از دائرہ و حد چیز ؎ جلالای
طباطبا در فتح ثالث از شش فتح کانگرہ گوید شعر در بارۂ یورش کار از سر حد
توان امکان کشش و کوشش در گذرانیدن و حاصل تمام عبارت اینکہ نفس
بناتی بموجب حکم بادشاہ بہار در باب ترفیہ احوال برایا کہ عبارت ست از تازگی دادن
گل جعفری و غیرہ از املاک و اشیاء مذکورہ کار از دائرۂ طاقت بشری در گذرانیدہ و کار بدان
مرتبہ رسانیدہ کہ از ہیچ بشر بظہور آن ممکن نباشد و بر ذاتی فہم پوشیدہ نیست کہ آنچہ
از نفس بناتی درین باب بظہور می آید فی الواقع از بشر نہ تواند شد و این لفظ
در اینجا بطریق روزمرہ واقع شدہ چہ ہر گاہ از کسی آن کار بوقوع رسد کہ از دیگری
سر انجام آن بسبب عادت ممکن نہ باشد گویند کہ این کار حد بشر نیست قولہ ہمکنان
متفق اللفظ و البیان ش ہمکنان عبارت از ہمان اعیان تختگاہ چین و غیرہ

ناصر علی ؎ دولت شاهی مسلم طبع آزاد ترا ؛ ترک مکتب خانه میمون باد او ستاد ترا ؛
نهال بکسر اول بروزن وصال درخت موزون نورسته و نونشانده را گویند کذا فی
برهان مؤلف گوید بمعنی متمتع آمده طغرا گوید در رساله فردوسیه نشر سوداگران شهر
سبز و شناتا از کارگاه بهارسازی چمپش متاع خرمی دربار نگاه نه بندند نهال نه شوند
مغزداران خسته دل کنایه از بار و ثمر ست ثمر مغزدار باشد و دل آن خسته است
چه خسته بمعنی استخوان خرما و شفتالو و زردآلو و امثال آن باشد کذا فی برهان و نیز
خسته دل بمعنی شکسته دلست در ینجا در هر دو معنی ایهام ست از خاک برداشتن بمعنی بسر بته
رسانیدن بی برگ و نوایان پا در گل کسانیکه از اسباب بینا هیچ نداشته باشند و در محن و رنج
گرفتار بودند در ینجا عبارت از درخت هاست و ظاهر ست که درختان را نفس نباتی از
خاک بلند کند و پا در گل بودنش باعتبار مایول چه پا در گل بودن درختان بعد از رسیدن بسن
و بی برگ و نوا باعتبار ماتقدم چه قبل از رسیدن بسن برگ ندارند ضعفا جمع ضعیف و نسبت
ضعف بطرف سبزه و قوت بجانب شاخسار نسبت افتادگی آن در پستی و بلندی است
بیک نسبت برآمدن مترادف به یکی تیره سر کردن ست کما سبحی و نسبت آشنائی
تبر و بیگانگی بجنگ نیز ظاهر ست مشرب بجای شرب و شرب کردن کذا فی منتخب و بمعنی
مذهب هم ست اما فرق این ست که طریقه علما را مذهب گویند و طریقه رندان و فقرا را
مشرب نامند ناصر علی گوید ؎ زهی لغزنده جانسوز برق مذهب ها ؛ بخنده نمکین نوبهار
مشرب ها ؛ زهی پیچیده در موج شکر خند تو مشرب ها ؛ برنگ گل گریبان چاک سودائی
مذهب ها ؛ و چون برای اختیار تکلیفات شرعیه علما را بیشتر بر مردم تسلط و می باشد
لهذا نفس اماره بایشان کمتر مائل میشود و فقرا با هیچکس تکلیف نمیکنند و با خلاق پیش

بمعنی معروف واقع شده در صورت اول و دوم زین معطوف و طراوت معطوف علیه و در صورت
سوم زین مضاف الیه گل جعفری با ضافت تشبیهی است که جمهور آنرا اضافت بیانی گویند
و در بعض نسخه لاله عباس و دولت بواو عطف و در بعضی بی واو عطف واقع شده بر تقدیر اول
دولت مضاف نهال کردن باشد که بعد ازین است و در صورت ثانی مضاف الیه لاله عباس
مقابل جعفری زین ای چنانکه زین را گل جعفری گفته و دولت را لاله عباس زین و دولت
محاوره مفرری است چنانکه گوید ع زین و دولت در پناه هم از وست + و مقابله زین
بدینا نیز آمده حزین ؎ برهمن زاده زنار بندی بر دایمانم + که سودا میکنم با کافر زلفش دین
و دینا را + بهر تقدیر زین برای معجمه باشد یا برای مهمله یعنی عبارت مذکور این باشد که نضارت
بخشی گل جعفری در رنگ و طراوت افزای لاله عباس الخ و نسخه ثالث بنابر آنست که چون نفس
بناتی را وزیر قرار داده و نوبهار را بادشاه پس آدمی تجویز کرده و پادشاهان وزرا در ترفیه زین
و دولت میکوشند گو در واقع نسبت به نفس بناتی و بهار نداشته باشد درین صورت تشبیه زین
بگل جعفری و تشبیه دولت بلاله عباس واقع شد اما در صورتیکه بجای زین بدال مهمله
لفظ زین بنا معجمه یا برای مهمله بود و لفظ دولت مضاف لسبوی نهال کردن باشد
کما سبقی هیچ تکلف نمیماند دولت بالفتح گردش زمانه به نیکی و ظفر لسبوی کسی و نیز دولت
چیزیکه دست بدست میگردد کذا فی منتخب و در برهان آورده که دولت بروزن شوکت
نقیض نکبت باشد و نزد محققین وارستگی از علائق و حصول مطلب دارین که دنیا و آخرت است
بود و نزد مجردین زن و قرض نداشتن و با شتها خوردن و خوابیدن باشد انتهی مولف
گوید فارسیان مطلق حصول مامول و تمتع را دولت لسبته اند شیخ العارفین ؎ کجا سر پنجهٔ
من شانهٔ زلف تو خواهد شد + که این دولت نصیب بخت شمشاد دست میدانم +

سر کردن کار از دایرهٔ طوق بشر در گذرانیده ش طبق بکسر بمعنی طریق و دستور کمافی
کنز اللغت و بفتحتین بمعنی آنچه مساوی و برابر باشد کذافی منتخب و در ینجا هر دو جائز است
حضرت بالفتح در کنز اللغت بمعنی درگاه و ایستادن و نزدیکی و صاحب منتخب بمعنی درگاه
و نزدیکی و حضور آورده و گفته که بدمعنی بالکسر و بضم و بفتحتین نیز آمده مؤلف گوید فارسیان
بجاز در محل تعظیم بر شخص اطلاق کنند و ترجمه این در فارسی لفظ شست نشین معجمه و تای
مثنات فوقانی ست چنانکه در برهان است صاحب دبستان مذاهب در بیان
کواکب سبعه شست عطارد و شست زهره و شست کیوان و غیر آن بسیار آورده حضرت
والا عبارت از همان بادشاه بهاریست بدانکه ایراد این لفظ که در ینجا بطریق لقب واقع
شده بسیار لطف داده چه بیشتر ازینجو الفاظ را که بلفظ حضرت باشد در القاب بادشاهان
بکار می برند مانند حضرت اعلی لقب شاهجهان بادشاه و همچنین حضرت جنت مکانی و حضرت
عرش آشیانی و غیر ذلک ترفیه آسائش دادن نحو شوقت گردانیدن فی منتخب برآیا
در کنز بمعنی آدمیان و اینجا مجاز ست چه اکه هر چه در تحت تفسیر برآیا واقع شده از نوع
آدمیان نیست و حرف از در صدر نضارت بخشی لقب برنیه فقرهٔ اول برای تفسیر ترفیه واقع
شده نضارت بالفتح در منتخب بمعنی تازه روئی و لاله عباسی بمعنی گل عباسی کمافی چراغ هدایت
و مثال لاله عباسی بعد ازین در شعر تاثیر می آید و گل عباسی درین شعر طغرا میشود در سایهٔ
چترش به از عباس شاه ✦ چون گل عباسی را زینت افسر کنده در اکثر نسخ لاله عباس بدون
تحتانی یافته میشود ظاهرا به تحتانی می باید و شاید بدون تحتانی هم باشد پوشیده نماند که بعد از
جمله نضارت بخشی گل جعفری در بعضی از نسخ زین برای منقوطه مفتوح بمعنی آراستگی و در بعض
زین برای مهمله مفتوح بمعنی رنگ کردن و بمعنی رنگ گرفته شدن و در بعضی دین بدال مهمله مکسور

راگویند وزمینی رانیز گفته اند که مربع سازند وکنارهای آنرا بلند کنند ودرمیانش چیز ها بکارند
وبمعنی سرحد نیز آمده چه مرزبان صاحب وحاکم ونگاهدارنده سرحد باشد وبمعنی آبادان
هم ست بلوم بضم اول وسکون ثانی بروزن شوم چندراگویند وبمعنی زمین بشیار نکرده
نیز گفته اند وجا ومقام ومنزل وماوا هم باشد زمین درفارسی ترجمهٔ ارض ست و
اطلاق آن برتمام کرهٔ عرض ست اما بمجاز بمعنی جزوی اززمین نیز استعمال کنند ولهذا
هرکه ترجمهٔ کل افرادی ست بروواقع شده فافهم گشت وکارمرادف هم اند دماقین
جمع دهقان که معرب دهگان ست ماثر با لفتح ومد همزه آثار ونشانهای نیک وکارهای
پسندیده کذافی منتخب آثار مرادف ماثر که گذشت نمایان چیزیکه نموده بزرگی
داشته باشد چون کارنمایان یعنی کاربانمود وبزرگی وهمین معنی ست آثارنمایان
وحاصل فقره اینکه آن نفس نباتی بموجب حکم بادشاه بهاروارباب انتظام وانتساق
ممالک نشو ونما که عبارت ازرتق وفتق ضحو وغیم وغیرذلک ست کارهای فراوان
وآثارنمایان بظهورآورده باید دانست که این فقره وفقره ثانی درصفت نفس
نباتی واقع شده وعبارت لشکرمساعی جمیله الخ که ماقبل آن فقره ست متعلق
بعبارت همکنان متفق اللفظ والبیان ست کما سیجئ درینصورت برصدر حسب الحکم
آه کاف بیان صفت ضروریست پس انچه دراکثرنسخ یافته نمی شود ازاغلاط ناسخین ست

قوله وبرطبق رضای حضرت والادرترفیه حال برایا ازلضارت نجشی گل جعفری وزرین
وطراوت افزای لاله عباس ودولت نهال کردن مغزداران خسته دل وازخاک
برداشتن بی برگ ونوایان پادرگل باضعفای سبزه واقویای شاخسارازوفورحسن
خلق بیک نسبت برآمدن وباآشنا وبیگانه تروخشک بفیض وسعت مشرب بریک وتیره

صحو در کنز اللغت بمعنی واشدن ابر و در صراح است یوم صاح ای روز کشاده و ضحت السماء
ای انکشف عنها الغیم وشاید که ضحو بضاد معجمه باشد چه لیلة ضحیاء بالد بمعنی شبی است
که در وا ابر بنا شد کما فی الصراح وغیم بالفتح بمعنی ابر پوشیده ثمانده که نفس نباتی را
در دور شدن ابر و پیدا شدن آن هیچ مداخلت نیست اما چون عمل نفس نباتی در
هر دو وقت یکسان نیست چه در روز یکه ابر می بارد عملش بطریق دیگر است و در روز
بی باران بطریق دیگر بطریق مجاز از رتق و فتق صحو و غیم همین تفاوت مراتب عمل
نفس نباتی ست در اوقات مذکوره قتایل ورتق بغیم وفتق بصحو وحل بشگوفه وعقد
بثمر لطف دیگر نیز دارد کما لا یخفی علی الفهیم مداخل محل دخلها مرادف درآمد شفیع اثر
در صفت بادشاه ۵ بعهدش گشت کسب شیخ مقبل ۴ چو کسب آدمیت بر مداخل ۴ وفاداران
این را مفرد خیال کرده بالف وتا جمع کرده اند اشرف ۵ طلائی رنگ و یاقوت سرشک و
آهن پیکان ۴ دل آشفتگان دارد زکوة غم مداخلها ۴ کمانی مصطلحات وارسته مخارج
مقابل مداخل جلالای طباطبا در نثر اول فتح کانکرده گوید نثر حاصل دریا و کان در مخارج
نقل و تحویل آن خارج جمع می افتاد و این هر دو را دخل و خرج نیز گویند در مکاتبات
علامی ست گفته اند هر که خرج آن زیاده از دخل باشد احمق ست امطار بالفتح باران
واز بار بالفتح شگوفها کذا فی منتخب بدانکه مداخل با مطار و مخارج با زبار نسبت دارد چه امطار در زمین
جذب میگردد واز بار از شاخ برمی آید وحرف از که درین عبارت ست برای تفسیر مداخل
ومخارج ست تعمیر بمعنی عمارت کردن واینجا سرسبزی را به لفظ تعمیر استعاره نموده
چه نفس نباتی را در تعمیر هیچ مداخلت نیست وچون وزرا موکد تعمیر مرز و بوم باشند
معنی مذکور را باین لفظ استعاره کرده مرز بفتح اول وسکون ثانی وزاء نقطه دار زمین

هم ست و آنکه در تمشیت مهمات با و اعتماد کنند و فای بعهده وعده باشد و طرز ورش
و قاعده و قانون را نیز گفته اند و پیشوای امتان زردشت را نیز گویند همچو سپیرید و موبد که
دانشمند و خادم و بزرگ آتشکده ست و بضم اول در عربی بمعنی وزیر و کسیکه بر قول او
اعتماد کنند و بعضی گویند دستور بضم اول معرب ست و این لفظ عربی نیست کذا فی برهان
مؤلف گوید که ظاهرا مرکب ست از لفظ دست و در بمعنی صاحب قدرت و بمجاز بمعانی مذکوره
مستعمل شده و بضم معرب گردیده آما از قانون و طرز ورش و چوبی گنده دراز که بعرض بالای
کشتی اندازند و نیز آن کشتی را بدان نگاه دارند و چوبی که در پس در اندازند تا در کشوده نگردد
کذا فی برهان معلوم میشود که با بمعنی ما مفرد ست و بمعنی وزیر و منشی و غیر آن مرکب و بسبب
وحدت صورت باهم التباس دست داده و در ما نحن فیه بمعنی وزیر ست وزیر اعظم عطف
تفسیری ست نفس نباتی عبارت از قوتی ست که او جسم را طول و عرض و عمق بخشد
و بزرگ کند حسب الحکم اعلی ای حسب الحکم بادشاه بهاربدانکه لفظ اعلی از الفاظی ست
که بسبب استعمال بقرینه آنها مضاف الیه وگاهی حرف اشارت را ازان حذف کنند مثل
گرامی و سامی و بندگان و ملازمان و غیر ذلک جناب مخلص و عجز کیش و امثالش خانکه
بر آستان معلی یا اعلی و غیره سجده بجا آوردم یا ملازمان را از حال بنده اطلاعی خواهد بود
ای ملازمان اشیان را از حال این بنده و بر احوال جناب مطلع نبودم اے
بر احوال آنجناب فافهم در نظم و نسق ای در باب نظم و نسق و حرف از که ما قبل رتق
و فتق واقع شده برای تفسیر نظم و نسق ست رتق بفتح را ی مهمله بستن کذا فی
منتخب و فتق کشودن بسته و حل کردن و شکافتن چیزے دوخته کما فی کنز اللغات
و رتق و فتق تمام یعنے قبض و بسط ست و حل و عقد نیز عبارت از آن ست

او باش شنیده می شود اما سند آن از کتب لغت یافته نشده لیکن لفظ هنگ در هنگ
بمعنی او باش و رند که پروای کسی نداشته باشد البته متعارف است ولی نعمت
در اصل ولی النعمت بالف ولام تعریف است و فارسیان بدون آن و نگ اضافت
نیز استعمال کرده اند نظامی گوید ؎ چو از شکر او نعمت افزون شود ؛ ولی نعمتی پیش ازین
چون بود ؛ بند قبا در بند در قبا و پرکلاه در پرکلا کنایه از هجوم لبسیار و بهم پیوستن و مجتمع شدن
مثال اول از سنجر کاشی ؎ ز آستین دست بر آورد عاروسنجر ؛ که ملک
بند قبا یافته در بند قبا ؛ مثال دوم هم گوید ؎ پر در پر هم یافته بلبل به تماشا
در سایه آن گل که گریبان چمن اوست ؛ صائب ؎ بوسه های تشنه لب پر در پر هم
بافته است ؛ چون کبوترهای چاهی کرد چاه غبغبش ؛ و حاصل معنی فقره اینکه اعیان
تختگاه چمن و خود و بزرگ دار السلطنت گلشن که آن عبارت از نارون و صنوبر و
بید مجنون و غیر بصیفت کذائی ست بکامیابی نوبهار بهجوم و لبسیاری باهم ایستاده اند
ای از دیدار نوبهار که ولی نعمت ایشان است کامیاب اند قوله و بشکر مساعی جمیله
ملک پروری و معدلت گستری و ستور معظم و وزیر اعظم نفس بناتی که حسب الحکم
اعلی در نظم و نسق ممالک نشو و نما از رتق و فتق صحو و تعمیم و حل و عقد شگوفه و ثمر و انتظام
مداخل و مخارج از فطار و ازهار و تعمیر مرز و بوم هر زمین و تو قیر کشت و کار و هاقین مآثر
فراوان و آثار نمایان بر روی عرصه روزگار بظهور رسانیده ش این فقره معلوف است
بر فقره اول مساعی بمعنی کوششها کذا فی کنز جمیله نیکو و مساعی نیکو بمعنی سعی و لبسیار و
کوشش فراوان معدلت در کنز اللغت داد دادن و بلفظ گستردن مستعمل و دستور بفتح اول
بروزن مستور وزیر و منشی باشد در خصت و اجازت را نیز گویند بمعنی صاحب سند

چنار سر رشتهٔ سوز خود را بمن سپرده و صنوبر زخم دل خود را بمن شمرده فقیر صهبائی نیز دارد

ه به پیش جلوهٔ قدرت چه می کشاید زو + از انکه عقده بکار صنوبر افتاده است + مجذوب

سالک کسیکه حالت مجذوبانه و سالکانه هر دو داشته باشد ظاهر انسبت آن به بید مجنون

از بهر آنست که شاخهای او آشفته و پریشان بود گویا مجذوبی است و چون یکجا قایم بود

این حالت سالکانه ست که خود را القوت عقل پریشان کردن نمیدهد و بید مجنون در

سید مولد بالا گذشت قلمزن بمعنی دبیر و نویسنده سعدی فرماید ه قلم زن نگهدار

و شمشیر زن + نه مطرب که مردی نیاید زن + و اطلاق آن بر مصور نیز کرده اند

چنانکه شاعری گوید ه قلمزن چابکی صورتگری چیست + که بی کلک از خیالش نقش

میرست + و بید سرخ نوعی از هفده گانه بید ظاهرا ازان هم قلم سازند چنانکه از مشک

بید که آنرا بید مشک و بید گربه و بید موش نیز گویند بواسطه مشابهت آن پنجهٔ موش

و گربه کذا فی رشیدی نظامی ه دبیران نگر تا بروز سفید + قلم چون تراشند از مشک

بید + و ازین سبب تشبیه بقلمزن نموده دیوان بمعنی داد و فریاد و ماجرا و دار العدالت

کذا فی مصطلحات دار سته دیوان گر ظاهر ا بمعنی کسی ست که سر انجام امور دار العدالت

باو وابسته بود چه گر بفارسی کلمهٔ نسبت ست گل صد برگ در هندوستان گلیست زرد

رنگ و زعفرانی باشد و برگهای تو برهم بسیار دارد و فارسیان هر گلی که برگهای

بسیار داشته باشد و آنرا هزاره گویند اطلاق کنند تاثیر ه چون شد شگوفه صد برگ

دیگر ثمر نه بخشد + آنرا که زر بود پیش داد و دهش نباشد + و ازین سبب لاله را که در هندوستان

هزاره متعارفست لاله صد برگ بسته اند شفیعای اثر گوید ه بسکه بر بالای هم داغ

محبت چیده ست + دل برنگ لالهٔ صد برگ آید در نظر + نهنگ بازاریان بمعنی مردم

لمولفہ ثمر پیشرش نہال حدیقۂ اتحاد نورس کام بخش نخل پیوندی چمنستان وداد بلبل
خوش صلای صباح الخیر دلنشینی طوطی خوش نوای آہنگ محبت آفرینی اعنی مکتوب
وداد اسلوب ذائقہ مراد ہوا خواہان رالذت حصول دوام وکام خیر طلبان را چاشنی وصول
مدام بخشید باید دانست کہ در ما نحن فیہ اگر باشد از عالم قسم دوم نوع اول خواہد بود و شرف
آنکہ ما قبل از ارباب عمایم واقع است برای تفسیر است زیرا کہ اعیان تختگاہ چمن وضیع
وشریف دار السلطنت ایہام داشت بحرف از تفسیر آنہا نمودہ برین تقدیر کلمۂ یا کہ قبل از
رعناقد انست بیاموحدہ بمعنی واو عاطفہ بود چنانکہ درین شعر سعدی ؎ فرق است
میان آنکہ یارش در بر ٭ با آنکہ دو چشم انتظارش بر در ٭ ظہوری در سہ نثر گوید ؎
تفاوت کفر و دین آمد بمعنی ٭ میان عدل او با عدل کسری ٭ و اگر تای انتہائیہ بود
پس حرف از ابتدائیہ باشد کما لایخفی علی المتامل اعیان بزرگان و ذوات موجود در
خارج کذائی منتخب ما در نیمقام بمعنی اول است وضیع فرومایہ و ناکس مے منتخب شریف مرد
بزرگ قدر شرفا جمع آن نارون ظاہر اور ینجا مبدل نار بست بضم چہارم چہ تشبیہ انار
بعمامہ بسیار بست می آید و اگر درخت مشہور مراد بود تشبیہ عمامہ بگل آن خواہد بود چنانکہ
تشبیہ گل بکلاہ نیز آمدہ پس واو این لفظ مفتوح خواہد بود اصحاب قلوب بمعنی اہل دل است
و نسبت آن بصنوبر باعتبار بار اوست کہ آنرا قلب گویند و ترجمہ قلب دل است و شعر آنرا
بعقدہ و آبلہ و گرہ تشبیہ کردہ اند و نسبت آن بسرو نیز یافتہ شدہ مرزا بیدل نثر باندازہ
تصرف آشفتگی اگر طرۂ شمشاد دل از صنوبر باید رو است ایضاً در دیدن آثار شگوفۂ پستہ سر
را آبلہ می نوشاند ایضاً در خاتمہ طلسم حیرت ؎ بصد دل چون صنوبر بی دلی چند ٭ سراپا جاہل
و بی حاصلی چند ٭ درین باغ چون سرو آزاد گانند ٭ ہیچای ثمر عقدۂ دل بر آید ٭ لغز نثر

کما مرفی قولہ مشاطۂ حسن آفرین فرورین آہ وشاید کہ این بطریق مجاز باشد ای چون دست
وبازوی چنار شمشیر کہکشان بحکم نسبقیان قوای نامیہ برکشیدہ از روے مجاز نسبت
کشیدن آن بقوای نامیہ نمودہ واین طور بسیار مے آید واز ینجا معلوم مے شود کہ نسبت
دونیم کردن نیز بطرف نسبقیان بطریق مجاز ست والا در حقیقت فاعل آن کشندگان
شمشیر اند کما لایخفی وچون کہکشان بظاہر در وسط آسمان محسوس شود لفظ دونیم ہم
لطف دیگرے دہد قولہ اعیان تختگاہ چمن وضیع وشریف دار السلطنت گلشن از
ارباب عمایم نارون واصحاب قلوب صنوبر ومجذوب سالکان بید مجنون وقلمزنان
بید سرخ ودیوان گران گل صد برگ تا رعنا قدان شمشاد ومرغولہ مویان مشکین کاکل
بنفشہ وہنگ بازاریان لالہ وریحان ورعایای سبزہ وسہ برگہ بکامیابی دیدار ونعمت
نوبہار بند قبا در بند قبا وپر کلاہ در پر کلاہ ایستادہ اند در اکثر نسخ واو در میان اعیان
تختگاہ چمن ووضیع وشریف دار السلطنت گلشن یافتہ نمیشود اما ظاہر ست کہ از سہو ناسخ
ماندہ وحذف حرف عطف جائز نیز داشتہ اند واین دو نوع بود یکی آنکہ از یکجا محذوف
نمایند واین ہم دو قسم بود اول آنکہ بسبب کثرت استعمال محذوف شدہ باشد اما در معنی
مراد باشد مثل آمد شد غنیمت گوید ؎ شد از آمد شد مکتب بہ یکبار ؎ ز علم معنوے
ہم بہرہ بردار ؎ دوم آنکہ حذف آن عمداً باشد چنانکہ نظامی گوید ؎ تن او کہ صافی
تر از جان بہ ست ؎ اگر شد بیک لحظہ آمد رواست ؎ چو آبی کہ بادش کند بے قرار شکن
بر شکن میشود صد ہزار ؎ دیگر آنکہ از چند جا محذوف کنند ودرین نیز کثرت استعمال را
مدخل بنا شد بلکہ عمداً بود مرزا بیدل علیہ الرحمۃ گوید ؎ قدح شوق وشراب بے نیازی
نشۂ استغنا گلشن آغوش بی پروا نہالیش اوج رعنائی ؎ واز ین عالم ست این عبارت

وعربان مجره گویند کمانی برهان پوشیده نماند که فاصل لفظ بر دو زند در فقرهٔ اول و گویند
در فقرهٔ ثانی همان نسقجیان اند و حاصل فقره اینکه نسقجیان قوای نامیه خدنگ سرو را
در چلهٔ جوبار و قوس قزح پیوسته کرده اند برای اینکه اگر ستاره به بیشتر می نظر کند
چشم او را بدان تیر دوزند و همان نسقجیان شمشیر کهکشان را بدست و بازوی چنار علم کرده اند
برای اینکه اگر آسمان کج گذرد که خلاف طرز ادب است او را دو نیم کنند ای قوای نامیه
که سرو را بلند نموده بقوس قزح ملصق کرده و همین سان چنار را کهکشان رسانیده بهجت
دارد و باید دانست که در ضمن این مطلب بیان ارتفاع سرو و چنار نیز صورت بست چه هرگاه
خدنگ سرو دوست چنار بآن مرتبه رسیده که چله و کمان آن از جوبار و قوس قزح
شد و شمشیر برای دست این از کهکشان پس ظاهر است که ارتفاع آنها چه مرتبه خواهد بود و
این کمال بلاغت بکار برده بدانکه در تشبیه جوبار بزه و قوس قزح بکمان دو طرف اند
یکی آنکه سوفار تیر بزه پیوسته بود و طرف پیکان جانب کمان باشد همچنین نیم سرو بر لب
جوبار و جانب بالایش بطرف قوس قزح و دوم آنکه هرگاه تیر را در خانهٔ کمان کرده کمان را
بکشند زه بزیر شود و کمان بر بالا و جوبار و قوس قزح همین صورت دارد و در فقرهٔ ثانی
دست بمعنی اوراق چنار است که در کلام شعرا استعمال کثیر یافته بهر صورت درین تقریر اشکالے
واقع میشود و آن اینست که ظاهر چنار را شخصی قرار داده و فاعل برکشیده نسقجیان قوای نامیه است
پس شمشیر را یکی بدست و بازوی دیگری نتواند کشید چه کشنده شمشیر کهکشان نامیه است و دست و بازوی
خود را چنار است درین صورت باید گفت که دست و بازوی چنار را دست و بازوی نسقجیان قوای
نامیه مقرر کرده ای قوای نامیه از شاخ و برگ چنار دست و باز و ساخته شمشیر کهکشان را
برکشیده درین صورت آن اشکال البته برطرف میشود و اضافت آن اضافت عهد است

گردیده مش ظاهر آنست که سیمین ساق بودن آب باعتبار فواره است که همان را
باز بشیشه تشبیه نموده وشاید که باعتبار سفیدی رنگ بود چون آب را ساقی قرار
داده ساق هم برای او تجویز نموده باید دانست که در اکثر نسخ انجمن صحن چمن سرور واقع
شده ودر بعضی نسخه صحن انجمن چمن سرو ودر بعض نسخه فقط انجمن صحن چمن واقع است
ولفظ سرور متروک گردیده در صورت ثانی صحن مضاف انجمن ولفظ چمن سرور
بطریق اول صفت انجمن ومآل هر دو واحد است ودر صورت ثالث صحن چمن را
انجمن قرار داده بر تقدیر هر دو نسخه اول اثبات انجمن بطریق استعاره است
ودر نسخه ثالث صحن چمن خود انجمن ست فافهم باده پیما اینجا متعدی بدو مفعول است
وبدون صله متعدی به یک مفعول ودو مفعول هر دو آمده کما مر ولفظ پیما فصل است
درمیان باده وشگفتگی که مرکب اضافی است **قوله** نسقچیان قوای نامیه خدنگ سرو
وزره جوبار وقوس قزح پیوسته تا اگر ستاره خیره نگردد چشمش بر دوزند وشمشیر
جوهر دار کهکشان بدست وبازوی چنار برکشیده تا اگر آسمان کج گذارد دو نمیش
کنند نسقچی بمعنی نسق کننده چه لفظ چی برای فاعلیت می آید قوای نامیه بمعنی قوت
نامیه چه قوای هر چند جمع است لیکن از قبیل افلاک وعشاق وریاض وعقول بمعنی
واحد استعمال یافته شاعری گوید ؎ هزار نقش قرینده می کند ابداع ❊ قوای نامیه
درکارخانهٔ تکوین زه بکسر بمعنی چله کمان کذا فی برهان پیوسته فعل متعدی است
وفاعل آن نسقچیان قوای نامیه وحرف تا برای علت پیوستن خدنگ ست خیره
بوزن تیره بمعنی شوخ دیده وبی شرم وبی آزرم کهکشان مخفف کاهکشان سفیدی
است که شبها مثل راه در آسمان باشد از بسیاری ستاره های کوچک که نزدیک بهم ست

نزدیکی و دوری هیچ کدام از سبزه و گلها و درخت و امثال اینها فی الحقیقت نمیتوان کرد
چه هر واحد از اینها به بهار نزدیک اند اما چون بهار را بادشاه گفته و بادشاهان را بعضے
نزدیک و بعضی دور باشند چنین گفته و تقسیم طعام خاصه بر نزدیک و دور دلالت بر کمال
التفات دارد و حاصل فقره اینکه آنقدر التفات بادشاه بهار بهمه عموم و شمول دارد
که نعمت خاصه که در اینجا عبارت از مرغ جعفر لیست هم بر کسانیکه بمائدهٔ حضور نزدیک
بودند و هم بر آنهاکه ازان مائدهٔ دوری داشتند تقسیم یافته و میتواند شد که چون باغ
موصوف را مسکن بهار قرار داده از دور مراد درخت و گلهای باشد که در باغ مسطور
اند و گل جعفری هم در باغ باشد و هم در جای دیگر ظاهر ست که بشگفد لهذا گفته که مرغ جعفر
جعفری بهمه کسان رسیده و در ذکر جعفری فائده دیگر که بلطف تخصیص جعفری مشعر
باشد نیست فافهم و شاید دوری و نزدیکی باین وجه باشد که چون تختگاه بادشاه بهار گلبن را
تجویز کرده و گلبن درخت گل ورد باشد پس هر چه با و قریب بود نزدیک باشد و هر چه
ازان بعید بود دور بود و لفظ خاصه هم شاید که بمعنی اول نه باشد بلکه بمعنی علی الخصوص
بود در اینصورت تو شمالان مضاف بطرف نعمت خرمی نخواهد بود بلکه نعمت مفعول خواهد بود
یعنی تو شمالان سرکار بهار نعمت الوان خرمی را علی الخصوص مرغ جعفری که طعامیست
از اطعمهٔ نفیسه بر هم کشیدن و بعضی مائده را مانده بنون خوانده اند و دور مانده حضور کسیکه از حضور
دور مانده باشد اما اول بهتر ست چه هر کس که بر مائده حضور به نشیند البته از نزدیکان باشد
و طعام خواه از قسم خاصه باشد خواه از انواع دیگر که هم بسیار نفیس بود بهمان کس برسد
و دور را ازان فائده کم متصور ست قائل **قوله** ساقیان سیمین ساق آب بشیشه
و جام فواره و حباب بر خرد و بزرگ انجمن صحن چمن سرور باده پیمای شگفتگی

وسبز صفت ثانی آن صاحب مصطلحات ہمین فقرہ را بسند آوردہ اما لفظ سر و یا سبز را
ترک کردہ بدانکہ ترجمۂ این لفظ مخالف معنی ترکیبی آن ست چہ معنی ترکیبی آن
حاجب دروازہ ست و مناسب مقام نیز ہمین است زیرا کہ ایستادن باعصا بای
برلب بزم و نسق بزم خسروی کار داروغۂ دیوان خانہ نیست بلکہ کار ہمین چوبداران
و حاجبان است قتائل و معنی فقرہ حاجت بہ تقریر ندارد **قولہ** شربت داران
سحاب بکشیدن نقل و نبات ستارہ و آفتاب در عرق افتادہ **شرح** نقل
شرینی ست مدور معروف در ہندوستان چنانکہ گذشت و تشبیہ ستارہ بآن
ظاہر ست ہم در مدوری و ہم در سفیدی و مراد از نبات کوزۂ نبات ست و آفتاب
بدان مشابہت تمام دارد و وجہ مشبہ ہمہ باران زردی رنگ و کلانی و مدور بودن ہر دو
است و معنی فقرہ اینکہ شربت داران سحاب نقل و نبات کہ عبارت از ستارہ و آفتاب است
آنقدر بر پشت کشیدہ اند کہ عرق آوردہ چہ از بسیاری تردد عرق مے آید بدانکہ مزدوران
بار را بر پشت کشند چون آفتاب و ستارہ بالای سحاب باشد اینمعنی بسیار لطف دارد
و عرق آوردن ابر بسبب آب و باریدن قطرات است **قولہ** تو شمالان نعمت الوان
خرمی خاصۂ اطباق مزعفر جعفری بہ نزدیک و دور مائدۂ حضور کشیدہ **شرح**
تو شمال بمعنی خوانسالار کذا فی الرشیدی خاصہ طعامی باشد کہ برای تناول امرا
و بادشاہان در مطبخ علیحدہ طیار شود و حاصل عبارت نعمت الوان خرمی خاصہ
اینکہ نعمت الوان خرطی و طرب طعامیست کہ خاصہ ست چہ خرمی خاص ہمہ باشد
اطباق جمع طبق مزعفر طعامیست کہ دران زعفران مے اندازند و چون رنگ جعفری
از زردی زردی بر رنگ زعفران ماند لہذا الطعام مزعفر تشبیہ کردہ پوشیدہ نماند کہ نسبت

کذائی مصطلحات وارسته وبهار عجم پس کلاه فرقی به چوبداران که فرقه زدیله است مناسب
باشد ونیز قورچی کلاه چنانکه در نسخ متعارف ست لفظ تازه است رسته ظاهر اتخفف
راسته ست ورسته مرکبست از رست وتای نسبت چه پیشتر رسته راهموار درست
سازند وشاید که چون درراه مبلغی زمین از دکان ومکان رها باشد رسته گفته اند مشتق
از رستن جلو بفتح اول وثانی عنان اسپ واسپ کمیت وجنیبت راهم گویند کذائی
برهان وبکسر اول وفتح دوم دواندن اسپ کذائی بهار عجم بهر کمیت جلوخانه درکارخانه
سلطنت مکانی باشد خاص از برای ایستادن احشام وچوبداران وپیاده ها برابی بندو
ومشهور همین بکسر اول ست قدم آب دراکثر نسخ یافته میشود اما معنی آن معلوم نمی شود
وظاهرا قدم ادب بوده باشد که بغلط کاتبان دال آن ساقط شده وقدم ادب مثل پای
ادب ست آرمیده عبارت از متوقف شده باید دانست کاز تشبیه موج جوبار برسته
جلوخانه تشبیه جوبار بجلوخانه وتشبیه موج برسته پیدا شده وحاصل فقره آنکه گلهای
سوسن که چوبداران قرقی کلاه اند درسته جلوخانه موج بپای ادب بجهت بندوبست
کارخانه سلطنت پادشاه بهار متوقف شده اند **قوله** ایشک اقاسیان چنار
باعصاهای مرصع بنظم ونسق بزم خسروی ایستاده **ش** ایشک اقاسی صاحب بهار عجم
همین فقره رابسند این لفظ آورده وگفته که درترکی بمعنی داروغه دیوان خانه است
چه ایشک بهمزه وشین معجمه وکاف تازی فضای دروازه واقاسی سردار لیکن از
فرهنگ ترکی اشک بدون تحتانی معلوم شده انتهی پوشیده نماند که دراکثر نسخ بعد از
لفظ مرصع سر واقع شده ودربعضی بسر اول مناسبت نیست چه مطلوب تشبیه چنار
بعصاست وثانی مضائقه ندارد پس صفت بعد صفت باشد چه مرصع صفت عصاست

باعتبار شگوفه نموده چه شگوفه مداغ تشبیه دارد و کریاس بکسر اول و یای تحتانی بالاخانه
و در خانه کذا فی منتخب محصل معنی آنکه درختان هر دو طرف خیابان جزائریان
پلنگینه پوش اند که هر دو طرف کریاس بادشاه بهار برای پاس و نگهبانی صف
کشیده اند قوله وریکایان قورچی کلاه سوسن در رسته جلوخانه موج جوبار بر قدم
آب آرمیده ش ریکا برای مهمله نوعی از چوبدار که بشپم کلاه ایشان آویزان باشد
میر نجات گوید ؎ باغ از وقتیکه جولانگاه آنقدر دوتاست + سرو یک ریکای
دارالمرزعه کوته قباست + کذا فی بهار عجم و زیادت تحتانی مابین لفظ ریکا و الف و نون
جمع بنابر ضابطه ایست که هرگاه کلمه را که در آخر آن الف باشد بالف و نون جمع کنند
کسره توصیف با اضافت در آخرش در آرند یای تحتانی مابین هر دو زیاده کنند مثل خدایان
و مایان و شمایان و علمای متبحر و فضلای شهر و امثال آن چنانکه ؎ ای غریبی
بمایان زاهد کجا شیند + او مرد زهد و تقوی با مردم قلندر + و شمایان در مکاتبات
علامی یافته شده چنانکه بنجا نخانان گوید نثر من کجا و آشنای شمایان کجا
قورچی بقاف و جیم فارسی بیاکشیده در موئید الفضلا نوعی از سلاح دراز ست و قورچی
کلاه تمام مرکب صفت ریکایان ست ای ریکایانی که کلاه شان چون کلاه قورچیان
است ظاهرا نوعی از چوبداران باشند یا خود تنها کلاه شان همچو کلاه ایشان بوده باشد
اما بعد از تامل نظر بلفظ کلاه دریافت شد که چون دخل کاتبین و ناسخین درین کتاب
نه آنقدر ست که در اندازه بیان راست آید درین فقره قرقی بهر دو قاف و بدون واو ست
نه قورچی بجیم فارسی و فرقی نوعی از کلاه است که در سوالف ایام غیر از بادشاهان
دیگر بر سر نمیگذاشت و درین وقت از ملبوسات عوام ست و خواص نمیپوشند

شستن ست چون کرسی وچوکی خاتم کاری وخاتم بندی نام حرفتی است که بر استخوان
فیل وجز آن گلها وتصویر کنند نصیری همدانی گوید نثر چندان برگ یاسمین
سفید وکبود در بساط باغ بطرحی فرو ریخته شده که پنداری صفحه تخته زمین از آبنوس
وعاج خاتم کاری یافته خاتم کار چیزی که بران خاتم بندی کرده باشند همون گوید نثر
لوح خاتمکار نعت حضرت خاتم ستوده شیم نه آن طوز نگار نیست الخ در نیصورت صندلیهای
خاتمکاری به یای تحتانی نباشد وشاید که در صندلیهای خاتمکاری به تحتانی اضافت
بادنی ملابست باشد یعنی صندلی که دران خاتمکاری بود باید دانست که در جمیع نسخ
لفظ چمن وگلشن هر دو واقع ست پس چمن بمعنی خیابان باید گرفت وحرف از که
ماقبل بوتها واقع ست بیانیه ست یعنی بوتهای رنگارنگ یاسمین که دور رویه صحن
چمن واقع ست آن بوته نیست بلکه فراشان نسیم بهاری صندلیهای خاتمکاری
برهم چیده اند تا هر کس از حضار بزم بادشاه بهار حسب مراتب متمکن شود قوله
جزائریان پلنگینه پوش اشجار شگوفه بار در کریاس خیابان بهر پاس از دو طرف
صف کشیده ش جزائریان وجزائر جمع جزیره ست وجزایری ساکنان جزیره
وبیشتر پوشیدنی ایشان از پوست پلنگ باشد وشاید که جزائری منسوب
بجزائر باشد که نام سلاحی ست که آنرا اهل هند جزایل بلام بجای راگویند
واین بهتر ست وپلنگ جانوریست که آنرا در عربی نمر گویند مانند یوز اما غیر
یوز ست وانچه بد بمعنی میگویند غلط ست گویند زخم او به نشود وجانوران ازو
بسیار ترسند چه درهنگام سیری هم شکار کند وکمر نازک دارد ودهن خوشبو
خلاف شیر کذا فی عجائب المخلوقات مؤلف گوید نسبت پلنگینه پوشی باشجار

رہ عشق ٭ گل پیادہ زسر و سوار در پیش ست ٭ بساط معدلت بساطیکہ بران نشستہ
معدلت کنند و آن عبارت از فرشی بود کہ حاکم بران بہ نشیند جبر کہ بفتح اول و سکون
ثانی بمعنی حلقہ زدن وصف کشیدن مردم و حیوانات دیگر باشد کذافی برہان و حاصل
آنکہ سبزہ و شاخسار کہ پیادہ و سوار اند گرداگرد بساط معدلت بادشاہ بہار حلقہ بستہ
و حاضر اند **قولہ** فراشان نسیم فروردین از تشابک سبزہ و ریاحین بگستردن فرشہای
منقش ابریشمی دویدہ **ش** نسیم فروردین نسیمی کہ در فروردین ماہ یوزو فروردین نام
ماہ اول سال شمسی ست و آن بودن آفتاب ست در برج حمل کہ برج اول ستاز بروج
دوازدہ گانہ فلک کذافی برہان قاطع و رشیدی گوید بادیکہ درین ہنگام وزد آنرا باد
فروردین گویند و فروردین بدون رای مہملہ نیز بنظر آمدہ کذافی برہان قاطع تشابک
درینجا معنی جالیست و ابریشمی بودن فرش باعتبار ملایمت و منقش باعتبار ریاحین است
و معنی فقرہ ظاہر ست **قولہ** دوروبہ صحن چمن گلشن از بوتہای زنگار رنگ یا ہمین صندلیہای
خاتمکاری درہم چیدہ **ش** چمن بروزن سمن بمعنی باغ و بستان باشد و زمین سبز
و خرم را نیز گویند و صحن باغ و خیابان باغ و بلندیہای اطراف زمینی کہ درمیان آن
چیزی نگاشتہ باشند کذافی برہان قاطع گلشن مرکب از لفظ گل و شن کہ یکی از کلمات
نسبت ست مانند روشن کہ مرکب از رو و شن ست چہ رو در ہمہ بدن اظہر باشد لہذا ہر شے
اظہر را روشن گویند بوتہ بہای موحدہ مضموم و ہا ثانی مجہول و فتح تای قرشت رستنی
و درخت پر شاخ و برگی را گویند کہ بسیار بلند نشود و بزمین نزدیک باشد کذافی برہان
مؤلف گوید کہ این لفظ بزبان ہندی نیز ہمین معنی ست اما اینقدر ست کہ در لہجہ ہندیان
بنون غنہ ست پس از تطابق لسانین بود صندلی چیزے بود کہ موضوع برائے

در پایهٔ سریر سلطنت بادشاه بهار نشسته اند و در پایه سریر نشستن عبارت است در
پیش پایهٔ سریر نشستن هر چند مقتضای ادب ایستادن ست اما چون رسم بادشاهان
سلف چنین بود که اُمرا در دربار ایشان می نشستند چنین گفته پوشیده نماند که ارجاع
ضمیر مفرد بطرف ریاحین که جمع ست بنابر ضابطه ایست که چون آخر صیغهٔ ماضی
های مختفی لاحق شود جائز ست که ضمیر مفرد بطرف جمع راجع کنند چنانکه سابق
بتفصیل گذشت اگر گفته شود که نظر بریاحین دانرا ست چه بطرف غیر ذوی العقول
وغیر ذی حیات ارجاع ضمیر مفرد با وصف جمع جواز دارد چنانکه صائب ؎
من کیم صائب که دست از آستین بیرون کنم ✦ در بیابانی که ناخن می گذارد
شیرها ✦ گوئیم مسلم اما اینجا از نار را با مرتشبیه کرده ذوی العقول قرار داده **قوله**
پیاده وسوار سبزه وشاخسار گرد اگرد بساط معدلت جرکه بسته **ش** تشبیه سبزه
به پیاده وشاخساره به سوار به سبب پستی سبزه وبلندی شاخسار ست وبهمین سبب
گل پیاده وگل سوار نیز گویند چه گل پیاده گلی که درخت وبوتهٔ آن بزرگ نباشد همچو نرگس
وسوسن ونفشه ولاله وامثال آن ودر برهان آورده که جمیع گلهای صحرائی را گویند
لیکن فرق درمانحن فیه وگل پیاده وگل سوار انیست که مانحن فیه اینجا بطریق تشبیه
ایراد یافته واز کلمات مقرری نیست وگل پیاده وغیره قرار داده ست کما لایخفی بهر
سرو پیاده وسرو سوار نیز گویند بمعنی سرو کوتاه وسرو بلند ؎ عمر دراز سرو با قبال سرکشی
ست ✦ همچو گل پیاده لطفلان پدر بود ✦ طغرا ؎ آنجا که ترک حسن تو سرلشکری
کند ✦ گلها سوار ولالهٔ وسنبل پیاده ست ✦ صائب ؎ چشم قدح بجلوهٔ مینای
باده ست ✦ این شوخ چشم قمری سرو پیاده ست ✦ بنجا کبازی اگر پیش میرود

پاره پاره نیز در استعمال فارسیان آمده صائب ؎ آه آتشین اگر شکند آستین سعی + پیراهن سپهر قبا مسکینیم ماء وفی ماخن فیه اولست خسرو بضم اول وسکون ثانی وفتح ثالث وواو ساکن بمعنی ملک وامام وعادل باشد ونام بادشاه کیان هم ست وهر بادشاه صاحب شوکت را نیز گویند کذا فی برهان مؤلف گوید که قبای خسروی یعنی قبای بادشاهانه ست وچون مقابل کیانی واقع شده میتواند شد که قبای خسروی یعنی قبای باشد که منسوب بخسرو بود که بادشاه ست از بادشاهان کی کما مر پوشیده نماند که قوله کامگار قهرمان الماد والطین صفت صاحبقران وجمله مابعد آن مصدر بکاف مع جمله لاحق صفت بعد صفت وجمله مابعد لفظ گلشن مصدر بکاف صفت گلشن وعبارت وهیم کیانی الخ حالیه ست وفاعل برآمده همان صاحبقران بهار واز ها را کلمه را فگنده معنی تعقیب مستفاد میگردد کما مر بالتکرار وحاصل معنی اینکه بیان بشارت ونوید میکنند که بادشاه بهار که بصفت کذائی متصف ست از فرح آباد یعنی عالم قدس واشرف یعنی جهان تجرد کوچ کرده بطرف این گلشن ای عباس آباد که بآن صفات موصوف ست مرجعت کرده بعد ازان در حالیکه وهیم کیانی که عبارت از غنچه ست بر سر قبای خسروی که کنایه از گل ست در بر خود داشت بر تخت گلبن برآمده جلوس نموده است قوله امرای نامدار ریاحین واز ها را در پای سریر سلطنت صف در صف نشسته ش از ها بفتح شگوفه ها وهمچنین از اهیر صف در صف یعنی یک صف بصف دیگر ملصق وپیوسته چه حرف در گاهی برای اتصال معنی دو کلمه متجانس نیز باشد بشرطیکه در مواقع استعمالش معنی کثرت وانبوهی نیز منظور باشد مانند جهان در جهان وبیابان در بیابان وباغ در باغ وامثال آن کما لا یخفی وحاصل معنی فقره اینکه امرای نامدار که عبارت از ریاحین واز هاست صف در صف ای بهجوم وانبوهی که یکی بدیگر ملصق

بیان افزونست قلمرو ولایتی که در احاطهٔ تصرف باشد دارالسلطنت تختگاه باشد و آنرا دارالخلافت
نیز گویند پوشیده نماند که تشبیه خرمی بقلمرو از بهر آنست که خرمی در احاطهٔ بهار باشد و وجه تشبیه باغ
بدارالسلطنت اقلیم شگفتگی آنکه بسبب اهتمام جوش بهار در باغ نسبت بجاهای دیگر بسیار باشد
ولفظ سواد اعظم نظر بر سرسبزی بهار نیز لطف دارد این فقره جمله معترضه است در وصف گلشن
ظل سعادت سایه که ازان سعادت حاصل شود آنیست در اکثر نسخ اما نظر بلفظ مراجعت
که بعد ازین می آید بخیال میرسد که لفظ سعادت از اغلاط ناسخ باشد و صحیح معاودت
کما لایخفی علی المتامل فی بالفتح سایه پس از زوال منصور گوید ؎ چو گشت گرد رخت
خط دلم بسجده فتاد ؛ چرا که وقت نماز ست چون بگردد فی ؛ کذا فی زبدة الفوائد دیهیم
بکسر با بر وزن تعظیم تاجی که مخصوص بادشاهان است و بمعنی تخت و چار بالش و چتر هم
گفته اند و بعضی گویند دیهیم افسری بود که آنرا در قدیم بجهت یمن و تبرک بر بالای سر
بادشاهان می بسته اند و کلاه مرصع را نیز گویند کذا فی برهان قاطع مؤلف گوید از لفظ داهیم
بکسر ثالث و سکون تحتانی و یم که بمعنی دهیم ست یعنی تاج مرصع کذا فی برهان معلوم میشود
که دهیم امالهٔ این لفظ است پس بکسر اول باشد نه بفتح اما از تمامی کتب لغت بفتح ظاهر
میشود نه بکسر در نصورت از دو حال خالی نیست یا از بی اعتنائی اهل لغت باشد یا دیهیم
بالف لغتی است در دیهیم و داهم بدون تحتانی نیز آمده و دیهیم کیانی تاجی که به بادشاهان
قوم کی منسوب باشد ظاهر اچون بادشاهان قوم کی سلاطین عظیم الشان بوده اند تاجهای
ایشان همثل و بی نظیر بوده باشد ازاین عالم است که کمان کیانی سعدی شیرازی گوید ؎
در اندم که دشمن بپایی رسید ؛ کمان کیانی بباید کشید ؛ و کمر کیانی نیز آمده و وجه این نیز
همانست که گذشت قبا بروزن صبا جامه پوشیدنی و بمعنی قبله بزیادت ها نیز آمده و بمعنی

و اشرف جهان تجرد بطرف این طرفه گلشن که سواد اعظم قلمرو خرمی و دار السلطنت اقلیم
شگفتگی ست نظل معاودت گسترده و فی مراجعت افگنده دیهیم کیانی نمیخه بر سر و قبای
خسروی گل در بر بر تخت مرصع گلبن برآمده ش فرح آباد بجای حطی نام بلده ایست
از توابع مازندران که بادشاهان ایران عمارتهای خوب در انجا ساخته اند اشرف
گوید ؎ فرح آباد گلستان لبط مینای مل ست ٭ موج می بال تذرو چمن آرای گل ست
وخان آرزو در چراغ هدایت آورده که نام جائیست در ایران و همین شعر در سند آورده
عالم قدس کتابیه از عالم غیب اشرف نام شهریست از بلاد عالم که در دامن کوهی واقع
است در کمال طراوت و تازگی بادشاهان ایران دران عمارتهای غریب ساخته اند
وخان آرزو در چراغ هدایت گفته که نام جائیست در ایران و ظاهرا در اصفهان است و گوید
؎ هوای اشرفست و آب شیراز ٭ اگر آب و هوای در جهان ست ٭ انتهی کلامه و
صاحب مصطلحات گوید که قصبه ایست از مضافات مازندران از عالم آرای عباسی
سکندر بیگ معلوم شد و مند این شعر صائب آورده ؎ هر نمازی کز حراحی در صفاهان فوت
شد ٭ بی هوای ابر و اشرف قضا خواهیم کرد ٭ هوای ابر یعنی بر همزن و مخل ست و جهان تجرد
از قبیل عالم قدس که گذشت یعنی آن عالم جهان تجرد ست که دران عالم هیچ از علائق مادی
و منگیر نیست سواد اعظم هر شهر و مدینه بزرگ را گویند عموما و مکه معظمه را خصوصا گدائی بر بان قاطع
در میان این لفظ فصل نیز جائز ست حضرت شیخ العارفین گوید ؎ سواد سومنات اعظم
دل ٭ خراب چشم شهلائی تو باشد ٭ وخان آرزو از انیان همچو فصل غافل شده درین شعر اعتراض
کرده که سومنات اعظم و اصغر نمیشود و در شرح گلستان در معنی این شعر ؎ پسران وزیر ناقص
عقل ٭ بگدائی بر وستار فتند ٭ گفته اند که فصل در صفت و موصوف جائز نیست و حال انکه از حد

شالیسته و پادا یعنی تخت دهای آن زائده از عالم شفاه و دوتاه و امثالش پس شاه
که مخفف آن شه است لغت دیگر ست یا همان شار اشاه بها خوانده اند و شه مخفف
همان مزید علیه نموده و الله اعلم بالصواب ظل الله فی الارض باعتبار انتظام روی
زمین از سرسبزی و غیرآن وچون ظل سیاه باشد و بهار را نسبت بسبزیست این
لطف دیگر بهم رسیده حزین ؎ سبز شد خط لب یار بهار ست بهار + ای جنون من
سرشار بهار ست بهار + بدانکه در بعض نسخه ارض مفرد و در بعض ارضین جمع واقع
شده و این نظر بر بیع زمین و هاروالطین البسته مناسب ست قهرمان الماء والطین
صفت بادشاه بهار بنا بر تصرف آن در آب و گل از رویانیدن نباتات و معنی آن
کارفرمای آب و گل ست چه قهرمان بروزن پهلوان کارفرما را گویند کذا فی برهان باید
دانست که در بعض نسخه لفظ کامگار پیش از نوبهار و در بعضی بعد ازان واقع ست
بر واقف اسلوب سخن ظاهر ست که کامگار پیش از لفظ نوبهار صفت صاحبقران
بهر ست و نوبهار عطف بیان آن صاحبقران و بعد ازان بادشاه زمان مع جمله
صفت که مابعد آن واقع ست بدل از همان نوبهار بود **قوله** که عندلیب صیت معدلتش
بر شاخسار گیتی نغمه سرای اشتهار ست **ش** این فقره مصدر بکاف در صفت بادشاه
بهار ست عندلیب بلبل هزار داستان صیت در کنز اللغت آوازه نیک **قوله**
و نسیم حکایت مکرمتش بر بوستان ارکان عالم نافه کشای انتشارش ارکان عالم
عناصر اربعه و بوستان ارکان همان عالم نافه کشای یعنی منتشر کننده خوشبو فصیح گنجوی
در صفت معراج گوید ؎ سر نافه در بیت اقصی کشاد + ز ناف زمین سر بافصی نهاد
این فقره معطوف ست بر فقره سابق و تقریرش واضح ست **قوله** از فرح آباد عالم قدر

رخسار تو از جا رفته ٭ و مشکین نکهت بمعنی چیز یکه نکهت مشک دارد از عالم فلک سیر
و زحل پایه و عرش آستانه و مینو سری و تیز فکر تمام مرکب در صفت کسی یا چیزی واقع
پوشیده نماند که از عبارت سبحان الله بدیع موله آه طوطیه مطلبی ست که درین فقره بیان
می پذیرد در نصورت این فقره عبارتی باشد جداگانه و تمهید بود برای مطلب آینده بهر کیف
محصل معنی آنکه چون بشارت مطلب لاحق رسیده از نافه آن دماغ نسیم مشکین ست
و از خرمی عید این نوید که مذکور خواهد شد لب صبح در شکر خنده ست بدانکه ذکر مشکین
نکهت شدن دماغ نسیم و در شکر خنده آمدن لب صبح از عالم ذکر لازم و اراده ملزوم
ست چه مطلب همین رسیدن بشارت و نوید ست پس قوله که صاحبقران نوبهار مگاه
بادشاه زمان و فرمان فرمای روی زمین ظل الله فی الارضین قهرمان الماء و الطین
ش این فقره مصدر بکاف بیان بشارت و نوید ست صاحبقران کسیکه بهنگام سقوط
لطفه یا وقت تولد او قران عظیم باشد طغرا ۵ داده بصاحب قران نرگس شهلا قلم ٭
تا کند ش در بتان نشو و نما ما قلم ٭ کذا فی بهار عجم پادشاه خان آرزو گوید که افضل المحققین
در رساله ساز و پیرایه آورده که شاه بمعنی اصل و خداوند و پاد بمعنی پائیدن و دارندگی نسبت
یعنی اصل و خداوند پائیدگی و دارندگی و بمعنی بخت و پاس هم باشد یعنی خداوند بخت و
پاس و بعضی گویند پاد بمعنی رمه ست پس بمعنی خداوند رمه باشد و رمه رعایا ست و بعضی
گویند که شاه بمعنی دانا و ممتاز از نوع خود ست در نصورت مجاز بود که شهرت گرفته
و آنچه بعضی از متاخرین بای موحده گفته اند خطا ست کذا فی خیابان شرح گلستان
و مفاد تقریر صاحب برهان قاطع نیز همین ست پاد در اصل بتار فوقانی معلوم میشود
و بدال مبدل آن مؤلف گوید که ممکن ست در اصل پادشا بدون ها بود و شا بمعنی

قرار دادن مناسبت ظاهر اقامت از غلط نا سخین است **قوله** بیهات بیهات محیر حیرت آفرین پرده خارج آهنگ است واز هجوم طرب جای تعجب تنگ شش بیهات کلمه تاسف است فیض فیاض بیهات چگونه سر کند کس پاره بر دم نیخ وبای از خصم و تکرار آن مفید تاکید است محیر بجای حطی در زبدة الفوائد و موید الفضلا نام برده است از موسیقی واز بعضی نسخه معلوم شده که شعبه ثانی مقام حسینی ست مرکب از هشت نغمه ونزد بعضی از منه نغمه نیز طغرا در رساله الهامیه آورده چه محیر وچه حبا وچه گوشت وچه خاره پوشیده نماند که در نیجا رفع تعجبی که از احوال سابق ناشی شده میکند یعنی در پرده این موسم محیر حیرت که خود حیرت باشد خارج آهنگ ای حیرت بیگانه این مقام ست وآنقدر طرب هجوم دارد که جای تعجب تنگ ست وغالبا در وقت کثرت طرب هر چند حرکات مخالف وضع ثقات صادر کردد وچندان مورث استعجاب نمیگردد چرا که بر افراط طرب محمول میگردد وحاصل آنکه تغییر یکه در وضع بید موله و نارون وسرو آزاد با وصف اتصاف سابقه آنها بصفات زیاد و عباد واقع شده نظر بر افراط هیچ طرب هیچ وجه محل تعجب نیست **قوله** دماغ نسیم مشکین نکهت نافه این بشارت است ولب صبح در شکر خنده بخرمی عید این نوید دماغ بفتح اول وسکون غین نقطه دار بر وزن رواق کنایه از تعجب وتکبر وسخوت وتجبر باشد ودر عربی مغر را گویند کذا فی برهان مؤلف گوید از این عبارت معلوم میشود که بمعنی عجب وغیره فارسی است وحال آنکه مجاز ست شاید از عبارت اول استعمال فارسیان منظور باشد واز عبارت ثانی معنی لغوی فتامل وصاحب منتخب بکسر آورده مشکین در اصل منسوب بمشک است اما بمعنی مطلق خوشبودار نیز استعمال یافته محمد علی حزین ~ گر در اهش شود از نکهت گل مشکین تر + هر که از جلوه

فقط در قزح گفته که بضم یکیم و فتح دوم کمان شکل ملون که در ایام برشکال بر کرانهٔ آسمان
برآید و آنرا قوس قزح نیز گویند انتهی کلامه مرزا بیدل علیه الرحمة فرماید ؎ گراز وصف قزح
گیرد بیان رنگ + ببالد از زمین تا آسمان رنگ + و در تلون آن در کتب حکمت مذکور
است که بعد از مطر قطرات سبک در هوا بماند و چون آفتاب مقابل باشد از شعاع آن
قطرات مذکور الوان گوناگون پذیرند آری در بعضی احیان دیده شود که چون رشحات
کثیره از فواره برآید و آفتاب مقابل بود آن رشحات رنگ برنگ در نظر آیند و دائره
مشابه قوس قزح بنظر آید و آنچه در عوام مشهور است که بخاری از سوراخ برآید و بر هوا بلند شده
بشکل کمان ملون شود آن قوس قزح است بی اصل محض ست سراً فراخته بمعنی سر بلند کرده
و در بعضی نسخه برافراخته بر تقدیر اول کردن مصدر ست و فصل ست در میان رقص
اصول و طنازی و رقص اصول رقصی که با صول باشد و حاصل معنی آنکه برای کردن
رقص اصول طنازی سر افراخته ظاهراً طنازی را رقص اصول قرار داده و بر تقدیر
دوم گردن بکاف فارسی بمعنی عنق باشد و در گردن طنازی اضافت بانی و ملابست باشد
ای در رقص اصول بواسطهٔ طنازی گردن برافراخته باید دانست که مفاد این فقره مانند
فقرهٔ اول ست و محصل معنی فقره آنکه سر و آزاد که مدام عابدانه زیست میکرد الحال بکدام
مژده خیلی از خود رفته که از بس مسرت پذیری مثل رعنایان کشمیر از قوس قزح شال الوان
بر سر انداخته و بر قص سر افراخته و این مژده نیز عبارت از همان جشن ست کما مر بدانکه
در بعض نسخه فرط هنگامهٔ مسرت پذیری و در بعض فیض هنگامهٔ مسرت پذیریست و همین بهتر ست زیرا که
فرط هنگامه هیچ معنی ندارد پس بهتر بجای فرط هنگامهٔ فرط فیض ست یا این هر دو لفظ خود
بنا شد کما لایخفی و فاعل فعل افراخته فقط قامت واقع شده اما مناسب بلیبت بلی سر و را فاعل آن

ونشان سجود بر پیشانی در ینجا بمعنی اوّل ست سعدی ؎ همی گستراند فرش تراب + چو سجادهٔ نیکمردان بر آب + و در ینجا سایه را بسجاده تشبیه داده ولطیفه که در تشبیه ست آنست که چنانکه سجاده زیر پای نماز گذار باشد سایه نیز زیر پای شخص باشد وهر گاه شخصی برای ادای نماز بر سجاده ایستاده شود پای خود را بر حاشیهٔ سجاده گذارد و تمام سجاده پیش آنکس باشد وسایه نیز همین حال دارد درصورت قیام برین تقدیر تشبیه تام بود بر گرفتن پا بمعنی برداشتن پا نظامی گوید ؎ گرچه گره بر گرهش بود جای + بر نگرفت از سر این رشته پای + از جا در آمدن صاحب بهار عجم گوید از جا در آمدن و بر آمدن بمعنی تند شدن و این از اهل زبان بتحقیق رسیده فقیر صهبائی گوید که در کلام استادان بمعنی از خود رفته نیز آمده میرزا بیدل علیه الرحمه در عنصر اول در احوال خواب ومشاهدهٔ روحانیان فرماید ؎ شش بلور و دو این پروانه چراغ تحقیق از جا در آمدند و فی ما نحن فیه همین مراد ست بر صفت و بصفت بمعنی لسان و مانند و بدون بای موحده و حرف بر نیز مستعمل ست عرفی گوید ؎ چشم اشهل صفت دیدهٔ احول گردد + چون حسام تو نگاهش بشگافد بدو نیم + کما وقع فی بعض النسخ اما چنانکه در بعضی نسخه بصفت واقع ست استدلال بدین بیت نمیتواند شد سبز معشوق سبز رنگ و ملیح ونسبت آن معشوقان هند باشد ومعشوقان پنجاب وکشمیر ازان ست که از مضافات هند ست شال در اصل بمعنی گلیم ست وبعد ازان بمعنی شالی که در کشمیر بافند قوس قزح کمان شیطان چه قوس کمان وقزح نام شیطان ست کمافی کنز اللغت خاقانی خطاب بآفتاب گوید ؎ رنگین تو کنی کمان شیطان + ولهذا بعضی گویند که آنرا قوس قزح نباید گفت بلکه قوس الله خواند چه در بعض کتب لغت نوشته یکی از نامهای باریتعالی ست پس قوس الله از نجهت باشد واین را کمان رستم نیز گویند وصاحب جمع الجوامع

از نمیعنی ایا میکند پس بهتر همان اولست زیرا که صوفیان بیشتر رقص و وجد بر صوت مزامیر
کنند گو خالی از تکلف بنا شد و شاید که لفظ صوفیانه نظر بر نمیعنی باشد که رندان حرکات
صوفیه را هم باین اسامی یاد کنند والله اعلم بالصواب و معنی فقره اخیر غایت بروز احتیاج
تقریر ندارد **قوله** سرو آزاد که چار فصل مانند عباد قدم از سجاده سایه بر نگرفتا زجا در آمده
کدام مژده غیبی ست که از فرط هنگامه مسرت پذیرسی بر صفت رعنا سبزان کشمیر شال
الوان قوس قزح بر سر انداخته و رقص اصول گردن طنازی بر افروخته مثل سرو آزاد
سروی را گویند که سر بهست رود و این را باین اعتبار آزاد گویند که از قید کجی و ناراستی
و پیوستن شاخ دیگر خارج ست و بعضی گویند هر درختی که میوه ندهد آنرا آزاد خوانند و چون
سرو میوه ندهد بدین سبب آزاد باشد و جمعی گفته اند هر درختی را کمالی و زوالی هست
چنانکه گاهی پر برگ و بار ست گاهی پژمرده و بی برگ و سرو را هیچ یک ازینها نیست
و همه وقت سبز و تازه هست و ازین علتها فارغ ست و این صفتهای آزادگان هست
بدینجهت آزاد باشد کذا فی برهان قاطع چار فصل ربیع و خریف و صیف و شتا و تفصیل
اینها در کتب طبی مرقوم ست و شعرا بمعنی تمام سال استعمال کنند صائب گوید
ه در عالم خیال بهار ست چار فصل + بلبل بچتر گل ندهد زیر بال را + تقریب یاد آمد که
درین شعر مرزا صائب مرزا بیدل علیه الرحمة تصرف نموده و گفته که کاش مرزا بجای ندهد
ندهی میگفت ظاهرا ارادهٔ آن فرموده که خطاب به بلبل میگوید که زیر بال را بعوض
چتر گل باید که ندهی فقیر میگوید که مفاد همین تقریر در صورت اول نیز ترشح میکند بر تقدیر یکه
ندهد را نهی خائب قرار داده آید ای بلبل باید که زیر بال خود را بعوض چتر گل ندهد بعباد
بضم اول و تشدید ثانی پرستندگان خدا ستاده در کنز اللغت آنچه بران نماز کنند

درختیست که بقد معشوقان تشبیه کنند و بضم بمعنی درخت انار است مبدل نارین کمامر
غالبًا در نیمقام همین مراد بود چه سبزی عمامه برهمین معنی دلالت دارد زیرا که هیچ گل سبز
نباشد آری انار هم مدور باشد و هم سبز و سادات بیشتر عمامه سبز بر سر گذارند و بهمین
اعتبار نسبت سیادت بدو کرده سرافشان بمعنی سرجنبان رقص مولوی غالب که
نسبت بمولو باشد چه مولو بضم اول و لام و سکون ثانی شاخ آهوی باشد که قلندران و جوگیان
هندوستان نوازند و بعضے گویند نی باشد که کشیشان و ترسایان در کلیسیا نوازند و بعضی
دیگر گویند که مولو زنگی و حلقه چند لیست از آهن که زاهدان و ترسایان در درون دیر
نوازند و حلقهای این چنباتند و ناقوس را نیز گفته اند کذا فی برهان خاقانی ؎ مرا
بینند در سوراخ غازی + شده مولو زن و پوشیده چوخا + مؤلف گوید در اینجا معنی نے
زیاده تر چسپانست زیرا که بر صورت نامی فواره خود گفته درین فقره پس رقص مولوی
رقصی باشد که برصوت نی کنند اما رقص مولوی در هیچ یک کتب لغت یافته نشده اگر
گفته آید که این لفظ از مرکبات مقرره نیست که سند آن از کلام اکابر ضرور باشد
گوئیم پس رقص چنگی و رقص ربابی و مثل آن نیز بمعنی رقصی که بر آواز چنگ و رباب
کنند باید که صحیح باشد و حال آنکه نیست و نیز از اقسام رقص فرنگی وغیره هم نیست و در
نسخهٔ زبدة الفوائد مولوی بمعنی بزرگ آورده شاید که رقص مولوی بمعنی رقص بزرگ
باشد و میتواند شد که مولوی نسبت بمولی باشد و مولی اول ثانی رسیده و ثالث تحتانی
کشیده بمعنی زن معشوقه ست و ناز و غمزه کننده چنانکه در برهان ست پس رقص مولوی
رقصی که منسوب به زن معشوقه و ناز کننده باشد و رقص بحال شوخی و طنازی بود یعنے
باهمه شان مذکور رقصیکه منسوب بفلان و فلان باشد سرگروه اند اما لفظ صوفیانه

باعتبار خم وگره و درازی شاخها در ذهن خود تسبیح قرار داده بود لاالحال که نشاط و طرب
بکمال بر طبع استیلا یافته و بجز اسباب نشاط هیچ بخاطر نمیگذرد آنرا باعتبار خم و درازی
چنگ و تار را بریشم مقرر نموده چون اول آنچنان قرار داده بود گویا همچنان بود و الحال
که چنان بخاطر رسیده گویا همچنین ست ولهذا از روی استعجاب میگوید که معلوم نیست
که امسال چه حال واقع شده که بید مولا با آنکه مدام مثل زاهدان تسبیح هزار دانه با خود داشت
و با هیچ حالت برمی آمد الحال مانند مطربان چنگ قامت خود را بتار ابریشم شاخسار
کشیده ای چنانکه مطربان تار بر چنگ میکشند او نیز قامت خود را چنگ ساخته
از شاخسار ابریشم کشیده و مراد اینکه مهیای چنگ زدن گردیده و منشاء اینقدر تعجب
اینکه چنگ زدن و مثل آن شایسته اوضاع زاهدنمی باشد و عبارت چه حال ست کنایه
است از حالت نشاطی که درین هنگام بر روی کار ست و نامعنی از سیاق کلام ظاهر
میشود زیرا که بطریق تجاهل عارف حرف میزند پوشیده نماند که در ابریشم تجرید واقع شده
و از معنی تار مجرد گشته پس تار ابریشم بمعنی تار ساز باشد و بر رمز فهمان دقائق سخن مخفی نیست
که ترجمه عبارت چنگ قامت را بتار ابریشم شاخسار کشیده بخوبی درست نمیشود زیرا که
چنگ بتار کشیدن نیست البته تار بر چنگ کشیدن معنی دارد مگر آنکه بمجاورت مستقبل
قائل باید شد و بهتر آنست که را درین عبارت بمعنی بر باشد و این در فارسی کثیر الوقوع
است چنانکه نظامی در مصرعه ثانی گوید ۵ بده جزیه از ما بر کنید را ۱ قلم در مکش رسم
دیرینه را ۱ و موحده در لفظ تار نبود در نصیورت بی تکلف بنماید فتامل قوله و نارون
معنی که در هر هنگامه بسبزی عمامه شهره سیادت بر آمدی امروز چه شنیدند که صوفیانه بر صومعه
تای فواره سر افشان رقص مولوی گردیده شل نارون سابق گذشت که بمعنی

رقصان نمایند آنرا در عرف هند مورچال خوانند ملا طغرا گوید ؎ چشم طاؤسی نصیب مرد کشتی گیر نیست ۔ گر بود در وقت ورزش صد قدم طاؤس وار ۔ اما ظاهرا در اینجا بمعنی رفتن بناز باشد چه طاؤس بناز و عمی خرامد و اضافت بال افشان بمعنی حرف ورست ای بال افشانند در رفتن که مانند طاؤس ست پس از قبیل ذکر کل و اراده جزو غالب که همان معنی مطلوب بود بقرینهٔ معلق زدن در فقرهٔ اول چه ذکر بازی در هنگامه مسطور بسیار کرده مثل شیشه بازی و سینی بازی و امثال آن پس اگر ورزش مذکور در اینجا بنا بر بازی باشد عجب نیست مثل دار بازان این عصر که در هنگام بازی خود اینچنین هم میروند و مراد از قوله در جامهٔ قلمکار آن ست که جامهٔ قلمکار بر تن خود راست کرده و رخرام نازاند بدانکه درین فقره و هم در فقرهٔ سابق حرف ربط که اند باشد مقدر ست و این در فارسی بسیار شایع ست مانند حرف ست سعدی ؎ یکی را که حسن عمل بیشتر + بدرگاه حق منزلش بیشتر + قوله سبحان الله بیده مولده که مدام زاهرانه با سبحهٔ هزار دانه بر آمدی امسال چه حال ست که پیک قامت را مطربانه بتار ابریشم شاخسار کشیده مثل سبحان الله کلمه ایست که در محل تعجب استعمال کنند و بیده مولده یعنی بید مجنون که شاخهایش آشفته و پریشان باشد و این نوعی ست از انواع هفده گانه بید مثل گربه بید که آنرا بید گربه نیز خوانند و بید موش و بید سرخ و مثل اینها سبحه بضم اول دانهٔ تسبیح کذا فی منتخب باید دانست که سبحهٔ هزار دانه عبارت از شاخ بید مولده ست باعتبار گره بند شاخ و درازی آن چه تسبیح هم گره دارد و هم درازی و بار دیگر باعتبار خم بچنگ تشبیه داده و باز همان شاخ را بتار ابریشم و ابریشم تار ساز را گویند گویا چون پیش ازین نشاط و طرب در طبع غالب بود بید مولده را

بصیغهٔ ماضی های مخفی لاحق شده باشد معنی تعقیب ازان مستفاد شود مثلاً چنین گوئید
نماز گزارده بکار دیگر مشغول شدم وهمچنین سلام کرده بر حاشیهٔ بساطش نشستم
مراد آن باشد که اول نماز را گزاردم و بعد ازان بکار دیگر مشغول شدم وهمچنین اول
سلام کردم و بعد ازان بر حاشیهٔ بساط نشستم وازین عالم است درین عبارت جلالای
طباطبا در نثر اول شش فتح کانگره گوید جناب الهی در اظهار سر ایر حکمت نامتناهی
در آمده از راه لطف لطیفهٔ آسمانی انگیخته در بارهٔ این خلیفه الحق که متحمل بار خلافت مطلق است
نصبی جلی از خفاخانهٔ اسرار بمنصهٔ اظهار جلوه گر نموده سانحهٔ یکروکردن سورجمل پسر زاده
باسور و دادای جناب الهی درچنین وچنان شده کذا وکذا کرد و بعد ازان همچو رو داد
وهمچنین ست در پا بدامان پیچیده ومراد آنست که سیمین غبغبان جناب اول پای خود را
بدامان پیچیده و بعد ازان در معلق زدن مشغول امّا ما این را هم میگوئیم که اول پا بدامن
پیچند و بعد ازان معلق زنند پس میتوان گفت که عبارت از فراهم کردن وجمع کردن خود است
زیرا که هرگاه چنین اراده کنند اول خود را جمع سازند اما این هم خالی از رکاکتی و تکلفی نیست
و بهتر آنست که پا بدامن پیچیده ازان عالم نباشد بلکه صفت سیمین غبغبان بود در نصوّر
معنی فقره آن باشد که سیمین غبغبان جناب که پای خود را بدامن پیچیده فارغ نشسته بودند
چون کبوتر در معلق زدن مصروف اند و پا از دامن بیرون آورده اند چه پای بدامن پیچیدن
برای برخاستن ورفتار مانع است پس کسره در آخر جناب ضروریست کما لایخفی قوله نازک اندامان
نهال در جامهٔ قلمکار شگوفه بال افشان طاؤس وار رفتن ش قلمکار لباسی را گویند که
بران نقشها بقلم موکرده باشند محمد سعید اشرف گوید بیت بجز دعای قدح نیست ورد خامهٔ ما
باده قلمکار گشته جامهٔ ما مراد الاصطلاح مخلص طاؤس وار رفتن نوعی از ورزش که گشتی گیران وازگونه

شاعری گوید ؎ لبالب است دهانم ز ماجرای چند + اگر جزو که بالب خود بکسی بنارم گفت
و لبالب بمجاز بمعنی مملو و پر استعمال یافته قوله بساط جداول عبارت از سطح زمین جدول نسبت
و معنی فقره از بس وضوح شایسته تحریر نیست قوله سیمین غبغبان حباب پا بدامن پیچیده
چون کبوتر در معلق زدن ش غبغب بفتح گوشت آویخته زیر ذقن که آنرا طوق گلو
نیز گویند بنمعنی غبب بفتحتین بدون غین هم آمده و شعرا آنرا بهلال تشبیه نموده و آنرا
طوق غبغب نیز گفته اند جامی فرماید ؎ تاج عنبر نهاده بر سر دوش + طوق غبغب کشیده
تا بن گوش + و چاه غبغب نیز بسته اند و سیمین غبغبان کنایه از معشوقانیکه غبغب
شان در صباحت مثل سیم باشد و فائده که در تشبیه سیمین غبغب وجها باز برآمدگی
و سفیدی رنگ بست ظاهر است معلق زدن معروف و معلق آمدن نیز آمده
اول چنانکه فی نا نحن فیه دوم سالک یزدی گوید ؎ نامه هرگاه نویسم آن
ترک چگل + با دو شاهین چو کبوتر معلق آیند + و کبوتر یکه معلق زند آنرا کبوتر
معلق گویند صائب گوید ؎ شد چون کبوتران معلق فلک مسیر + هرخشت از زمین
بروج فلک سای این حصار + و معلق زدن بمعنی مطلق غلطان هم آمده صائب بهار دلکش
در حکایت سوم گفته نشر من مانند گوئیکه از صدمه چوگان غلطان گردد معلق زنان از
آسمان بر زمین آمدم + باید دانست که معلق زدن نسبت بکبوتر و غیر آن دیگر گیران
عموم دارد چنانکه در شعر سالک یزدی که گذشت و ازین فقره که فیما نحن فیه است واضح
میشود پوشیده نماند که چون حباب یکبارگی نمایان شود و باز محو گردد گویا آن معلق زدن
اوست چه بازیگران می جهند و می نشینند و همین طور معلق زدن بست و نسبت پا بدامن
پیچیدن بحباب باعتبار مدور بودن حباب بست فتامل بدانکه در بعض مقام هرگاه

خطمی آنرا از سینه دور ساخته و اکثر آنست که در مشغولی تماشای هنگامه غم غلط شود و در بعضی
نسخه سینه بازی واقع شده و سینه باز بمعنی دورنگ و ابلق است چنانکه در برهان و غیره
است و یای آن مصدری و درینصورت از سینه بازی خطمی افشان گل خطمی اراده
باید نمود و لیکن بر متامل ظاهر است که نظر بسینه باز که در فقره ثانی واقع است نسخه اول اصح
است و بعضی گویند سینه بازی بمعنی بازی است که بسینه کنند از عالم معلق زدن و این
از اغلاط فاحشه است چه این معنی از هیچیک کتب لغت مستفاد نشده قوله شیشه باز
آب قرابه فواره بفرق سراسر بساط جداول غلطیده رفته مثل شیشه باز و صراحی باز
آنکه با اینها بازی کند چه شیشه بازی و صراحی بازی فنی ست از رقاصی که رقاصان
شیشه و صراحی بیاز آب و گلاب بر سر گذارند و رقص بنیاد کنند و با وصف حرکات
رقص شیشه از سرشان نمی افتد اگر بیجا شود بحرکت اصول برگردن دبازو گیرند و
نگاه دارند کذا فی بهار عجم و اینها را در هند نیز شیشه باز گویند قوله قرابه فواره بفرق
تمام جمله حالیه ست ای دران حالیکه شیشه باز آب قرابه فواره بفرق خود داشت
باید دانست که الف سر را برای العاق گفته اند بدل از بای موحده و در اصل آن
سر بسر بود مانند لب بلب و گون بگون و دوش بدوش که اینها را بالب و گوناگون و
دوشادوش گویند مؤلف گوید که بر تقدیر تسلیم بمعنی مذکور بدل از موحده گفتن معنی ندارد
بلکه مانند موحده الف نیز مفید همان معنی ست و صاحب جواهر الحروف گوید که درین
لفظ برای استیعاب ست ای ازین سر تا آن سر مثل سراپای از سر تا پا و لبالب از
ازین دست گفته حکیم فردوسی گوید ؎ سراسر به بندید دست هوا + هوا را ببازید
فرمان روا + طغرا ؎ بود کبک سراسر گرد کهسا + بدام نجبه عشقش گرفتار +

ع برستان خود بنداز و برگرفت + دیگری گوید ۵ رخان خوب ترا از غبار خط چه زیان
که گشته است چو خورشید شهرهٔ آفاق + و معنی فقره هر چه هست بر ارباب فطنت
مخفی نیست **قوله** شنگولان سوسن در رقص کج کلاه عجب سر راست نموده **ش**
شنگول در لغت بمعنی سخت دل و کنایه از معشوق باشد کذا فی بهار عجم رقص کج کلاه
ظاهرا رقصی است که رقاصان بروقت رقص کلاه کج بر سر گذارند سر راست نمودن
ظاهر المعنی سر برآوردن است اما در جای دیده نشده و معنی فقره ظاهر است **قوله** نظاره
سینی بازی خطمی سفید صحن سینه ما را از حرارت انداده رفته **ش** سینی بروزن چینی
طاسی که از نقره و طلا و مس و برنج سازند و سینی بازی مرادف طاس بازیست چه طاس
بازان در ولایت طائفه اند که از زیر خرقه طاسها برآرند و گاهی بر هوا افگنند و بر سر چوب
بگیرند و این از علم شعبده بازست و حقیقت این بعد از این معلوم شود و حید گوید ۵
ز کشتی چو کردیم هنگامه ساز + بگوئیم حرفی هم از طاس باز + پوشیده مباد که این رسم در
هندوستان بسیار شائع است و این طائفه پیش هر دکان لبطاسها بازی کنند
و فلوسی اخذ نمایند آمدیم برانیکه در نصورت تشبیه گل خطمی بسینی و تشبیه شاخ بچوب صورت
بسته و بودن گل مذکور بر شاخ گویا لعب طاس بازی ست و لفظ حرارت را که درین
فقره واقع ست بطریق استعاره بالکنایه بخار رخص تشبیه داده لهذا اطلاق رفتن
که بمعنی رو بیدن ست بران صحیح شده و میتواند شد که در لفظ رفته استعاره تبعیه باشد
ادی دفع حرارت را بر رفتن استعاره نموده چنانکه بر ماهر فن بیان واضح ست و این
در فارسی بسیار ست لیکن ظاهر آنست که نظر بلفظ صحن اول بهتر ست کما لا یخفی و معنی فقره
اینکه حرارتی که بسبب اندوه و غم در سینهٔ مردم پیدا شده بود نظاره لعب بازیگری

قامت الخ نیز بمعنی دلالت دارد چه از هوا قامت نهال جنبش میکند پس گویا کرشمه و
ناز ایست که میکند و لفظ تحریک ذوالمعنیین واقع شده کما لایخفی و معنیش نیز واضح است
قوله مشاهده رنگ بازی شقائق و لاله رنگ نعمان هزار ساله از آئینه دل زدوده
ش رنگ بازی رسمی است چه در عروسی با یکدیگر برنگ بازی میکنند و این در هندوستان
خود شائع است و ازاینجا معلوم میشود که در ولایت نیز مقرر است بدانکه در رنگ بازی
بودن دو کس و زیاده بران ضرر ایست چه این قسم بازیها از یک بطهور نرسد زیرا که رنگ
بر دیگری انداختن را شخص دیگر میباید لهذا شقائق و لاله دو گفته شده گویا از رنگ بازی
یکدیگر سرخ شده اند بدانکه اختلاف است اهل لغت را در شقائق و لاله بعضے گویند شقائق
از اقسام لاله است که آنرا لاله نعمان گویند و شقائق نعمان و لاله شقائق و تنها شقائق
و آذرگون و لاله دختری هم گویند و کنار هایش سرخ رنگ و میانه اش سیاه بود و نزد بعضے
شقائق دیگر است چنانکه طغرا گوید ؎ لاله در کار چراغان بیشتر سرگرم شد + چون شقائق
چید در صحن چمن صد شمعدان + ازین شعر ظاهر میشود که شقائق دیگر است و از عنوان لاله
نیست در صورت ثانی دو بودن خود ظاهر است و در صورت اول باعتبار دو لفظ مترادف
دو می توان قرار داد و همچنین در شعر و شاعری بسیار بکار میرود چنانکه شاعری گوید
ع ز حرص و آز گذشتن همین دوگانه ماست + چه حرص و آز مترادف هم ایست
و باعتبار ترادف گذشتن از هر دو را دوگانه گفته و ازین قلیل معلوم میشود
این شعر ؎ بر سر دریا زند خرگاه نخوت چون حباب + قطره را چند انکه مشتی باد در پیرامن
است + چه همان قطره ست که اگر باد دران پیچیده شود حباب نامیده شود و انیمعنی
خیلے باریک است غمان مزید غم مثل دستان و رخان مزید دست و رخ سعدی گوید

هزار بلبل که آنرا هزار داستان گویند چکاک بفتح اول بمعنی پرنده ایست از گنجشک بزرگتر و
خوش آواز و بعربی ابو الملیح و قنبیر معروف در عراق همهوره گویند و آنرا چکاک بی واو نیز گویند کذا
فی سراج اللغت مؤلف گوید اهل لغت را درین لغت بسیار اختلافست اما چون این مختصر تاب
تفصیلش ندارد لهذا از آن در میگذرد سار بسین مهمله مرغی ست سیاه خوش آواز که خالهٔ
سپیدی بر پرده دارد و مرغ ملخ خوار نوعی از آنست کذا فی برهان قاطع مؤلف گوید که ظاهرا مخفف
سارو باشد که آن بواو مجهول نیز بهمین معنی ست اما اینقدر هست که در تعریفش قید خال
سیاه نکرده اند و اینجا شارلشین معجمه نیز جائز ست و آن جانوریست سیاه رنگ مانند بلوطی
سخن گوید و این ظاهرا مخفف شارکست اما در کتب لغت در شارو شارک اختلاف یافته شده
بعضی شارک بمعنی سار بسین نوشته اند و بعضی گفته اند پرنده ایست سیاه کوچک و آن را
هزار داستان نیز گویند و بعضی دیگر گفته اند مرغکی ست کوچک و خوش آواز که آواز او را بر آواز
چهارتار تشبیه کرده اند و قید سیاه و سپید ننموده بر تقدیر تسلیم ترادف سار و سارو و شارو شارک
احتمال دارد که واو و کاف برای تصغیر باشد بهر صورت معنی فقره در هر دو نسخه از دست نمیرود
قوله رخسار شگرفان گلشن بگرمی هنگامهٔ نشاط برافروخته **ش** شگرف باول مکسور و فتح دوم در
جهانگیری بمعنی نیکو و بزرگ و در سروری بمعنی حشمت و قوی و سطبر و محتشم نیز و عجب که بمعنی عجب
مشهورست و قوی بمعنی عظیم و عجیب و طرفه گفته و تحقیق آنست که بمعنی عجیب و طرفه حقیقت است
و معانی دیگر مجاز و بمعنی حشمت دیده نشده کذا فی سراج اللغت و معنی فقره از غایت وضوح
حاجت به تحریر ندارد **قوله** و بازیگران چمن تبه تکلیف هوا و تحریک صبا در کار قامت گرشمه ها
اند و خته **ش** بازیگران چمن ظاهرا عبارت ست از مرغان چمن و اگر اراده از نهال
و درختان کرده شود نظر به تکلیف هوا و تحریک صبا بسیار بهتر می نماید و نیز عبارت

بیشماری زر سرخ و سفید گل و نسترن جای مفلسان خالی ش بدانکه اطلاق زر بر طلا و سیم
و مس بهر سه آمده لهذا زر سرخ و سفید و سیاه گویند و زر سیاه فلوس باشد و این در شعر
حضرت امیر خسرو دیده شده و هو هذا ؎ سازم فدای آن بت سیمین اگر بود + در کیسه
صد هزار سفید و سیاه و سرخ + جای فلانی خالیست و جای فلانی پید است و جای
فلانی سبز است در مقام یاد کسی گویند یعنی اینجا او می باید امینی گوید ؎ یک سینه تفریدیم
که بی داغ تو باشد + ای آتش سوزان همه جا جای تو خالیست + فیاض گوید ؎ زود
رفتی زود میکده بیرون فیاض + از تو در مجلس ما درد کشان جا پید است + صائب ؎
بطرز تازه قسم یاد میکند صائب + که جای طالب املی در اصفهان پید است + سلیم ؎ خزان
رسید و حریفان نشسته اند بخاک + بجز شراب که جایش بوستان سبز است + کذا فی مصطلحات
عارسته و چراغ هدایت خان آرزو پوشیده نماند که قرینه لفظ یکطرف که سابق گذشت
و یکجانب که بعد ازین می آید و نیز قرینه عطف تقاضای آن دارد که این فقره و فقره
اول هر دو در تحت پیشکاری مشاطه شمال باشد و حال آنکه این معنی خالی از شبکالی
نیست چه دادن نقل و نبات بکسان و دادن زر بمفلسان کار مشاطه نباشد بلکه کار
مشاطه همین آراستن عروس است غایت انیکه چون سوختن عنبر باعث خوشبوی حجله عروس
است آنرا نیز بمشاطه نسبت نموده و این هر دو معنی هرگز بمشاطه نسبت ندارد و الفاظ
از بسیاری و بیشماری خود ازان ابا میکند قائل غالبا عبارت جای دیگر باشد که
بهونا سهو در نیجا ایراد یافته بهر حال در پر و خالی صنعت طباق است و حقیقت آن
پیشتر گذشت قوله یک جانب بعشرت سازی هنگامهٔ وصال شوخ نوایان قمری
و هزار نغمه سرای سرور و خرمی و قوالان چکاوک و ساز ترانه سنج بی غمی کش

باشند چون پر و خالی و اثبات و نفی یا و سر و کم و بیش و پست و بلند و نشست و برخاست و
علی هذا القیاس **قوله** نسترن عرق بهار از شبنم در جام بلورین کرده ش بهار گل هر درخت
عموماً و گل درخت نارنج خصوصاً و عرق آنرا عرق بهار گویند و بیشتر جامهٔ شاهدان
رابدان معطر کنند سلیم گوید ؎ بر جامهٔ شاهدان لبستان + شبنم عرق بهار افشاند + و جام
بلورین همان گل نسترن از عالم نقارچی رعد وغیره و حرف از بیانیه ست **قوله** و لاله
گل گشته عنبر داغ در منقل زرین به بخور آورده ش در اکثر نسخ عنبرین داغ بیاو نون
نسبت یافته میشود و صحیح عنبر داغ بدون یا و نون چه نسبت را در اینجا هیچ مدخل نسبت
بلکه مراد آن ست که عنبر را سوخته که عبارت از داغ ست و منقل بکسر اول معروف و
زرین صفت آن ست باعتبار سرخی رنگ لاله بخور با لفتح در منتخب انچه بدان بوی
دهند و اینجا ظاهر الضم اول مصدر ست بمعنی بوداون معنی نقره ظاهر ست **قوله** از بسیاری
نقل و نبات شگوفه جعفری جیب و بغل درختان پر ش نقل نوعیست از شیرینی دان
در هندوستان حب ما کنند و اندرون آن نخود بریان یا چیز دیگر تعبیه کنند در ولایت
همچنین بوده باشد و در شادی رسمیست که تقسیم میکنند و انچه در ماتم تقسیم کنند آنرا نقل ماتم
گویند اما مقابل آن نقل شادی یافته نشده و از نقل ماتم معلوم میشود که در ولایت هم باشد
فافهم نبات بمعنی مصری و تشبیه جعفری به نبات از روی زردی رنگ و نقل شگوفه از روی
سفیدیست پر بضم صندخانی و نسبت آن اکثر بطرف بود چنانکه شیشه از شراب پرست و همچنان
ما نحن فیه ای جیب و بغل درختان دگاهی بمظروف نیز بود شفائی گوید ؎ تو جام لاله گون
کش باد شمنان بخلوت + پر باش کو ز غیرت خون در کنار عاشق + و درین صورت حوض
از آب پرست و آب در حوض پرست هر دو صحیح ست کذا فی بهار عجم **قوله** و از

آن بشانه تشبیه کرده وغالب که سبزی رنگ سبزه را نیز در تشبیه مدخلی باشد چه اکثر اوقات
چوب آبنوس شانه سازند وسیاه وسبز چندان تفاوت ندارد وشانه کاری در فارسی
بمعنی پیچیدن باکسی در مقام رد وبدل ست چنانکه در مصطلحات ست اما از ینجا بمعنی
شانه کردن نیز دریافت میشود ومی تواند که شانه کاری بمعنی کار شانه کردن باشد یعنی
شانه ساختن وتراشیدن لیکن لفظ پیشکاری ازین ابا میکند چه مشاطه شانه در سر میکند
شانه نمی تراشد وباشد که مراد ازان شگافتن وباز کردن موهای سر بود چه کار شانه همین ست
وچون سبزه تشبیه بشانه دارد چنین گفته اما خالی از رکاکت نیست **قوله** وآب از حبات با آینه
داری نشسته ش آئینه دار مراد از زنی که آئینه برای نمودن عروس در دست داشته باشد
وبمعنی مظهر نیز آمده ظهوری در پنجر قعه گوید ش وچون چشم قربانی آئینه دار حیرانیست + وتنها آئینه
هم بدین معنی آمده بدیل مصرع ش آئینهٔ خودی وجهانی نموده + اما در ینجا بمعنی اول ست
بدانکه نسبت برخاستن بسبزه در فقرهٔ اول ونسبت نشستن بآب بسیار خوب واقع شده
کما لایخفی علی المتامل ونیز لطف دیگر آنکه هر که در سر کسی شانه کند برخیزد وهر که آئینه نماید بنشیند
وبرای شانه کاری وآئینه داری برخاستن ونشستن بمعنی سرگرم بودن دران کار ست
پس لطف معنی که مذکور شد افزون ست سعدی گوید ش گه بجون ریختنم برخیزند + گه به بدخواستنم
بنشینند + ظهوری ش برخاسته اند گاه وماهی بفغان + سنگین ست بناز نین نشستی
نکند + ونشستن نیز کذلک اما در شعر سعدی احتمال دیگر هم ست یعنی برخیزند ونشینند بمعنی
حقیقی خود باشد چه در همچو امور برخیزند وبروند ودر مشوره وفکر بنشینند فتامل ودر
ماسخن فیه در لفظ نشست وبرخاست صنعت طباق ست که آن را مطابقه
وتضاد وتطبیق وتکافو نیز گویند وآن آوردن الفاظی ست که ضد یکدیگر

ملا طغرا در تعریف چراغ ؎ مگر لاله در مطبخش کار کرد + که او دائما دیگ بر بار کرد + خالص
می گوید ؎ آتش بلبل را به پیش گل همانا میبرد + لاله را دیدیم دیگی در چمن بر بار داشت +
ازین اشعار معلوم میشود که دیگ بر دیگدان نهادن هست برای پختن طعام و از لفظ و سیم
که فیما بخن فیه هست ظاهر میگردد که تعمیم دارد و رشیدی را درین لفظ شبه هست چه گفته
که هیچ محقق نشد که درین ترکیب بارچه معنی دارد زیرا چه بار علحدا معنی دیگدان نیامده
و خان آرزو در سراج اللغت آورده که مغلان گویند دیگ بر بار کرده اند یعنی
بر دیگدان گذاشته اند مؤلف گوید که درینصورت در بودن آن بمعنی دیگدان هیچ
اشتباه نمی ماند و خان مذکور در اول عبارت مذکور نوشته که بار بمعنی بالاست غائبش
اینکه بمعنی دیگدان بمجاز مشهرت گرفته انتهی مؤلف گوید که بدین معنی مذکور خواه حقیقت شمار
خواه مجاز جز بلفظ دیگ یافته نشده و درین محل خاص لفظ بار باعتبار معنی حقیقی لطف دیگر
نیز داده چه بار بمعنی شاخ هم آمده چنانکه گویند گل بر بار و ثمر بر بار **قوله** و نقشبسته خطوط عنبری
بسر سوزن زمردین برداشته **ش** بدانکه بر چهره عروس خطوط سیاه بسر سوزن می کشند و خال
هم از سرمه وغیره می گذارند و خط و خال عبارت ازهمین خط و خال است چه نسبت خط و خال
بزبان غیر ازین معنی نمیخواهد حافظ ؎ ز عشق ناتمام ما جمال یار مستغنی است + بآب و
رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبارا + طغرا در عبارت سرخی رساله فردوسیه گوید نشر
خط و خال حور و غلمان نهال ساخته + پوشیده نماند که درین فقره در نقشبسته سه تشبیه واقع شده
اول به شخصی که بر چهره عروس خطوط از عنبر وغیره کشیده و دوم بخطوط عنبرین و سوم بسوزن
زمردین و اجتماع سه تشبیه در یکجا بسیار بلاغت دارد چنانکه بر ماهر فن بلاغت پوشیده
نیست **قوله** سبزه بشانه کاری برخاسته **ش** بدانکه نسبت طولانی بودن سبزه بانشانه

معنی آن رو براه میتواند شد یعنی قرصیکه ازان سفید آب سازند اما چون سفید اب مقدم
بران است در نیصورت نسخهٔ ثانی بهتر ست ای فرس سفید آب است برگ شکوفه برای
آوردن آن سعی نموده نهایت آنکه بسفید رنگ بودن گیاه مذکور قائل باید شد یا سفید
رنگ آن از کتب لغت مستفاد نشده وچون گلها وگیاه قرب بهم رسته باشد چنین گفته
که برای آوردن آن دویده کما لایخفی ومیتواند شد که بر تقدیر نسخهٔ بمشهور نسبت عموم وخصوص
من وجه گفته شود ای سفید آبی که از قرص حاصل شد بهر کیف در هر دو نسخهٔ خلجانی که بخاطر
است هر چه باید نرفته وحق تحقیق آنست که بفرش لفاو شین معجمه مصدر بای موحده بمعنی علی
یعنی برگ شکوفه برای آوردن سفید آب بر فرش مجلس دویده واز کوری کاتبان
غلط نویس موحده از کتابت ساقط شده گاهی شین معجمه سین مهمله گشته وگاهی
قاف شده وشین صاد گردیده آری ؎ هیچ از چنگیز خان بر عالم صورت نرفت
آن ستم کز کاتبان بر عالم معنی رود + قوله سه برگه بوسمه بختن دیگچه بر بار گذاشتن ش
سه برگه گلی است مانند چهار برگ طغرا در رساله فرد وسیه گفته نش سه برگه در چهار حدش
مربع نشسته ایضاً در الهامیه آورده نش از مربع چار چمن فیضها دیده ام واز مثلث سه
برگه اثر ها دا کشیده + وسمه بفتح اول ومیم وسکون سین رستنی باشد که زنان در آب
جوشانند وابرو را بدان رنگ کنند وبعضی گفته اند که برگ نیل است چه بعربی ورق النیل
میگویند وبعضی دیگر گویند که نوعی از خاست وآنرا حنای سیاه میگویند وجمعی گفته اند
سنگی است که آنرا با آب سایند وبرابرو بمالند سیاه می کند کذا فی برهان قاطع دیگچه بر بار گذاشتن
ودیگ بر بار گذاشتن ونهادن وداشتن وکردن بمعنی دیگچه ودیگ بر دیگدان نهادنست
برای پختن چیزی چنانکه گویند ؎ دیگ بر بار می گذارم + تا وهی بهرهٔ خواص وعوام

انکه بفتح آن کسی قائل نشده و دیگر اینکه تمام اهل لغت را بر عدم واو اتفاق است واگر گوئی
که نظر بر لفظ خویش دخوید فتح واو کلیه نیست گویم از حروفیکه بواو معدولة خصوصیت دارند
یای معروفه مستثنی ست چه در نیصورت خار آن مکسور باشد و اینجا واو مذکور دال بر آن
که کسرهٔ آن خالص نیست بلکه بوی ضمه دارد و در دست افشان خرمی طرب غالب
که اضافت با دنی ملابست باشد و شاید که اضافت بمعنی از باشد مثل از که بمعنی اضافت
آید اول چنانکه در مصرع ثانی شعر طغرا ؎ دل آزاری بود کردار ناصح + بنا شیم از چه
رو بیزار ناصح + دوم در مصرع اول شعر نظامی ؎ سپاس از خداوند خورشید و ماه + که دیدم
تر از نده بر جایگاه + قوله یکطرف به پیشکاری مشاطه شمال شقائق گلگونه در دست آرمیده
ش بدانکه از اینجا تا عبارت به بجز آورده همه در تحت پیشکاری ست چه گلگونه و سفیداب
و دسمه وغیره انچه استعمال آن در کار آرائش عروس باشد تمام تعلق بمشاطه دارد
چون هر یک از گلها باین اشیا باعتبار تشبیه مناسبت دارد لهذا آنها را پیشکار مشاطه صبا
قرار داده شمال بفتح بادیکه مابین مشرق و بنات النعش وزد کذا فی منتخب گلگونه چیزیکه زنان
اکثر بر روی مالند و ازان رنگ چهره افزون شود و نسبت آن بشقائق باعتبار سرخی
رنگ ست ولفظ در دست باعتبار تشبیه شقائق بدست ست و گلگونه در دست حال ست از
در انحالیکه گلگونه در دست داشت و آرمیده از برای آنکه کجا باشد قوله و برگ شگوفه
با ورد ن سفیداب فرش دویده ش بالا گفته شده شگوفه را شعر المعنی گل سفید استعمال نموده اند
ولهذا در اینجا نسبت سفیداب بشگوفه نموده باید دانست که درین فقره در نسخ مشهوره قرص بقاف
وصاد مهمله واقع شده و در نسخ صحیحه فرس بکسر فا و سین مهمله و آن نام گیاهی ست چنانکه در کنز اللغات
و منتخب واقع شده در صورت اول اگر قرص سفیداب بتقدیم قرص بر سفیداب باشد یک گونه

نسیم پیدا شده دمی تواند که در رستن شمیم هم نسبت کامیابی به نسیم باشد اے چنانکه شمیم برای
کامیابی نسیم میروید همچنان زیور ناز برای کامیابی نسیم پیدا شده و در هر دو توجیه فرق
اندک سست چه در صورت اول فقط تشبیه بر رستن ست و در ثانی کامیابی نسیم را هم مدا خلت
واز اینجا معلوم میشود که نسبت رستن بشمیم هم درست ست قوله بلبل و قمری فصیح
مقال + خطبه انشاکن نکاح وصال + فصیح مقال صفت بلبل و قمری هر دو ست باید دانست
که در مصرعهٔ ثانی مابین مضاف و مضاف الیه فصل واقع شده چه خطبه مضاف
و نکاح مضاف الیه ست و انشاکن فصل مابین آن و این در فارسے شایع
ست چنانکه به تکرار گذشت و معنی شعر ظاهر ست قوله بجمله بندی این سور بر سر
گلها تمام سوری لقب ش تحقیق لفظ جمله سابق گذشت و استعمال آن بلفظ بستن
بمعنے آراستن آن ست سور بمعنی شهر چنانکه در منتخب ست و بمعنے دیوار هم معلوم
میشود سعدی ؎ که یکیک فتاده چو سور کهن + یعنی دیوار کهن و درین فقره بمعنے
چار دیوار ست و مراد از ان حریم باغ و میتواند که سور بمعنی جشن مراد باشد و این سور
اشاره بجشن شادی غنچه و نسیم که در شعر سابق کنخدائی آن هر دو تجویز کرده در صورت
سوری منسوب به سور باشد خواه بمعنی دیوار و خواه بمعنی جشن قوله بر آهنگ اهتزاز
صبا اوراق درختان دست افشان خرمی و طرب باش اهتزاز در لغت بمعنے
جنبیدن و درخشیدن ستاره بوقت فروشدن و جنبیدن مرکب و مشتر ماده بآوار حدی
کذائی منتخب و اینجا بمعنی جنبیدن ست خرم در اصل بدون واو ست و عوام بواو تلفظ میکنند
و این از اغلاط فواحش ست دلیل بر انیمعنی آنست که اگر واو باشد نظر بر خای معجمه
ماقبل و را مهمله مابعد واو معدوله خواهد بود درین صورت خا معجمه مفتوح باشد و حال

استعمال کرده و هو هذا ۵ نقل شیرین چه کنی پسته لب شور طلب + باده بکر نخواهد گزک مستعمل ۵
دباقر کاشی بکر نگاه بمعنی معشوقی که هنوز دلربائی نیاموخته باشد لسبته ۵ نازم لطفل بکر
نگاهی که در خیال + چشمش نکرده غارت یک خانمان هنوز + غنچه بکر باین اعتبار ست
که هنوز بوست آلای صبا نگردیده و نسیم آنرا نشگفانیده باشد و صاحب مصطلحات گوید که در
بعضی بلاد که باکره مستعمل شده از مخترعات عوام ست و صحیح بکر ست برنگ
بمعنی مانند چه از خواص لفظ رنگ ست که چون در وبای موحده بر دو یاید میفید معنی تشبیه شود
مرزا بیدل ۵ برنگ رسم پر دازان تکلف میکنم بیدل ۵ وگرنه معنی الفت عبارت را نمیتابد ۵
دیگری گوید ۵ مراد رنگ یوسف برده از جا ۵ فریب گرگ یعنی نفس خونخوار ۵ باید دانست
که در بعضی از نسخ درمیان رنگ و شمیم واو عاطفه دیده شده و در بعضی با ضافت یافته
میشود در صورت اول برنگ بمعنی مذکور نیست بلکه رنگ و شمیم هر دو مدخول بای موحده اند
که مفید معنی از بیانیه ست ای رنگی و شمیمی نیست بلکه زیور ناز ست که چنین و چنان شده
و در صورت ثانی تشبیه رستن زیور ست و باید دانست که در لفظ رستن استعاره ست
از بهم رسیدن زیرا که زیور رستنی نیست که اطلاق رستن بحقیقت بران صادق آید
و این را استعاره تبعیه گویند چنانکه بر بلاغت فهم پوشیده نیست و میتوانند که در زیور
استعاره بالکنایة بود پس رستن بمعنی خود باشد کما لایخفی بدانکه از لفظ بهر نسیم معلوم
میشود که نسیم را شوهر قرار داده بر تقدیر اول حاصل معنی آنکه رنگ و شمیم در غنچه نیست
بلکه برای کامیابی نسیم از غنچه زیور ناز رسته ای غنچه بزیور ناز برای آن آراسته
شده که نسیم بدان کامیاب و متمتع گردد چه عشوه و ناز عروس همه برای تمتع شوهر است
و بر تقدیر دوم آنکه چنانچه از غنچه شمیم میروید همچنان زیور ناز از غنچه برای کامیابی

وچون بنا بر قاعده که سابق ذکر یافت فارسیان حور را مفرد استعمال کنند بالف
ونون جمع کرده حوران گویند مثال استعمال مفرد عرفی شیرازی گوید ؎ اصل من
از دو دمان نوع انسانی مجو ✦ حور غلمان رضوان در دست آدم وحوای من ✦ مثال
جمع آن بالف ونون ؎ حوران بهشتی را دوزخ بود اعراف ✦ از دوزخیان پرس
که اعراف بهشت است ✦ وفارسیان حوری بزیادت تحتانی نیز استعمال کرده اند حافظ
گوید ؎ شکر لله که میان من وتو صلح فتاد ✦ حوریان رقص کنان باده بشکرانه زدند
وچنانکه صائب در تعریف روضه منور حضرت علی موسی رضا گوید ؎ تا غبار آستانش
جلوه گر شد حوریان ✦ از عبیر خلد افشاندند زلف مشکبار ✦ بزم حور بزمی که آنرا خوبان
آراسته باشند از عالم بزم خوبان وبزم نیکوان که بمعنی بزمی است که دران خوبان ونیکوان
باشند کما لایخفی **قوله** غنچه بکر را برنگ شیم ✦ زیور نازرسته بهر نسیم ✦ بکر بکسر اول دوشیزه
وزن وناقه که یک شکم بیش نزاده باشد وبچه نخستین که پس ازوی هنوز نزاده باشد واول
هر چیزی وهر کاریکه مانند آن پیشتر نشده باشد کذا فی منتخب اللغات بدانکه سخن بکر ومعانی
بکر باعتبار معنی پسین است ای سخنهای که پیشتر مانند آن بکسی دست نداده وطالبای
آملی بوسه بکر نیز آورده وهو هذا ؎ که شاید بشکند زان لعل نوشین ✦ خمار بوسه های بکر
شیرین ✦ هر چند ملا منیر لاهوری که ناظمی است بی بدل وناثری است بی نظیر در نگارنامه
که رساله ایست مشتمل بر اعتراضات بر کلام ظهوری وطالبای آملی وعرفی وزلالی
برین شعرا اعتراض کرده اما چون طالبای مذکور استاد قرار داده ثقات است وکلامش
بیشتر از مضامین تازه ومعنی بیگانه مملوست وهر کسی را در سخنش مجال ناخن بند کردن
نیست هیچ نه باید گفت ومسلم باید داشت ومیر والهی باده بکر بمعنی باده که هنوز ازو نخورده باشند

هم است که عشاق بمعنی عاشق باشد چه فارسیان بیشتر جمع لفظ عربی را بمعنی واحد نیز
استعمال کنند مثل افلاک وعجائب وریاض ومثل ذالک اما مصنف در کلام خود مکرر
آورده چنانکه پیش ازین گفته ؎ جوگیان نبفشه پیچیده چیره بر سر زموی ژولیده +
ونیز بعد ازین گوید امرا نامدار ریاحین دازهار پیرایهٔ سریر سلطنت صف در صف
نشسته وهم جای دیگر گوید شتر نسنجیان قوای نامیه خدنگ سرو درزه جوبار وکوس
قرح پیوسته غالب آن است که چون بیشتر کلمه ست که حرف ربط ست از آخر همچو
کلمات حذف میکنند حرف آنرا که برای جمع باشد از آخر آن کلمه نیز حذف شده باشد
ودر بعضی مقام یای تحتانی هم محذوف سازند چنانکه درین شعر رشید الدین وطواط
؎ هم خواسته بخجر وهم یافته بجود + از خصم خود تو برمق واز من تو برمغان + وهذا
غایة التحقیق فی هذا المقام علی هذا المرام واین شعر خبر شعر اول واقع شده ومصرع
ثانی این شعر حال ست ای جسته از جای خود بشوخی وشنگی دران حالیکه دست وپای
شان در حنای خوشرنگی بود بدانکه نوعروسان عبارت از گلهاست چون اینهارا
نوعروس قرار داده دست وپا برای ایشان تجویز نموده قوله باده نوش می سرور شده
محفل آرای بزم حور شده + باده نوش بمعنی نوشنده باده اما در ینجا از معنی باده تجرید
نموده بمعنی نوشنده داشته باده نوش گفته چنانکه در شعر فیاضی ؎ مرات ده عقول
اولی + صورت گر صورت هیولی + ای مصور صورت هیولی والا تسلسل لازم می آید
قاتل وهمچنین محفل آرای بزم حورای آرائنده بزم حور وحور در عربی جمع حوراء که مفرد
است چنانکه شاعری در احوال حضرت آدم علیه السلام گوید ؎ حورا بنظاره نگارم صف زد + رضوان
ز عجب کف خود بر کف زد + آن خال نگر بران رخ لطرف + ابدال ز بیم چنگ در مصحف زد

جسم ست پیالۂ وشراب اش جان ست + وحالش از رشیدی وبرہان مفصل بوضوح می پیوندد
ونیز رشیدی گفتہ گلی ست سرخ رنگ وقسمی ست از پیکان بہر دو معنی خسرو گوید ؎ بسورے
کان کم بود از گیاہ + جگر بیشہ دسوری پارہ پارہ + وصاحب ہان بمعنی نوعی از ریاحین
سرخ وگلی کہ آن را بہ پیکان تشبیہ کردہ نیز آوردہ وگفتہ کہ بمعنی شادی وخوشحالی نیز گویند
ورشیدی گوید کہ بمعنی شادی سورست نہ سوری مؤلف گوید فیما نحن فیہ گل سرخ وغیرہ
مراد نیست بلکہ نسبت بسور مراد ست چنانکہ خود در مصرع اول گفتہ ز فرط مسروری وچون
سوری گلی ہم ست اہیام پیدا کردہ **قولہ** نوعروسان مہد پرورناز + ہمہ باہم بجز مے
ومساز + عروس بمعنی زن ومرد نوکتخذا جمع اول عرائس وجمع ثانی عرس مؤلف گوید کہ
فارسیان فقط بمعنی زن نوکتخذا استعمال کنند ظہوری گوید ؎ عروسی بود از پیرایہ عاری + زبخت
ست خود در شہر مساری + سعدی رحمۃ اللہ علیہ گوید نشر بکر عروس فکر من از بے جمالے
سر بر نیارد + واز معنی نو تجرید نمودہ نوعروس نیز گویند عرفی گوید ؎ نوعروسی بنود در تتق
فکرت من + کہ نہ از زیور مدح تو بود چہرہ طراز + این شعر باشعر لاحق قطعہ بند ست
قولہ حبستہ از جا لبشوخی وشنگی + دست وپا در حنای خونشرنگی + شنگ بفتح وکاف فارسی
درخت سرو وراہزن ومکارہ وشوخ چشم شاعری گوید ؎ نگاری چابک وشنگ
وکلہ دار + ظریف چابک مُترک قبا بوش + کذا فی زبدۃ الفوائد باید دانست کہ ہرگاہ ہائے
مختفی بصیغۂ ماضی لاحق شود جائز ست کہ ضمیر واحد بطرف جمع راجع کنند غالبًا
این کلیہ ست لہذا ضمیر واحد در لفظ حبستہ بطرف نوعروسان راجع نمودہ ہمچنین
در شعر یکہ بعد این شعر ست ونیز سعدی شیرازی گوید ؎ شب مگر بوقت نیخوانند
این خروس + عشاق بس نکردہ ہنوز از کنارہ بوس + اما درین شعر احتمال دیگر

ناصح مده ز صندل خود دردسر مرا مخلص کاشی گوید ؎ بسکه کاهیدم ز پیش عشق آن نامه‌بر
چو ماه + صورت جانم قلم را موی بینی میشود + کذا فی بهار عجم و چراغ هدایت **قوله** لب عشوه
گفته حرف بجرف + نرگسش رمز قاصرات الطرف + عشوه در کنز اللغت کرشمه و ناز
بدانکه درین شعر اقتباس ست از آیه کریمه فِيهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ
وَلَا جَانٌّ ۚ این آیه در تعریف حوران جنت واقع شده قاصرات الطرف زنانیکه گوشهٔ
چشم آنها تنگ باشد و معنی شعر آنکه نرگس این باغ رمز قاصرات الطرف الخ زالب عشوه
حرف بحرف ادا کرده و تفسیر نموده ای مردمان از عشوهٔ نرگس فهمیدند که معنی آیت اینست
که عشوهٔ نرگس ادا میکند **قوله** خاک این روضه ست باد بهشت + آخرین نقش اوستاد
بهشت + باد بهشت بمعنی هوای بهشت و آنرا نفس بهشت نیز گویند اول شاعرے گوید ع
باد اگر باد بهشت ست که بر گل بارست + و دوم صائب گوید ؎ غم آتشین غزالان تند
چنان برشت مارا + که ز خاک بر دماند نفس بهشت مارا + آخرین نقش نقشیکه نقاش در آخر
همه نقوش کشد چه نقاش نقش آخر نسبت به نقش اول بهتر مے کشد لهذا شاعرے گفته ع
نقاش نقش ثانی بهتر کشد ز اول + بدانکه باد بهشت محمول بر خاک این روضه ست ای خاک
این باغ باد بهشت ست باعتبار نکهت و خوشبوی و میتواند شد که بالعکس باشد ای باد بهشت
خاک این باغ ست و از خاک اراده زبون و خاکسار باشد **قوله** در حریمش ز فرط مسروری +
هر گیاهی شده گل سوری + سوری نام گلی ست سرخ و چیزیکه منسوب بسور باشد و سور بمعنے
جشن و شادی و میزبانی ست چنانکه در سراج اللغت آورده و بمعنی مطلق سرخ هم ست لهذا
لاله و گل را گل سوری و لاله سوری و شراب سرخ را شراب سوری و می سوری گویند و
این را در عربی خمر السوری گویند کمال گوید ؎ مثل ست می سوری و ساغر کانست +

یعنی گل برای نثار لاله زر بسر کشیده بدانکه ضمیر غائب از لفظ این فقره بسبب قیام
قرینه محذوف شده و آن قرینه تعریف لاله است و تشبیه آن به بادشاه و تشبیه سبزه بسپاه
ای برسرش و حاصل آنکه زر بسر بادشاه لاله افشانده **قوله** نسترن طفل شیرخواره اصبح
ژاله بر نسترن ستاره صبح نسترن لحاظ اعتبار سفیدی رنگ تشبیه بصبح واقع شده یعنی
نسترن باعتبار سفیدی رنگ طفل صبح است و چون ظاهر است که بمقتضای الولد سر لابیه طفل
اثر پدر دارد پس نسترن هم صبح باشد نسبت شیرخواری هم باعتبار سفیدی رنگ و لطافت
و یا مراد از صفت شیرخواری ملائمت و نرمی نسترن باشد چه بدن اطفال شیرخوار بسیار
ملائم باشد نسبت بطفل کلان کما لا یخفی ژاله بزای فارسی بروزن لاله بمعنی تگرگ و شبنم
هر دو آمده چنانکه در برهان قاطع است اما در ماخن فیه بمعنی شبنم است ستاره صبح ستاره ایست
که بوقت صبح طلوع کند و نهایت روشن باشد و نیز آن ستاره را که بوقت صبح محو شوند و اثر روشنی
دران نماند ناصر علی گوید ؎ زهی ندیده فلک حسن بی حجاب ترا + ستاره سحر آئینه آفتاب ترا +
و در اینجا اول است **قوله** بوی سنبل شنیده را زین باغ + نکهت زلف حور موی دماغ بد
شنیدن بنون بروزن دمیدن بمعنی بو کردن و شمیدن که بمیم مشهور است بمعنی دمیدن است
و بمعنی بو کردن در فارسی نیامده هر چند از شم که لفظ عربیست مصدر جعلی میتوان گفت
مثل طلبیدن و فهمیدن اما آمدن ضروریست اگرچه صاحب موید الفضلا گفته که آمده است
نکهت بکاف تازی لفظ عربیست پس انچه بکاف فارسی شهرت دارد غلط است و معنی
آن بوی خوش و بوی دهان چنانکه در منتخب است موی دماغ و موی بینی کنایه از شخصیکه
مخل صحبت و موجب بی دماغی کسی باشد اشرف گوید ؎ گر منافق صفتی موی دماغ است ترا + بهر دفعش دو زبانیست به از صد منقاش سلیم ؎ بوی گل است قوی دماغ ضعیف من +

ومعنی شعر انیکه جوگیان بنفشه از موی ژولیدهٔ خود چیره بر سر پیچیده اند ورسم است که جوگیان
موی ژولیدهٔ خود را بسبز چیند تا پریشان نشوند و بنفشه بموی تشبیه دارد گویا جوگی
است که موی ژولیده را بر سر خود پیچیده است **قوله** شاخ ریحان بوستان آراسته
زده بر تاج لالهٔ پرّ همایش + بوستان آر صفت ریحان ست یعنی آرائندهٔ بوستان
بدانکه چون بیشتر آنست که گلها را پهلوی یکدیگر بکارند عجب نیست که ریحان نزد لاله
باشد ومعنی این شعر بر تقدیر همین معنی درست میشود بدانکه درین شعر لاله را بادشاه
قرار داده ومراد از تاج لاله همان ذات لاله ست مثل تقارچی رعد که مکرر مذکور شده
وچون بر تاج بادشاهان پرّ همان نصب کنند شاخ ریحان را پرّ همان گفته ودر شعر لاحق نیز
رعایت همین معنی بکار داشته سبزه را سپه وشبنم را زر نثار قرار داده کما سیجئ و
معنی شعر آنکه شاخ ریحان که آرایندهٔ بوستان ست بر تاج لاله که بادشاهی ست پرّ همان
زده ست ای ریحان بر سر لاله نیست بلکه بر تاجش پرّ همای ست که نصب کرده اند
ومیتواند که گل ریحان را بپرّ همان تشبیه داده باشد که آن بقرینهٔ مفهوم میگردد وچون
شاخ ریحان به سبب بلندی خود بر سر لاله آمده وگل آن بر لاله ملصق ست لهذا فاعل
زدن پرّ همان شاخ را قرار داده **قوله** سپه سبزه زر فشانده بسبز + گل ز شبنم کشیده زر بسپر
زر فشاندن سبزه باعتبار شبنم ست ودر مصرع ثانی تشبیه گل بسپر واقع شده زر بسپر
بردن وکشیدن عبارت از زر کثیر بردن ست چنانکه ظهوری فرماید نثر در تیر باران
فاقه زر بسپر می برند تا از گرانی عطا شاهین میزان صورت لا بر ندارد + ومعنی شعر آنکه
سپاه سبزه بر سر آن بادشاه که کنایه از لاله ست زر افشانی کرده وشبنم در گل نیست بلکه
گل از کثرت نثار زر بسپر کشیده برده ست وشاید این مصرع هم مطابق مصرعهٔ اول باشد

نیز استعمال یافته طغرا در قصیده که در تعریف حضرت فاطمة الزهرا گفته آورده ؎
بامیدی که شود ساکن آن پاک زمین + جوگی چرخ برآمد زتهٔ خاکستر + ولد در منشات خود
نثر در هندوستان زمین رنقش آسمان جوگیست خاکستر مالیده + بنفشه بضم اول و
کسر اول هر دو آمده هست گلی باشد معروف و معرب آن بنفسج باشد و نیز نام گیاهی است
که در آب روید و در بهار عجم هست نام درختی معروف که گلش کبود و خوشبو باشد و مشهور
بفتح هست بدانکه بنفشه اسم نکره کست لهذا جوگیان بلفظ جمع مشبه به آن واقع شد و وجه
شبه سیاهی رنگ بنفشه هست و جوگیان به سبب مالیدن خاکستر سیاه رنگ نمایند چیره بمعنی
دستار هندی الاصل ست آما متاخرین بالفظ بستن و پیچیدن استعمال کرده اند سلیم گوید
؎ زعکس ماه و موج آب در شبها بجوش آیم + که پندارم بت من چیرهٔ زرتار می پیچد
کلیم ؎ آسمان بر سر از مه و خورشید + چیرهٔ زرد گر زنی بندد + کذا فی بهار عجم و در
برهان گفته که بمعنی دستار لفظ هندی هست مولف گوید در هندوستان چیره مطلق دستار
نیست بلکه نوعی از دستار هست که بر شته بندند و بانواع رنگ رنگین کنند و آنرا باندهنو
گویند و در فارسی گلبندی و گلبند نامند وحید ؎ شد بهار از کمال خرسندی
جلوه گر در لباس گلبندی + اشرف ؎ چشم بلبل پوشم ار گردد تنم گلبند پوش +
عشقبازی میکنم بالاله رویان در لباس + ظاهرا این لفظ از هند با یران رفته و
استعمال کثیر یافته لهذا چیره بند بمعنی دستار بند نیز آمده طغرا ؎ عجب نیست از
سر و بالا بلند + که از عشق بیچان شود چیره بند + و در هندوستان چیره بند بمعنی
زنی که چیره بر سر بسته رقص کند و بمعنی زن بکر که هنوز بشوهر نرسیده باشد لما اول
استعمال خاص ست و دوم استعمال عوام ژولیده پراگنده و پریشان و جولیده بجیم نیز آمده

مخمور + دشنه بر کف بسر کلاه سمور + مخمور بمعنی مست و آنکه نشه اش رو به تنزل آورده باشد
پس از اضداد باشد اوّل سعدی فرماید ؎ سیه مست و خود رای و شهوت پرست + بغفلت
شب و روز و مخمور و مست + دوم عرفی گوید ؎ منکه از دل تا دماغم چیده خمهای شراب
کی شوم مخمور و کی خالی شود مینای من + و چشم معشوق را که مخمور و خماری گویند بمعنی
دوم ست زیرا که حرکاتے که از معشوق صادر میشود در چشم عشاق همه شیرین نماید
چون نشه تنزل کند چشم چنان نماید که گویا همین وقت از خواب بیدار شده و آن
وقت سرخی در چشم پدید آید و از خوبان انهم نیکو نماید چنانکه میرزا بیدل فرماید
؎ گر دمے بیماریت سازد حزین + نرگس نازی و مخمور لست این + ابن یمین
گوید ؎ جذا فصلے که نرگس بے می از تاثیر آن + میکند مستی و مخموری چو چشم یکدشتان
بدانکه صفت نرگس در کلام شعرا هست و بد مست و سیاه مست آمده اما مستی یا مخموری
نسبت بسوسن یافته نشده چون در نجا هست انهم سند ست سمور بروزن تنور
جانوریست که از پوست آن پوستین سازند کذا فی برهان مؤلف گوید که پوست آن
بیشتر در کلا نیز چسپانند تا گرمی زیاده کند و کلاه سمور همان کلاه باشد که دران سمور
چسپانیده باشند بدانکه تشبیه نرگس بسمور بسبب زردی رنگ هر دو ست چه سمور نیز مائل
بزردی میباشد و درمیان دشنه بر کف و کلاه سمور بتقدیر واو عاطفه بطریق لف و نشر غیر
مرتب تشبیه نرگس بکلاه سمور و سوسن بدشنه واقع شده و میشاید که نسبت کف بسوسن و نسبت
سر به نرگس از بهر آن باشد که برگها مانا بکف دست بود و گل نرگس بالای شاخ بر دید پس
گویا آن خنجر در کف ست و این کلاه بسر فافهم **قوله** جوگیان نفشه پیچیده + چیره بر سر زموے
ژولیده + جوگی نوعی از فقیران هند که خاکستر بر بدن مالند و این لفظ هندیست اما در فارسی

گلی است از عالم سته برگه ملا طغرا در رساله تعریف خواجه حافظ شیراز نشر چار برگه ریاعیش
باندازه ناخن بدل زدن دامنگیر فکر رنگین نوایان چار آئینه چیزیست از عالم چهلته که
هر طرف آن آئینه فولاد نصب کنند و پوشند تا حربه اثر نکند ناصر علی گوید ۵ از نگاهت
سینه آئینه میگردد فگار + بعد ازین بر سینه خواهد بست چار آئینه را + و تشبیه چار
برگ بچار آئینه باعتبار عدد برگهاست بدانکه این مصرع موید نسخه اسپرست که در مصرع
ثانی شعر اولست که چار آئینه دافع حربه خصم ست و بر اخصم افگنی بکار نمی آید اما چون
نظر به تعمق رود معلوم میشود که آنجا عبارت از پی شگاف جگر تیر صریح واقع شده
و آن لفظ از سپر ابا میکند و در ینجا آن مذکور شده درین صورت باید گفت که چون غم
را حریف قرار داده میشاید که حریف هم حربه زند لهذا برای دفع آن حربه چار برگ خود
نیز چار آئینه پوشیده فافهم قوله لبسکه دست چنار بالیده + پنجه آفتاب مالیده ۵
دست چنار اوراق چنار زیرا که مشابه بدست می باشند و آنرا پنجه چنار هم گویند پنجه آفتاب
خود آفتاب بنا بر خطوط شعاعی که مانا بانگشت است و پنجه خورشید نیز گویند خانص ۵
ماه من از حیا رخش لبسکه بآب و تاب شد + سهره چو لبست عارضش پنجه آفتاب
شد + تاثیر ۵ چون بقصد رقص گردد پای کوبان سرو او + آسمان از پنجه خورشید
دستک میزند + اما درین محل در پنجه آفتاب استعاره بالکنایه است که آفتاب را ذهن
خود شخصی قرار داده و برای او پنجه ثابت کرده پنجه مالیدن بمعنی برتافتن ست و بامعنی
پنجه بر پیچیدن نیز ست سعدی فرماید ۵ نخستین ابوبکر پیر و مرید + عمر پنجه بر پیچ دیو
مرید + حاصل معنی آنکه دست چنار آنقدر بلند شده که پنجه آفتاب را برتافته و بر و هم
غالب آمده پس در پنجه آفتاب بمعنی که گذشت ایهام ست قوله نرگس مست و سوسن

واقع ست لفظ سپر در مصرع ثانی ہیچ کار نمیکند زیرا کہ بکار آمدن خنجر در شگافتن ظاہر
است و سپر را در شگافتن ہیچ مداخلتی نیست بلی سپر برای حمایت و پناہ میباشد
اگر گوئی کہ چون سپر از لوازم جنگ ست لہذا مذکور کردہ چنانکہ درین شعر بدرچاچی
گو سپر شو آفتاب و گو عطارد تیر شو + سر نخواہد تافت این قد کمان آثار من +
یعنی اگر لوازم جنگ موجود شوند من سر نخواہم تافت و ہمہ آفات را پذیرا خواہم شد
گوئیم کہ در ما نحن فیہ عبارت از پے شگاف جگر لفظ سپر ہرگز نمی خواہد و بعد تامل در شعر
بدرچاچی بدینگونہ توجیہ کردہ میشود کہ اگرچہ عطارد برای جنگ من تیر شود و آفتاب
برای امان خواستن من سپر شود سر تابیدن کار من نخواہد بود و ممنون آفتاب نخواہم شد
چہ مقرر ست کہ چون کسی با شخصی جنگ نماید دانکس نسبت باین شخص غالب باشد
شخصے دیگر کہ مابین ہر دو تماشائی باشد شخص مذکور مغلوب را سپر مے نماید تا انکس سپر
گرفتہ ممنون احسان گردد آمدیم برانیکہ در ما نحن فیہ غالبًا غلط ناسخان ست و صحیح
لفظ تبر بتا رفوقانی کہ حربہ مشہور ست در ینصورت ہیچ تکلف نمی نماید و این را ذہن
قاصر فقیر صہبائی رسیدہ للہ الحمد و المنت **قولہ** نارون گر ز غم شکن بر دوش +
چار برگست چار آئینہ پوش + نارون بر وزن یاد زن و نارو ان بر وزن کاردان
و نارو ند بر وزن کاربند در رشیدی آمدہ کہ درختی ست خوش قد و گلنار فارسی و در برہان
قاطع ست کہ نارون بر وزن یاد زن بمعنی بیشہ ہم ست و در دار المرز بیشۂ نارون و
درخت انار را ہم گفتہ اند بہ ہمینی بضم رابع ہم ست مؤلف گوید این ظاہرا مبدل نارین
بوعدہ ست باید دانست کہ در صورت اول تشبیہ گز ز بگل درخت مذکور باشد اما
اگر بمعنی درخت انار مراد باشد تشبیہ گز ز با نار بی تکلف راست می آید چار برگ

که دشنه برای کیسه بری هوش در آستین خود دارد **قوله** خنجر برگ بید رنگ بسته
خونریزی غم ش برگ بید را بسبب مشابکت بخنجر تشبیه داده و برگ بید و بید برگ
بمعنی خنجر نیز آمده نظامی ۵ به بحران در آمد سر بید برگ + قواره قواره شده درع
و ترگ + در بعضی نسخه خونریزی بیای مصدری و در بعضی بدون آن و هر دو درست
است چه خونریز هم بمعنی خونریزی ست شاعر ۵ بخونریز اهل وفا میروی + مرا میگذاری
کجا میروی + و معنی فقره آنکه خنجر بید برگ از بس غم را کشته و خون او ریخته رنگ بسته
و از کثرت خونریزی بر سلاح البته رنگ بسته شود و نسبت رنگ بستن ببرگ بید باعتبار
سبزی رنگ باشد کما لایخفی **قوله** و دهره سیه فولاد ریحان دم ریخته سر شکستگی الم
ش دهره بفتح بر وزن سهره حربه ایست دسته دار که بیشتر در دم گیلان دارند و درخت
را بدان اندازند و بجاز داس را نیز گفته اند کذا فی سراج اللغت و در رشیدی تخصیص خنجر
کوچک نموده که هر دو طرفش تیز و سرش باریک باشد و اکثر مردم گیلان دارند ریخته
اینجا متعدی است و فاعل سر شکستگی دهره و مفعول آن دم یعنی دهرهٔ ریحان که از فولاد
است از بس سر الم را شکسته دم او را ریخته و این مجاز ست چه سر شکستگی باعث
ریختگی دم گردیده و در بعض از نسخ سر شکنی ست و این بهتر ست بدانکه لطفی که در دم
ریختگی دهره ریحان ست آنست که هرگاه دم شمشیر و خنجر ریخته شود دم آن هموار نمایند
و کنارهٔ برگ گل نیز بسبب تازگی و طراوت هموار بنا شد گویا دم دهره ریحان
ریخته ست و این لطف مخفی ست فافهم **قوله** غصه را از پی شگاف جگر + سبزه خنجر نشد
و سه برگ سپر + کلمه را میفزاید معنی اضافت ست و جگر مضاف و غصه مضاف الیه آی
از پی شگاف جگر غصه پوشیده نماند که نظر بعبارت از پی شگاف جگر که در مصرعهٔ اول

سلیمانی ضعف من + از ضعف تن نهان شدم از دیده چون حباب + عریان شدن
کلاه سلیمانی من است + سعید اشرف ؎ در قصهٔ حمزه گشته ام دست چمی + خالص
زبرای مالک اشتر تو + پوشیده نماند که مالک اشتر نام تابعی از شیعیان حضرت
امیر المومنین نیز ست چون در منقبت واقع شده بسبب اشتراک لطف داده سعید
اشرف ؎ دفتر زهد زاندیشهٔ ما نم دانشود + حرف ناصح بعقابین نقاب است اینجا +
جلالای طباطبا گوید اما حمزه اینجا در عقابین ست ادای شکر چه التفات بیان تواند نمود
میر نجات ؎ ز دست چپ ساقی آمد بمجلس + ملک قاسم لعل خفتان مهیا + یحیی کاشی
گوید ؎ پنهان شدند زان زنظرها که از خمند + بر فرق خود کلاه سلیمان نهاده ام + پوشیده
نماند که سیاه پوش و دشنه که خنجر عیاران ست چنانکه می آید دلالت دارد بر اینکه
همین عیار مصطلح قصهٔ مذکور مراد باشد والله اعلم بالصواب عباء در منتخب بفتح و مد همزه
پوششی ست معروف که آنرا عرب پوشند و در کنز اللغت گلیمی باخط و نقش و
گلیم ساده مؤلف گوید پس از اضداد باشد دشنه در مدار الافاضل بمعنی خنجر ست که عیاران
دارند و در محاورات خنجر کوچک را گویند و در رشیدی مطلق خنجر را گفته و در برهان
آورده که بفتح اول بروزن تشنه نوعی از خنجر ست که بیشتر مردم لار دارند باید
دانست که درین فقره دشنه در آستین مرکب تنها مقصود نیست بلکه دشنه
در آستین کیسه بری هوش تمام مقصود ست یعنی سوسن سیاه پوش کسی است
که دشنه را در آستین برای کیسه بری هوش دارد و در نصورت اضافت در
آستین بانی دلالت باشد چه محض انیکه دشنه برای کیسه بری در آستین نجه دارد آستین
را مضاف لسوی کیسه بری کرده گویا آن آستین آستین کیسه بر بیست و مراد خود همین ست

شاعری گوید ؎ دشت ازلاله چو فنطوره سرخ عیار + کوه از سبزه چو قیطول زمرد شاهی

زمرد شاه نیز نام بادشاهی است که در زمان حمزه دعوی خدائی میکرد و آنرا زمرد شاه باختری گفتندی و خیمه داشت بسیار عظیم الشان و آن قیطول نام داشت در قصهٔ مذکوره آن را القیطول خداوندے تعبیر کنند چه در اصطلاح قصهٔ مذکور طاغیان راکه دعوے خدائی کرده اند خداوند گفته اند چنانکه در کتاب همان قصه منقول است باید دانست که در فارسی اصطلاحات آن قصه بسیار مستعمل است مثل فیل میمونه که فیل لندهور ابن سعد است و بدیع نام پسر حمزه که آنرا بدیع الزمان گویند و لعل خفتان لقب قاسم پسر زادهٔ حمزه و عقابین نام دو چوب که نوشیروان حمزه را در چرم گاو بسته با نواع شداید بران آویخته بود و بهمین جهت چون کسے در رنج و محن شدید گرفتار شود گویند حمزه اینجا در عقابین است و مثالش گفته آید مالک اشتر نام گردے که سالار فوج دست چپ حمزه بود و کلاه سلیمانی کلاه عمرے که چون آنرا بر سر گذاشتی از دیدهٔ مردم غائب شدی و آن را کلاه سلیمان نیز بدون تحتانی استعمال کرده اند طبل بازگشتی که بوقت بازگشتن از جنگ نوازند و دست راستی و دست چپی سرداران دست راست و دست چپ حمزه که مسطور است چون حمزه بر صندلی می نشست بعضے از سرداران که بطرف دست راست حمزه می نشستند آنها را دست راستی می گفتند و بعضی از آنها که بطرف دست چپ می نشستند آنها را دست چپی می گفتند و در بهار عجم و مرآت الاصطلاح مخلص و چراغ هدایت و مصطلحات وارسته بعضی ازان ایراد یافته تاثیر گوید ؎ چو مه گشتی فروز شب نشنان + بدیع آثار ما لعل خفتان + وحید گوید ؎ مرا کرده پنهان بهر انجمن + کلاه

دسوی عاشقان نه بینند واین تغافل شان باعث بی اختیاری دلهای آنها شود همین
امور سر افگندی ریحان کداین وضع از دبغایت خوشنما افتاده عنان اختیار از دست
دلهای پیر و جوان می رباید **قوله** وشبنم فشانی نرگس فتان چون گریه ساختگی معشوقان
خانه به سیلاب ده تاب وتوان **ش** این فقره بقرینه فقره سابق واقع شده یعنی مانند
گریه ساختگی معشوقان که برای دلبری عشاق بکار می برند شبنم فشانی نرگس از چشم نرگس وقوع
بیابد خانه تاب وتوان تماشائیان را سیلاب می دهد ای خراب میکند ولفظ سیلاب
نظر به شبنم فشانی وگریه بسیار مناسب افتاده ونیز مقابله شبنم وگریه نظر برعایت تشبیه
نرگس بچشم خوب واقع شده کما لایخفی **قوله** سوسن سیاه پوش چون عیار پیشگان
عبا بر دوش وشنه در آستین کیسه بری هوش **ش** سوسن بوزن سوزن گلیست
معروف وآن چهار قسم میباشد یکی سفید وآنرا سوسن آزاد گویند ده زبان دارد دو
دوم کبود وآنرا سوسن ازرق خوانند وسیوم زرد وآنرا سوسن خطائی مے نامند
وچهارم الوان میشود وآن زرد وسفید وکبود مے باشد وآنرا سوسن آسمان گونی میگویند
وپنج آنرا ایرساخوانند واین چهار قسم هم صحرائی وهم بوستانی مے شود کذا فی
برهان قاطع سیاه پوش بمعنی شبگرد ومیر بازار ومیر جاؤش کذا فی برهان قاطع
ودرینجا بمعنی شبگرد ست چه شبروان بیشتر لباس سیاه پوشند عیار در کنز اللغت
هروزیرک وعالم گردو شیر درنده واسپ بنشاط دونده ورونده ودر فرهنگ مثنوی
مولوی معنوی بمعنی بیباک وشب رو نیز آورده مؤلف گوید بمجاز گره بر را نیز گویند
وفی ما نحن فیه مراد از همین ست وممکن ست که عبارت از طائفه باشد که با نواع
هنر سپاهگری وفنون فریب آراسته باشد چنانکه در قصه موضوعه حمزه واقع ست

معلوم شد که یای آن برای نسبت ست و نفی الف مثل نفی حرف ناست به مثل نفی
بی فتا مل و یای تحتانی از یادات زائدهٔ معروفه ست در خری و واجبی و حضوری و سلامتی
و نقصانی و انتظاری وغیره و شاید که این لفظ یای تنکیر بود و تحقیق آن ست که هرگاه
بمعنی عجب باشد یای معروف بود مانند نظائر خود که گذشت لهذا عجب ماند هم در معنی آن
مستعمل ست و هرگاه بمعنی تعجب بود یا بیای تنکیر بود فردوسی گوید ع شگفتی فرومانده
در کار او + نظامی فرماید ؎ شه از دیدن روز بازار او + شگفتی فرومانده در کار او + سعدی
گوید ع اگر مار و کرگس شگفتی مدار + یعنی تعجب مدار + **قوله** عاشقان بشوق سراسر
روی خیابانش از مذهب کوچه گردی جانان برگشته اند **ش** سراسر روی
در خیابان یعنی از این سر تا آن سر رفتن در خیابان و سراسر رو مثل سراسر
گردا نکسی که از این سر تا آن سر بگردد طغرا گوید ؎ بود کبک سراسر گرد کهسار + بدام
پنجهٔ داغش گرفتار + و ترکیب کوچه گردی مثل توجیه اول صحرا گردی جنون ست فافهم
و معنی فقره آنکه عاشقان را شوق سراسر روی خیابانش آنچنان در گرفته که از کوچه گردی
جانان بی اعتقاد شده اند ای گردیدن در کوچهٔ معشوق مذهب عاشقان بود اما حال
مشتاق گردیدن در خیابان این بلاغ شده اند و آن مذهب را قاطبة ترک نموده **قوله**
و بذوق در پای گل افتادنش از سر لذت با یار نشستن برخاسته **ش** درین فقره
قائل تعقید باید شد تا معنی درست شود زیرا که تقدیر عبارت چنین ست که بذوق افتادن
در پای گلشن کما لا یخفی علی المتامل **قوله** سر افگندگی ریحان مطرا چون تغافل محبوبان
به بهانهٔ حیا عنان گسل اختیار دلهای پیر و جوان **ش** یعنی چنانکه معشوقان از طرف
عاشقان تغافل بکار برده و آنرا از روی حیله و بهانه به حیا حواله کرده سر فرو کنند

ہم در علم طب وہم در کلام شعرا کمافی ما نحن فیہ و نیز نظامی گوید ؎ چو بلبل زعفران گشتہ خندہ ناک + مخور زعفران تا نگردی ہلاک + و این طریق لبیار است مثلاً از خوردن سرمہ گرفتگی آواز مشہور است شاعران سرمہ را مطلق باعث خاموشی گفتہ اند ناصر علی گوید ؎ بحشر حرف بی صوتست فریاد شہید انش + نمیدانم کہ داد این سرمہ چشم نیم خوابش را + و لطفی کہ در فراہم نیامدن دہان گل است ظاہر است قولہ لالہ را کہ نیل داغ ایلغ انداختہ باین آوازہ مست گذارہ بودن شگفتہ است ش نیل داغ کنایہ از سیاہی داغ خان آرزو گوید ؎ دردمندان بہ کہ سوز داغ بر بالای داغ + بی زمین نیل داغم لالہ کاری مشکل است + کذا فی بہار عجم مؤلف گوید چون نیل باعث نشہ نیست لہذا چنین گفتہ اما اگر از نیل تنزل نشہ ہم صورت می بست البتہ طرف وقوع داشتی گذارہ در صفت مست و مستی آید مثل است گذارہ و مستی گذارہ بمعنی بد مست و بد مستی صائب ؎ من آن لطیف مزاجم کہ گر بسایہ خاک + فتد گذار مرا مستی گذار کنم + میرزا مغفرت گوید ؎ از من گذشت یار چو مست گذارہ + درویش زیادہ گشت بہشت نظارہ + و مستی گذارہ بزیادتی تحتانی نیز آمدہ تاثیر گوید ؎ گفتم بچشم مستش تا نگذرد ز قتلم + ترسم کہ آن ستمگر مستی گذارہ باشد + و این از علائم غلامی عاقل و گناہی فاحش است کما لا یخفی شگفت بکسر اول و ثانی بروزن گرفت بمعنی عجب و تعجب باشد کذا فی برہان قاطع و شگفتنی بیای معروف نیز آمدہ و نظیر آن ناکاستی است در مصرعہ جامی ع جمال مہ بجز ناکاستی نیست + و شاید ناخواستی بمعنی بی آرزو لی چنانکہ در برہان است ازین قبیل باشد چہ خواست حاصل بالمصدر است از خواستن و الف در اول آن منفی مست مثل آسان بمعنی بحرکت پس یای تحتانی زائدہ باشد و بعد از تامل

وحسن برشته کنایه از حسن سبز رنه گلگونه است کذا فی بهار عجم مجوس پرستندگان ماه و
آفتاب و آتش پرستان مجوسی واحد و صاحب قاموس گوید نام مرد پست خورد و گوش
که دین مجوس پیدا کرد کذا فی منتخب مؤلف گوید که بر تقدیر اول مجوسی ملت کسیکه ملت
کفار مذکور داشته باشد و بر تقدیر دوم آنکه ملت آن مرد که مبدع دین مذکور است داشته باشد
و در برهان مجوس بفتح بروزن عروس تابعان زردشت بدانکه در بعضی نسخه لفظ ملتان
یافته میشود و حاصل هر دو یک است و معنی فقره واضح است قوله فراهم نیامدن دهان گل
از خنده طرب چه عجب که خرد و زعفرانش در جام ریخته اند ش فراهم نیامدن یعنی برهم
نیامدن چه فراهم مرکب است از فرا بمعنی بالا و هم بمعنی یکدیگر و بمرور از منه کا لمفرد استعمال یافته
و دهان گل تشبیه است و این در کلام شعرا بسیار زبان زد است و در بعض جا تشبیه آن بچشم
نیز یافته شده و این خیلی تازگی دارد ظهوری در مینا بازار گوید نشتر رشک رنگینی یاقوتش
چشم گل بگوهر اشک شبنم آمیخته ۱۲ لمغرا گوید زبس خونها که خورد ش از رساله
سواد نقطه دارد چشم لاله + خنده طرب خنده که از باعث طرب بر لب آید خرده زعفران
ریزه از زعفران و اینجا کنایه از زرد یست که در گل باشد و آنرا زرد و نیز گویند و شین معجمه
در زعفرانش مضاف الیه جام است مقدم بر مضاف یعنی خرده زعفران که در جامش
ریخته اند و ضمیر راجع بگل است بدانکه گل را هم تشبیه به دهان است و هم بجام و بلاغت این
پوشیده نیست گویند هر که در کشت زار زعفران در آید او را بی اختیار خنده در گیرد و شعرا
چون این صفت در زعفران دریافته اند خواص مذکور را بهر وجه ساری پنداشته زعفران
را در هر صورت باعث خنده پنداشته اند حق که از تخییل آن چنانکه در کلام خیال
بندان بر تتبع پوشیده نیست و خوردن آن که البته موجب خنده است

جزو کلمه روی ست که کاتبان بی املا نویس آنرا بلفظ خاج باهم نوشته اند و کور سوادان
بمرور ازمان پی گم کرده چیزها خوانده اند و در آخر لفظ روی تحتانی در کلام اساتذه
آمده چنانکه شاعری گوید ؎ در بدر در طلب روی نکو می گردم + روی بنمای و خلاصم
کن ازین دربدری + ناصر علی گوید ع روی بنما تا نگردد خانهٔ مردم خراب + و خاج
شویان حالیه باشد و زیصورت هیچ تکلف نمی نماید بدانکه شقایق را هم نجاح تشبیه شده
و هم بشویندگان و این بسیار ست مثل نقارچی رعد و نیزه باز مژگان اما زائد بودن
عبارت بسان آفتاب را هیچ علاج نیست ظاهرا در مسوده منسوخ شده باشد و ناسخ آنرا
بغلط نقل برداشته لیکن به تکلف تمام میتوان گفت که بشویدن تشبیه بترسایان و
بافتادن در آب بافتالبست اما باز هم مکرره مینماید و بر طمع نهایت گران می آید پس
بهتر همانست که گفته شد و چون زلف را بچلیپا نسبت ظاهر ست چنانکه زلف چلیپا
گویند شاید که از لفظ خاج بمعنی زلف هم اراده نمایند اما بتامل دریافت میشود که در فارسی
معتبر استعمال ست نسبت زلف بچلیپا ست نه بخاج و نیز تخصیص ترسایان لغو و دور از
کار ست کما مر قوله لیلی وشان برشتهٔ حسن ریحان مانند مجوسی ملتان خان بتعظیم
آتشکدهٔ لاله گردن نهاده ش لیلی وش لقب محبوب بمعنی مانند لیلی چه وش لواو
بمعنی مانند ست چون ماه وش و تشبیه ریحان به لیلی باعتبار حسن ملیح لیلی و رنگ
ریحان ست کما لایخفی و در بعضی نسخه لولی وش دیده شده و این نیز درست است بدلیل
از تکرار استعمال مصنف معلوم میشود که ریحان بشوخی نسبت دارد چه شلایکنی نسبت
بریحان در کلام مصنف مکرر آمده وجه آن معلوم نیست و شاید ازین سبب لولی وش
گفته باشد برشته بروزن نوشته بریان کرده شده هر چیز که بغایت مرغوب باشد

انچه بعطای ایزدی ملهم شده پس ازانها بمجال عشرت اقدام بر طبق عرض مے نهند
باید دانست که لفظ نجاج از افواه بمعنے زلف دریافت شده بعضے بتاے فوقانے
وهر دو جیم فارسی میگویند و بعضے بنون وخاے معجمه وجیم ثانی اما در هیچک از کتب
لغت بنظر نرسیده وبا انهمه معنی زلف درین مقام درست هم نمیشود زیراکه شقائق را هیچگونه
با زلف مناسبت نیست مگر سنبل او دیگر آنکه عبارت لبسان آفتاب محض بیکار است
چه تشبیه دوم زاید است ونیز در زلف شوی وجه تخصیص تر سایان معلوم نمیشود
چون این معنی دریافت شد بدانکه بجاے نجاج خاج بخاے معجمه وجیم فارسی است
مصدر بباے موحده ظرفیه وخاج چلیپاست یعنے شکل حضرت عیسی علیه السلام
وترسایان در روز معین آنرا در آب شویند وجشن کنند وآن روز را خاج شوران
براے عمله گویند ظاهرا خاج شویان بیاے تحتانی درین فقره بنا شده همان خاج
شوران بود که تحریف بیانوشته اند ودر آب افتادن یعنی تعلق باب داشتن و
استعمال آب کردن نه شنا کردن چه شنا کردن در آب بروز مسطور مسموع نیست
پس در آب افتادن بمعنی حقیقی نسبت بشقائق وبمعنی مجاز نسبت به ترسایان صنعت
ذوالعینین است پس معنی فقره اینکه گلهای شقائق طرف جوی هیچو ترسایان که در روز
مذکور بآب کار دارند همانطور در آب افتاده اند وگلهائیکه بر لب نهر وجو باشد
بیشتر در آب مائل شود یا قریب آب بودن را بلفظ در آب افتادن که بمعنے کار
بر آب داشتن است تعبیر نموده فافهم پوشیده نماند که در معقولیت این توجیه
شکے نیست اما علوی مدارج تحقیق سپرے گذارد که سررشته تحقیق از دست ندهد
بنظر امعان دریافت مے شود که لفظ خاج مصدر بباے موحده نیست بلکه یاے تحتانی

مائل بکبودی و دوم سفید و نوع دیگر نیلوفر قمر است که شام بشگفد و روز بسته و در دواها همین
را بکار برند ابوشکور گوید ؎ آب انگور و آب نیلوپل + شد مرا از عبیر و مشک بدل +
کمال اسمعیل گوید ؎ کبود جامه و رخسار زرد نیلوپر + بهر نمازی عسلی بر آورد عمداً حکیم
قطران گوید ؎ تبی دارم چو ماه نو بزرمیغ و گرداندر + ولی دارم چو نیلوپر میان
آب سرد اندر + سراج الدین قمری گوید ؎ رزم تو نوبهار شد زانکه در و بر آورد +
نیلوفر حسام تو از تن خصم زعفران + حسین ثنائی گوید ؎ ای هوای سیلی حکم تو گر بر دبوزد +
کبود رنگ شود همچو نیلوفر آتش + ملا نوعی خبوشانی گفته ؎ زبسکه بتیوه بر تن تخم نیلوفر کارم +
فضای سینه با طراف آسمان ماند + سنجاب بکسر اول جانوریست که از پوست آن پوستین
سازند پس بفتح اول که شهرت دارد خطاست و در برهان بمعنی پوستین کبود که معروفست
آورده خفیفه اول و ثانی مجاز ناصر خسرو گوید ؎ تخم گرچه بود جو آرد بار + بچه سنجاب زاید
از سنجاب + کذا فی سراج اللغت پوشیده نماند که نسبت افگندن کلاه به نیلوفر از عالم نقابت
رعد و نیزه باز مرغان است چه همان کلاه است و همان فاعل افگندن کلاه شاید که واژگونی
گل را با فگندن کلاه تشبیه کرده باشد و در بعضی نسخه بر هوا افگنده واقع است و این باعتبار
بلند بودن آن گل بود که بر شاخ پیدا شد و از زمین بالا بود و کلاه بهوا افگندن نیز
بوقت طرب باشد غالبا انمعنی ازین ماخوذ باشد که چون فارغ باشند چیز یرا که در
دست بود افگنند و باز در دست گیرند و این عادتی بیش نیست **قوله** افروخته رویان
شقائق طرف جوچون ترسا دلبران لاله رو بخلاج شویان لبسان عکس آفتاب
در آب افتاده **شرح** پوشیده نماند که این فقره لغزش گاه ثابت قدمان
عرصه تدقیق افتاده و بهزار تگاپو نقد معنیش مردامن اندیشه نیفتاده فقیر صهبائی

شب نشین نوازش چنگ و نی و هر گاه صلهٔ آن حرف باشد تنها متعدی بود و مفعول
باشد ظهوری گوید نثر بزمی جام پر جم پیما جلالای طبا طبا در آفاز شش فتح کانگرده گوید
نثر ساقی مصطبهٔ خلوت خاص مرتبه ذات پرستان کائنات از سر جوش زنان
خمکدهٔ افلاک تا ته جرعهٔ نوشان عالم آب و خاک باده و بجود عقلی مے پیمود فصیح گنجوی
گوید ؎ بیا ساقی از باده بردار بند + به پیمای پیمودن باده چند + زجاج در
منتخب به حرکت ست بمعنی شیشه و مشهور حرکت ضمه ست لطیف نهادان
گلشن نیز مش ظریف طبعان چمن هر دو احتمال دارد اما احتمال پیش بهتر است
مدام بمعنی شراب سعدی گوید ؎ همین پنج روز ست عیش مدام + بترک اندرین
عیشهائے مدام + قوله شاخ از مستی طرب عرق چین شگوفه او از زون نهاده
ش عرق چین بکسر جیم فارسے نوعی از کلاه ست و چیزیکه ازان عرق پاک کنند
کذا فی جهانگیری و برهان قاطع و بعضے آورده اند که کلاهے که زیر کلاه پوشند
تا عرق بدان آمیزد و کلاه را آسیب تری نرسد باید دانست که در حالت طرب
کلاه کج نهند و بیشتر از سر فرود آورده باز گونه کرده بر زمین گذارند در اینجا وضع شگوفه
را که رو به بالا باشد به واژگون گذاشتن کلاه تشبیه نموده و معنی فقره واضح ست قوله
و نیلوفر کلاه سنجاب بحقه بازی حباب افگنده ش نیلوفر نبوان بیای رسیده و لام و واو
مجهول و فا و رای مهمله و نیلو پر بیای فارسی و نیلوپل بیای فارسی و لام بجای رای
مهمله و لیلوپر بلام بجای نون و نیلفر لی واو و نیلوپرک بزیادتی کاف نام گلی ست معروف
خان آرزو گوید دو نوع ست یکی آفتابی که صباح بدیدن آفتاب بشگفد و شام بسته
شود که بهندی کول گویند و آن نیز دو نوع ست یکے آنکه اندرون سرخی باشد و بیرون

نرگس بودند و میخواستند که در امتحان گاه جلوهٔ یوسف شبنم ترنج غنچهٔ جعفری را که از ظرف
زلیخای نرگس عرض داده بودند به نراشیدند اما آنقدر از دیدن او محو شدند که بجای
آن سر انگشتان خود را که عبارت از اوراق اینهاست بریدند و بدین سبب از طعنه زنی
که نسبت زلیخای نرگس از الیشان بظهور میرسید باز ماندند چنانکه زنان مصر
بعد از معاملهٔ مذکور دست از طعنه زنی زلیخا باز داشتند و هر متتبعان پوشیده نیست
که در اینجا اگر عواتق بتای فوقانی جمع عاتق باشد بهتر ست چه عاتق بمعنی زن جوان
نو رسیده و زنی شوهر نکرده ست کما فی منتخب از بهر آنکه منع کنندگان زلیخا زنان بکر
مصر بوده اند **قوله** و بصهبا فروشی نشئه صهبا ایاغ دماغ ظریف طبعان چمن سرشار
شگفتگی و نشاط **ش** ظریف طبعان چمن عبارت از جانوران باغ ست و غالب
که مراد از ان گلها باشد چه لفظ شگفتگی دلالت بر همین معنی دارد پوشیده نماند که نظر
به لفظ ایاغ شگفتگی و نشاط را بی استعاره نموده و این مقابل ست در فقرهٔ ثانی
باعبارت مدام مسرت و انبساط کما سیجئ **قوله** به باده پیمایی کیفیت باد زجاج
مزاج لطیف نهادان گلشن لبریز مدام مسرت و انبساط **ش** باده پیمودن
بمعنی شراب نوشیدن و شراب نوشانیدن متعدی به یک مفعول و دو
مفعول هر دو آمده مثال اول ؎ باده ها پیمودم در رنگ نشاط افروختم
مے در ساغر خوردم و گنج طرب اندوختم + مثال دوم ملا طغرا فرماید **ش** مقام
شناسی اقتضا می کند که مطرب زبان را به ترصدای تعریف بزمش بنوا رساند
و قاعده دانی فتوی مے دهد که ساقی خامه را به باده پیمائی توصیف عزلش سر براه
گرداند و له ساقیان خورشید لقا سحر خیز بنمایش نقل وی و مطربان ناهید نوا

وبریدن آنها دست خود را بجای ترنج نیز معروف ظهوری ؎ بند نقابے کشیم
تیغ و ترنج آوریم + یوسف و یعقوب را کف به بریدن دهیم + تیره چاه بمعنے چاه تاریک
بدانکه در قوله بدلولاله برآمده در بعض نسخه برآمده و در بعض برآورده و فاعل برآورده
سیاره کواکب است ظاهرا همین بهتر است بقرینه فروهشته ای چون فاعل آن در
فقره اول سیاره است در فقره ثانی نیز همان فاعل مناسب باشد و در نسخه برآمده
فاعل این فعل خود شبنم میشود و ضعف آن ظاهر است معنی فقره اینکه یوسف شبنم که
در چاه داغ لاله افتاده بود سیاره کواکب رسن شعاع خود را دران چاه آویخته آن
یوسف را ازان چاه با دلولاله برآورده باید دانست که هرچند داغ از لاله جدا نیست لیکن
بنابر جداگانه بودن نام لاله را شئی دیگر فرض کرده داغ را شئی دیگر اعتبار نموده بچاه
تشبیه کرده و همچو در کلام اسانده بشمار است شاعرے گوید ؎ بر سر دریا زند خرگاه
سخوت چون حباب + قطره را چندانکه مشتی باد در پیراهن است + و چون شبنم بالاے
برگ افتاده میباشد پنداشته که لاله دلوست و شبنم که یوسفی بود در چاه افتاده و بدین
دلو برآمده و سیاره کواکب برسن شعاع خود برآورده فافهم **قوله** در مصر گلشن عوائق
شقائق بجای ترنج جعفری غنچه سر انگشت اوراق بریده و زبان طعن لطر بازی از زلیخای
نرگس کوتاه کرده **شش** عوائق جمع عائق است بمعنی مانع و ترکیب جعفری غنچه ظاهرا
مقلوب است یعنی غنچه جعفری و تشبیه آن بترنج بسبب زردی رنگ است و اضافت
در سر انگشتان اوراق بیانی است و برگهای شقائق چون چنان باشد که گویا بمقراض
تراشیده اند لهذا بانگشت بریده تشبیه کرده و در عوائق شقائق نظر باسم جنس بودن
شقایق جمع آورده مانند اطفال غنچه و معنی فقره آنکه شقائق ها که در گلشن مانع و زلیخای

وسحاب نیز ستون ندارد و مشبه به ساختن آن لطف دیگر داده و در شعر و شاعری بسیار بکار میرود مثلاً در قلقل بمعنی آواز صراحی تکرار قل و در بنات نعش سخن چه بات در هندی بمعنی سخن هست و در ماهور نفی آفتاب چنانکه در کلام طغرا و غیره هست پوشیده نماند که این فقره در تعریف بنات هست و همچنین فقره لاحق در تعریف شبنم کما سیجی لیکن همچو مضامین از پایه قدرت تکمیل انشا افتاده و اگر امثال ما مردم صادر میشد محمول بر عجز میگردید اما چون در کلام اساتذه اینچنین هم هست چیزی نمیتوانگفت و محصل معنی آنست که با شیرینی لبان بنات چنین در خوبی کامل اند که کوهکن آبی در عشق شان کاربدان حد کشیده که اگر سر خود را که حباب هست به تیشه فواره نمی شگافت البته آنقدر همت بسته بود که بیتون سحاب را که درمیان هست از پیش برمیداشت بدانکه نسبت برداشتن سحاب بآب امر واقعیست ولی اصل محض هست اما بسبب تشبیه نسبت مذکور جائز داشته قوله سیاره کواکب رسن اشعه فرو هشته و یوسف گل پیرهن شبنم از تیره چاه دامغ لاله برآمده ش سیاره بالفتح و تشدید کاروان و بسیار سیر کننده اما در نیمقام بمعنی کاروانست چه قصه یوسف عم مشهورست که کاروان ایشان را بدلو از چاه کشیده بود لطفی که در تشبیه کوکب بسیارست آنست که سیاره بمعنی کاروانست و کاروان اغلب در شب رود و کواکب نیز در شب نمایان باشند و نیز سیاره نظر بلفظ کواکب از مراعات ست چه سیاره آن هفت ستارگانند که بحرکت خاصه گردش کنند و اینها مقابل ثوابت اند گل پیرهن بمعنی نازک و لطیف پیرهن و چون شبنم در گل باشد طرف وقوع نیز دارد و باید دانست که از لطف سیاره کواکب تا قوله از زلیخای نرگس کوتاه کرده چند فقره متعلق بایکدیگر اند و درین تلمیح هست بقصه یوسف و زلیخا چنانکه مشهورست و طعنه زنی زنان مصر بر زلیخا

قوله کوهکن آب باشد و قوله اگر بزنجیر کاکل سنبل بسته نمیدید مقابل قوله اگر فرق جباب خود
آه و قوله در عشق لیلی وشان آه مقابل قوله بذوق شیرین لبان کاسیحی در نصیورت
تقریر اول اقوی ست و بهتر آنست که شین ضمیر در سر و و سپیدارش غلط ناسخ
باشد و لهذا در کوهکن آب نیست بدانکه در مضاف و مضاف الیه گاه باشد که صیغهٔ
امر فصل باشد و با اسمی که مضاف باشد معنی ترکیب فاعلی پیدا کند مثل رهرو ملک
معنی و ورق نگار صحیفهٔ اقبال که ره و ورق مضاف ملک و صحیفه واقع شده همچنین ست
صحرا گرد جنون یعنی گردندهٔ صحرای جنون و اضافت صحرا البطرف جنون اضافت بادنی
ملابست ست و مراد آنست که بسبب جنون صحرا گرد میگردید و این از عالم دست تغابن
و دندان تاسف ست چنانکه مکرر گذشت و شاید که صحرا گرد تمام مضاف کسبوی جنون
باشد و اضافت آن همان که گذشت در نصیورت خلاف ترکیب اول ست چنانکه بر متامل
پوشیده نیست و تشبیه سرو و سپیدار بگبر دیار در صحرا گردی و در راستی نیز منظور است
کما لا یخفی قوله کوهکن آب اگر فرق جباب خود به تیشهٔ فواره نمی شگافت بذوق نظارهٔ
شیرین لبان بناتات بستون سحاب را از پیش برمی داشت ش لطف در تشبیه
آب بکوهکن آنست که آب نیز از کوه بر آید گویا کوه را می کند و می شگافد فرق بجباب باضافت
بیانی ست بستون در سراج اللغت کوهی ست که فرهاد بحکم شیرین دران دستکاریها
کرده و گویند که بعضے از انها بر جاست انتهی و دستکاری و صنعت که کوهکن بر کوه
مذکوره نموده زبان زد شعرا نیز هست چنانکه طغرا گوید ؎ اگر فرهاد شیرین کار بودی
درین کهسار صنعت ها نمودی + و تشبیه سحاب به بستون بنا بر ارتفاع ست
و غیر چون بستون بر تقدیر یکه مرکب فرض کنند بمعنی ستون ندارد هم است

باشد چه در زنجیر زلف کسی گرفتار بودن میخواهد که عاشق آنکس باشد لیکن در نصورت
مقصود از دست میرود یا باید گفت که تعریف هر دو ست ای سنبل و بید مجنون هر دو در بلا
واقع شده اند اگر بسنبل دل نمیدادی با او دل میدادی اما باید دانست که شین ضمیر در سرو و سپیدار
تقاضای آن میکند که تعریف سرو و سپیدار باشد چه هرگاه چیزی را بسوی چیزی که صفت
آن مطلوب بود منسوب کنند صفت آنچیز منسوب مقصود بود مثلاً در صفت باغ هر چیز که از
اقسام فواکه یا نسایم یا گلها منسوب به باغ شود در صورت نسبت صفت الشئ خاص مطلوب
میشود و قس علی هذا پس اگر صفت بید مجنون یا سنبل بود بایستی شین ضمیر بدان لاحق نمود
وحال آنکه ظاهر امقصود همانست و فرق تا معنی را خیلے فکر دقیق میباید بنابراین مقدمه
میتوانگفت که شین معجمه مضاف الیه سنبل مقدم بر مضاف واقع شده باشد زیرا که هرگاه ضمائر
متصله مضاف الیه واقع شود تقدیم آن بر مضاف جائز است سعدی گوید ؎ تولای مرد ان
آن پاک بوم + بر انگیختم خاطر از شام و روم + میم مضاف الیه خاطر است طغرائ زبس
خونها که خوردش از رساله + سواد نقطه دارد چشم لاله + یعنی از رساله اش چشم لاله چنین و چنان
دارد شاعری گوید ؎ جز در آئینه دآبش نتوان دید نظیر + جز در اندیشه و خوابش نتوان یافت
بدل + دیگری گوید ؎ فوج بفوج جم رمعانی حشر + خواندهٔ و ناخوانده در آید زدر + یعنی فوج
بفوج از معانی از در م در آید در نصورت معنی آن باشد که اگر سرو و سپیدار بزنجیر و کاکل
سنبل این باغ چنین و چنان نمی بود کذا و کذا می کرد لیکن بر بلاغت فهم پوشیده نیست
که حرف شرط در میان بسیار بمواقع واقع شده هر چند فصل در میان مضاف و مضاف الیه
خاصته هرگاه ضمائر مضاف الیه باشند جائز است برین تقدیر کلمه اگر مقدم بر سرو و سپیدار
می بود و نیز قرینهٔ فقرهٔ دوم از دست میرود چه ظاهر آنست که قوله سرو و سپیدار مقابل

زلف تو خواهد شد + که این دولت نصیب بخت شمشاد است میدانم + مرزا صائب گوید
سرو از قمری بسر صد مشت خاکستر فشاند + تا بسنبل راه دادی شانهٔ شمشاد را + و
غالب که ریشهٔ دوانی شمشاد نظر بدندان های شانه باشد فتامل **قوله** بباغبانی نشوونما
باب چشمهٔ دهان سرو مسواک در قد کشیدن ش تشبیه مسواک بسرو باعتبار راستی
مسواک ست نه بطریق شمشاد شانه چنانکه بالا گذشت چه ساختن مسواک از چوب
سرو مسموع نیست مگر آنکه بعضے هندوانرا دیده شده که از چوب کنیر که سبز باشد مسواک
کنند شاید از سرو هم باشد اما درین واهمه افتادن خالی از زحمت تکلف نیست و معنی
ظاهر ست **قوله** سرو و سپیدار ش اگر بزنجیر کاکل سنبل پای خود بسته نمی دید در عشق
لیلی و شان بید مجنون چون گردباد صحرا گرد جنون میگردید ش در بعض نسخه می دید
و می گردید بصیغهٔ مفرد و در بعضے بصیغهٔ جمع در صورت اول نظر بر دو بودن درختانست
یعنی سرو و سپیدار و در صورت ثانی نظر بر قاعدهٔ فارسیان که هر گاه مرجع غیر ذوی العقول
باشد ارجاع ضمیر واحد بطرف جمع جائز ست و در ذوی العقول جائز نیست مگر بشاذ
چنانکه سعدی در گلستان فرماید ش شنیدم که من میدانم درین شهر دو صد زاهد ست و توضیح
این از رسالهٔ حل مقامات جویند یا ارجاع ضمیر واحد بطرف هر فرد باشد و نیز باید دانست
که در اکثر نسخ سرو سپیدار بدون واو عاطفه نیز دیده می شود اما چون سپیدار درخت
دیگر ست دارای انواع سرو نیست که مثل سرو سهی و سرو ناز و غیره گفته شود پس بهتر بعطف
است بدانکه ظاهرا درین فقره تعریف بید مجنون میکند یعنی بید مجنون این باغ چندان
دلچسپ واقع شده که سرو و سپیدار اگر پای خود را در زنجیر سنبل بسته نمی دیدند در عشق
آنها در دشت جنون میگردیدند اما چون معذور انه نمی گردند و لفظ کاکل این نیز میخواهد که عاشق سنبل

زلبس قمری بهر سویش کشیده + لباس سرو سر تا سر دریده + اما درین شعر احتمال دیگر
هم ست که دریدن لباس سرو باعتبار زخم پوست تنهٔ آن گفته باشد فتامل لیکن گیسوے
سرو همانست و امثلهٔ طرهٔ شمشاد و موی شمشاد و گیسوی شمشاد هر چه غیر امثلهٔ مذکوره ستاد
نظر متتبع ست نیز نگارش میرود طغرا در فرد دسیه گوید ؎ ترنم ریز تسبیحش دم باد + پریشان
تماعش موی شمشاد + وله نثر پیچیدگی طرهٔ شمشاد مجموعهٔ دار پریشانی باد + وله نثر شمشاد
باندازهٔ پرواز مرغان نگاه کمند طره بدست انداز داده طالب آملی در مثنوی قضا و قدر گوید
؎ قد شمشاد با اندیشهٔ همدوش + زبین در سایهٔ زلفت هم آغوش + و نیز
ازین شعر از قد شمشاد تصریح دریافت می شود که طرهٔ شمشاد برگ همان درخت خوش
قدست چه تشبیه بقد همان درخت مذکور را می توان کرد نه مرده را فافهم ؎ سراز
قید کیانی افسر آزاد + سرو تن سایه پوش زلف شمشاد + ظهوری ؎ صبا به پشتی
عهد تو سست پیمان رخیت + شکست بر شکن طرهٔ گل و شمشاد + طغرا سه پر دار خم
گیسوے شمشاد + نموده رنگ حیرت بر رخ باد + وله ؎ چنان ناز و خزان بر حسن شمشاد
که بر دورش سیاه طره استاد + باید دانست که از استعمال اساتذه معلوم میشود که از جوب
شمشاد شانه هم تراشند چنانکه شعر عرفی شیرازی دال بر انست شاید ازین نسبت تشبیه
شانه بشمشاد در مانحن فیه بکار رفته باشد هر چند شعر مذکور مشعر این تاویل نیز هست
که غایت شانه کردن آنست که موی زلف پریشان شوند و چون شمشاد را ببرند همه
برگهاے او از وجد افشوند اما گرهی که در برگ او واقع است نمیرود درین صورت
فاعل شانه شوند طرهٔ شمشاد خواهد بود اما تمام شانه شدن اغلب که همان تراشیدن
شانه است از جوب آن دلیل مؤید نیست شعر شیخ علی حزین ؎ کجا سر پنجهٔ من شانهٔ

میگوید که هر دل مژمرده درین هوا در آمده نسیم این مسیح آباد که عبارت ازین باغ است چنان
نفس عیسوی بر دو میده که چون اخگر از افسردگی برآمده زنده شده و روشن گردیده و افسردگی
سابقه اش رفع گشت **قوله** بدهقانی رطوبت هوا در شوره زمین و ستار شمشاد شاخ
در ریشه دوانیدن **ش** دهقان معرب دهگان که مرکب است از ده و گان که کلمه نسبت
ست و دهقانی کار مزارعان که کشت و کار باشد ظهوری فرماید ؎ بهره سوز دهقانی
صبحدم + خیابان خیابان هوای ارم + شوره زمین مثل شوره زار و شوره بوم زمینی که در آن
هیچ نبات نروید و چون زاهدان مدام شانه در دستار گذاشته باشند لهذا نسبت شانه به دستار
بکار رفته و شوره زار یعنی ازاماتی است که در حق زهاد و عقیده رندان ست و شعرا بآن گپ زنند
شمشاد بالکسر درختی ست خوشقد که قامت خوبان را بآن تشبیه دهند و برگهای آن به سبب
تراکم بموی خوبان ماند پس انچه در شعر خواجه نظامی واقع شده ؎ هنوزش گرد گل نارسته
شمشاد + وزان آزاد سوسن سر و ش آزاد + مراد از ان موی خط باشد که بر عذار پیدا میشود
و گاهی آنرا بزلف و طره نسبت دهند و این مجاز ست و تحقیق آنست که در چنین مواقع بمعنی
مرزنگوش ست که اهل هند مرده خوانندش و در شمشاد قد و شمشاد بالا بمعنی اول ظهیر الدین
فاریابی ؎ نسیم زلف تو در باغ دامنی افشاند + دمید نکهت عنبر ز طره شمشاد + عرفی
شیرازی ؎ از نیکه بعد بریدن تمام شانه شود + گره کشاد نه گردد ز طره شمشاد + کدامی
بهار عجم مؤلف گوید که شمشاد بفتح هم آمده و نیز از استعمال معلوم میشود که نسبت طره به برگ
همان درخت خوش قدست چه اگر در شمشاد این تاویل بکار رود در سرو چه توان کرد که
برگهایش را نیز بگیسو تشبیه کرده اند چنانکه طغرا در فردوسیه گوید نثر سرو بشمارد
دلهای آگاه چین از دام گیسو کشاده ظاهر الباس سرو نیز ازین عالم ست همون فرماید ؎

وہلال برای معانقہ بازوی خود را در گردن سرو انداختہ وچنار چنان بلند گردیدہ کہ کف الخضیب رسیدہ و کف الخضیب با دست او مصافحہ نمودہ ہر چند حرف را بمعنی اضافت ہم میتوان گفت ای بازوی ہلال نیچہ کف الخضیب معانقۂ سرو و دست چنار ش نمودہ اما خالی از رکاکت نیست پس بہترین توجیہات ہمان اولست **قولہ** چون کاغذ ہدف کجا گلبرگے سر از خاکش برآوردہ کہ کماندار شاخ از پرواز دادن فوج عندلیب ترکش برا و خالی نکردہ ش کاغذ ہدف کاغذی کہ بر ہدف چسپانند تا خدنگ بران انداز مدخاقانی گوید ؎

حاسدانم چون ہدف بین کاغذین جامہ کہ من ۔ تیر شحنہ از پے امن شبان آوردہ ام

بدانکہ در بعضی نسخہ بر بضم و خالی دو او و عاطفہ مابین پر و خالی بر تقدیر نسخۂ اول ضمیر او راجع بطرف گلبرگ میشود پس تقدیر آن چنین میباید کرد کہ ہر کجا گلبرگ از خاکش دمیدہ کماندار شاخ کہ خود شاخ باشد از پرواز دادن عندلیب ترکش خود را بران خالی کردہ چہ ہر گاہ عندلیب کہ تیر ترکش شاخ اند پریدہ بر گلبرگ روند ترکش شاخ البتہ خالی شود و بر تقدیر ثانی تو جیہ آن چنین باید نمود کہ ہر کجا گلبرگ از خاک دمیدہ کماندار شاخ از پرواز دادن فوج عندلیب ترکش خود را گاہی پر و گاہی خالی کردہ چنانکہ بر کاغذ ہدف کہ چون ترکش خالی شود باز پر کنند و این در کثرت تیر اندازی بظہور رسد و پر و خالی شدن ترکش شاخ ازینست کہ فوج بلبلان از جانبی بر شاخ نشیند و ہمان زمان بر گلبرگ پریدہ رود و در لحہ از جانب دیگر بر شاخ برسد و باز ہمانوقت پریدہ بر گلبرگ رود کہ بر تقدیر شاخ را ہم بکمان تشبیہ شدہ و ہم تیر ترکش و باز ہمان شاخ را بہ تیر انداز از عالم تقارچی رعد و نیزہ باز مژگان و خنجر زنان برگ بید کما لا یخفی **قولہ** و مانند انگشت افسردہ کدام تیر مردہ بر مسیح آباد ہوائش در آمدہ کہ بہ نفس دمیدن نسیمش چون اخگر فروزندہ زندہ نگشتہ ش چو انگشتے در مجمر افسردہ شود بسبب نفس دمیدن اخگر گردد لہذا

مشتق از خضب بفتح رنگ کردن و کف الخضیب نام ستاره ایست روشن تر
از کواکب شکل ذات الکرسی و عرب آن کوکب را بکف مبسوط تشبیه کرده اند صاحب
منتخب اللغات گوید که چون آن ستاره منصف النهار رسد وقت استجابت دعا باشد
و در مدارف فاضل از نسخهٔ سکندری نقل کرده که بمعنی ستارهٔ زهره و دو ستاره که کف الخضیب
نیز گویند شکل آنرا متقدمان به پیشانی تشبیه کرده اند و نیز هفت ستاره که بطریق
مهره تسبیح و سلک مروارید از اول آسمان تا هفتم زمین برابر یکی بالای دیگری میگردد
و قیل صورتیکه مرکب از چند ستاره ثابته بشکل کف دست سرخ که گوئی بحنا خضاب کرده اند
و آنرا ذات الکرسی نیز گویند انتهی و مفاد عبارت زبدة الفوائد نیز همین است اما اینقدر
هست که صاحب این نسخه بمعنی همان کف دست از شرح نقل کرده و بمعنی هفت کواکب
مذکور از دستور الاخوان مولف گوید یعنی ستارهٔ زهره و دو ستاره کف الخضیب باشد اما باقی
تقاریر مذکور هیچ اصل ندارد زیرا که هفت ستاره بر هفت آسمان اند بالای یکدیگر که آنرا سبعه
سیاره گویند و حرکات آن مخالف حرکت یکدیگر و هفت ستارهٔ از اول آسمان تا زمین
هفتم چگونه تواند بود که بالای یکدیگر گردد کما لایخفی و ذات الکرسی نیز شکلیست بصورت زنی بر
کرسی نشسته مرکب از سیزده کوکب چنانکه از کتب علم هیئت معلوم میشود و آن بشکل کف دست
نیست پس صحیح همانست که بالا گفته شد و الله اعلم بالصواب باید دانست که حرف را در این عبارت
بمعنی بای معیت معلوم میشود چنانکه بمعنی صله نیز آید سعدی ؎ کسے گفت پروانه را
کای حقیر + برو دوستی در خور خویش گیر + و همچنین در فقرهٔ ثانی و اضافت مصاحبت
رفعت نیز از قبیل معانقه رعونت است و درین دو فقره بیان قوت نشو و نما است
یعنی بسبب قوت نشو و نما سر و آنقدر بلند شده که تا آسمان رسیده

فارسی یکی از پنج درخت که بازنداردند کذا فی زبدة الفوائد قطنی جامه که از پنبه و ابریشم
بافند معلم بالضم جامه علم دار چنانکه دیباهای معلم بدانکه درین هر دو فقره وسعت فضای
باغ بیان میکند یعنی فضای این باغ چندان وسیع و فراخ شده که دیوار یکطرف او
بمشرق رسیده چنانکه صبح از مشرق برمی آید مماس این دیوار میگردد و دیوار طرف دیگرش بمغرب متصل
شده که شفق بآن دیوار ملصق گردیده و سرو دسپیدار که در اطراف آن دیوار اند صبح را
بمنزلهٔ طراز شده و شفق را بمنزلهٔ بوته چه اگر دیوارهای آن باغ بدان حد نمیرسند بصبح و شفق
سروهای اطراف آن چگونه متصل مے شدند و بمنزلهٔ بوته و طراز چه طور می گردیدند قوله
بنام ایزد قوت نشو و نمای که گردن سروش را بازوی هلال معانقهٔ رعونت نموده
و دست چنارش را بچهٔ کف الخضیب مصافحهٔ ارفعت کرده ش بنام ایزد کلمه ایست
که در حال تعجب گویند و بجهت دفع چشم زخم نیز استعمال کنند چنانکه گویند نام خدا چه
جلد و چالاکست و گاهی بجهت قسم نیز گفته میشود چنانکه در برهان قاطع واقع ست مولف
گوید هر سه معنی قریب هم اند شعری از اشعار خودم از نظر احباب مے گذارد ؎
بنام ایزد چنان افتاده آن حسن گلوسوزش ؎ که آتش گر زند دود از نهاد یوسف انگیزد
بازوی هلال از روی تشبیه باشد باعتبار خمیدگی هلال و بازو چه هرگاه دست در گردن
کسی اندازند بازوی خود را خم کنند یا از روی استعاره بود که هلال را در ذهن خود شخصی
قرار داده برای او بازو تجویز کرده و همین اقوی ست و نسبت فاعلیت بباز د مجازیست
و اینکه تشبیه هلال بباز د نیز راست آمده بر لطف دیگر افزوده و اضافت در معانقهٔ رعونت
اضافت بادنی ملابست ست و مراد ازان معانقه ست که بارعونت کرده شده دست
چنار برگ آن که مانا بدست ست کف معروف و خضیب بروزن فعیل بمعنی رنگ

باید داشتن ٭ چنانکه از نسخه اندرام ظاهر است واز نوشتن او که اهل هند چلون وچغ آنرا
نامند معلوم میشود که چغ در اصل هندیست فارسیان در کلام خود استعمال کرده اند اشرف
ع پس چغ از حیا هند و بتی فریاد رس دارم ٭ سخنگو طوطی شیرین زبانی در قفس دارم ٭ اما یکچند
بهار به برگی بودنش قائل شده وچیغ بزیادت تحتانی وچق بقاف مبدل غین نیز آورده
سیفی ع لبسوی چیغ دکانش کشد دل سیفی ٭ اگرچه مرغ گریزان همیشه در قفس است ٭
ودر شعر امیر خسرو که در سند پرده زنبوری مختار صاحب بهار عجم است معنی چلون وچغ
هم بسیار خوب راست می آید کما لا یخفی انشباک معدر است بروزن انفعال یا مراد ازان آنچه
دران شبکات بود مجمر بالکسر انگشت دان پوشیده نماند که تشبیه سبزه بمجمر به چند وجه است
یکی سیاهی رنگ که اغلب مجمر زآهن باشد وسبز وسیاه وبلی در استعمال شعرا یکیست
چنانکه پوشیده نیست دوم طولانی بودن سیخها که در مجمر نصب کنند ودرازی سبزه سوم
نمودن گلبرگ ها از اندرون سبزه واخگر از اندرون مجمر وجه تشبیه انشباک سبزه به پرده
زنبوری ظاهر است وغرض از تشبیه برگ گل یا اخگر زیادتی روشنی است در برگ
گل قوله وگل گل نسترنش از شبکات شاخ وبرگ صبحی است که مے نماید از سحر رشش
گل گل از عالم برگ برگ است که گذشت سحر لفتحتین زمان پیش از صبح فی منتخب و در موید آخر
شب و مآل هر دو واحد است بدانکه تشبیه برگ سحر از جهت سبزی رنگ است کما لا یخفی و
بعضے شجر یعنی درخت گویند این نهایت بیجاست وحاصل فقره اینکه هر گل نسترن از
شاخ وبرگ چنان می نماید که گویا از سیاهی شب که زمان آخر شب است روشنی صبح نمایان
شده است قوله بنازم وسعت فضای که سرو وسپیدار اطراف دیوارش قطنے سفید
صبح معطر نموده واطلس آل شفق معلم منظر درآمده ش سپیدار بالکسر وبا دوم وسوم

حالتی ست که در شدت گریه بهم رسد که نفس آدمی بند شود سراج اللغت و معنی فقره ظاهر
است **قوله** برگ برگ گلهای آتشینش از پرده زنبوری انشباک سبزه چون انگر
دانه دانه در مجمرش برگ برگ یعنی هر برگ چه تکرار کلمه چنانکه گاهی مفید معنی کثرت میشود مثل
گلستان گلستان و مصر مصر و بدخشان بدخشان همچنین گاهی افادهٔ گل افرادی نیز کند چون برگ برگ
و گل گل و شاخ شاخ یعنی هر برگ و هر شاخ و هر گل عرفی گوید ؎ شاخ شاخ
و برگ برگش بار برهم ریختند ؎ تا ز باغ همتش خواندیم ملو بلے اگیا ؎ گل آتشین
معروف که گل سوری گویند و گلاب ازان گیرند ؎ تاثیر گوید ؎ آن شعله آتشے که چو
گل آتشی نکرد ؎ بیمار را سلام و مرا پرسشی نکرد ؎ فی چراغ هدایت پرده زنبور و پردهٔ
زنبوری نوعی از خیمه باشد که از پارچه باریک و تنک سازند و خوانهای طعام در ان
گذارند تا از زحمت مگسان محفوظ مانند حضرت امیر خسرو فرماید ؎ زان همه زنبور که
از نور بود ؎ پرده شب پردهٔ زنبور بود ؎ قاسم مشهدی ؎ سدره ما پردهٔ زنبوری کس
نیست ؎ در خانهٔ آئینه نپرد مگس ما ؎ یعنی جامه سوراخ دار هم ست که زنان بر بر قع
دوزند ؎ اشرف ؎ پردهٔ زنبوری خط بر رخش زینده است ؎ از قضا میخواست آن عارض
نقابی انچنین ؎ کذا فی بهار عجم مؤلف گوید در ینجا یعنی مطلق پرده معلوم میشود که سوراخ
دار باشد چه فائده خصوصیت طعام گذاشتن یا در برقع دوختن ظاهر نیست کما لا یخفی
اما بهتر انست که یعنی چلون گرفته شود که آنرا اچغ گویند و آچیزے باشد از تراشیده
نی که نازک و طویل سازند و باز آنرا بر نگهای مختلف رنگ کرده در برشتهای رنگین
بایمد گیرش استحکام داده بادروازه های دالان و حجره نصب میکنند و مانع هوا رسیدن
نمیباشد اخوند محمد سعید اشرف گوید ؎ پردهٔ زنبوری دلها بیاد لعل او ؎ بر عسل چون خانهٔ زنبور

برق جولانی گلبرگ ہای چمن گردش رنگہا از رخسارۂ لالہ رخان پریدہ **ش** تاب
بمعنی روشنی و چمن گرد از عالم چمن سیر آنکہ در چمن ہا گردد حضرت شیخ **ے** الفت
ہوسم ہست بگلہای چمن سیر ترسم کہ مرا با غم خود وا بگذارند **د** دانش **ے** بیا و ہمصفیان
در قفس شورے خوشی دارم ہا چمن گردی ز ہر فرسودہ بال و پرنے آید ا گذاقی
بہار عجم باید دانست کہ لفظ برق جولان صفت تاب واقع شدہ یعنے روشنی کہ ہمچو
برق جولان وارد از عالم با دشتاب و خاک ثبات و چون یاے مصدرے
با و لاحق شود معنی حاصل بالمصدر پیدا کند و آن مقصود نیست و میتواند کہ جولانی مزید
جولان بود مثلاً نقصانی و میلانی و سلامتی و خلاصی پس برق جولانی نیز بمعنے برق
جولان بود لیکن جولانی بمعنی جولان در فارسی دیدہ نشدہ مگر در روزمرۂ ہندیان
البتہ شائع ہست چون قاعدۂ مذکور سماعی ست تا در جای دیدہ نشود سند را نمی شاید اگر
گوئی کہ آمدن در کلام استاد شرط ست و این خود کلام استاد ست گوئیم در ینجا احتمال غلط
ناسخ راہم دخل ست فافہم و اگر گفتہ آید کہ تاب بمعنی پیچ و تاب ست و برق جولانی بمعنی
برق جولان بودن مضاف بسوی گلہا یعنی از پیچ و تاب برق جولان بودن گلہا کہ
این باغ و رنگ از رخ لالہ رخان پریدہ ای چنان از رشک برق جولانی گلبرگ ہا
بیتاب خورند کہ رنگ از رخ ایشان پریدہ پس برق جولان صفت گلبرگہا بکدام وجہ
اعتبار توان کرد و اگر گوئی با عتبار صفت چمن گرد ست گوئیم چمن گرد با عتبار بودن
گلہا ست در باغ کہ گردیدن آنہا ادعا کردہ نہ با عتبار حقیقت چہ صفت گردش در گلہا
موجود نیست فافہم **قولہ** و لغصہ ہمچشمی غنچہای پر شبنم صدف را ز گوہر گریہ در گلو گرہ گردید
ش غصہ بضم و تشدید صاد غم و اندوہ گلو گیر ف المنتخب گریہ در گلو گرہ گشتن و گردیدن

رحمة اللہ ے خدا برا است مسلم بزرگی و الطاف ۔ کہ جرم بنیدہ و نان بر قرار مے دارد
ہمای بر سر مرغان ازان شرف دارد ۔ کہ استخوان خورد و طایرے نیازارد ۔ و از دیا
آن در نثر بسیار بد نماست و بہتر آنست کہ بجای تر سر باشد چنانکہ در بعض نسخہ موجود است
اما درین صورت نیز پای تحتانی بنا شد اغصان جمع غصن بمعنے شاخہا زنگیر بوزن دلگیر
معروف چون کمانرا بدان گیرند بدین اسم موسوم شدہ و آن انگشتر مانند است کہ از شاخ
و استخوان وغیرہ سازند کما فی سراج اللغت و زنگیر قفس عبارت از قلابیست کہ در قفس
برائے گرفت انگشت قائم کنند بدانکہ شاخ را اول تشبیہ دادہ بانگشت و باز بہ جوانان و
باز بہ قفس پس بہ یک چیز سہ تشبیہ واقع شدہ و این بسیار ابلغ است و تشبیہ گل بزنگیر دلکش
شدہ و معنی فقرہ انیست کہ گلہای تر کہ در شاخ اند گویا چند قلابہ قفس اند کہ در انگشت جوانان
آویختہ اند پوشیدہ نماند کہ تشبیہ شاخ بانگشت از جہت درازی ست و بجوانان از جہت نشو و نما
و بقفس از جہت ہجوم و گنجان بودن آنہا و بزنگیر قفس بجہت گرد و مدور بودن گل لا یتامل
ظاہر مے شود کہ اگر قفس بنا شد معنی خوب چسپان میشود و در نیصورت شاخہا را بجوانان
صورت می بندد و چہ ہر چند تشبیہ یک مشبہ بسہ مشبہ بہ ابلغ اقسام تشبیہات ست اما از زالت
معنی فقرہ را چہ علاج کما لا یخفی **قولہ** و از تابناکی سہیل ارغوان رشتہ نظر ہا رگ عقیق نمائش
ناک از کلمات نسبت است مثل غضبناک و سہمناک و دردناک و غمناک و سوزناک و لفظ
تابناک از ینجاست سہیل نام ستارہ معروف کہ در یمن تابد و اضافت آن بسوے
ارغوان تشبیہی است کہ جمہور آنرا بیانیہ گویند و تشبیہ ارغوان بسہیل بسبب سرخی رنگ ست
و لطف در ایراد سہیل و عقیق آنکہ تحقیق بمعنی جوہر مشہور ست کہ از یمن ہم آید و سہیل نیز در یمن
طلوع کند فافہم رگ عقیق و رگ یاقوت و رگ سنگ شہرت دارد **قولہ** از تاب

شعر ؛ چندان برگ یاسمین کبود و سفید در بساط باغ بطرحی فرو ریخته شده که پنداری
صفحه تخته روی زمین از آبنوس و عاج خاتم کاری یافته ؛ انتهی اغلب آنست که مصنف
اینجا از عالم تجاهل عارف حرف میزند گویا یاسمین کبود رنگ را پیش ازین گاهے ندیده
لهذا بدن یاسمین را سیمین گفته و چون اینجا بنظر افتاده اعتبار نموده که در شتی کتان
پر تو ماه کبود رنگ گشته وگرنه خود سفید بوده ست و بگمان ناقص میرسد که این صنعت
را درین فقره خوب ادا نموده و خان آرزو در سراج اللغت گوید که یاسمین گلیست
معروف و خوشبو که رنگش زرد کبود باشد و در عرف حال کبود را گویند مولف گوید
که اگر تنها کبود رنگ را گفتندی رنگ دیگرش در استعمال کلام متاخرین یافته نشدی
چنانکه بر مستتبع پوشیده نیست **قوله** صبح نسیمی که از نسترن زارش برگشته **ش** اے صبح که
بآن فروغ و روشنی است نسیمی ست که از طرف نسترن زار این باغ برگشته و عالم آنرا صبح
پنداشته چه نسترن سفید رنگ ست و هوا که از و متاثر شده کیفیت صبح گرفته **قوله**
و شفق هوای که بر لاله ستانش گذشته **ش** یعنی شفق که باین سرخی و رنگینی ست آن
نیز هوائیست که بر لاله ستان این باغ گذشته و سرخی گرفته و عالم آنرا شفق قرار داده
ای لاله ستان این باغ چندان رنگینی دارد که هوا بسبب مماس شدن سرخی رنگ حاصل
کرده **قوله** جوش گلهای ترانگشت جوانان اعصار انجمدین زیگیر قفس زینت افزاش
در بعض نسخه بهر بهار هوز و در بعضی تربتای فوقانی و در بعضی نربنون ست اول و ثانی
من حیث المقام درست و ثالث بیجا ست چه خصوصیت فائده نمی بخشد و در ترانگشت قلابه
گرفتن رسم هم نیست و یای تحتانی آخر لفظ گلها که در اکثر نسخ یافته میشود نسخه ترا
بالفوقانی میخواهد نه غیر آن چه یای تحتانی در آخر الفاظ بیشتر در نظم باشد سعدی شیرازی

قوله قامت رعنائی سرو بالایش چشم گوهر دیده و آواز خنده گلهایش بگوش صدف رسیده **ش** درین هر دو فقره مبالغه در درازی قامت سرو و کثرت خندهٔ گلها واقع شده زیرا که گوهر و صدف در محیط است مسافت آن از باغ مذکور تا محیط ظاهر پس هرگاه قامت سرو را چشم گوهر دیده و آواز خندهٔ گلها را گوش صدف شنیده ظاهر است که چه قدر بلندی قد سرو و کثرت خندهٔ گل خواهد بود و در فقرهٔ اول احتمال دیگر هم هست چه چیزی که از غور و پستی دیده شود بسیار بلند باشد پس هرگاه گوهر با اینکه در قعر دریاست قامت سرو را مشاهده کرده بلندی قامت سرو چه مرتبه خواهد بود **قوله** بسنگینی سایه درختان قامت نازک اندامان سبزه در سجود **ش** یعنی قامت سبزه آنقدر نازک است که از بار سنگینی سایه درختان خمیده شود **قوله** و بدرشتی کتان پرتو ماه بدن سیمین یاسمین کبودش کتان بفتح اول و تشدید ثانی و سکون نون نوعی از جامه باشد که آنرا از علف بافند بطبیعت آن سرد و خشک است و پوشیدنش نشف رطوبت و عرق بدن میکند اگر کسی خواهد که بدن او لاغر شود در زمستان جامهٔ کتان نو بپوشد و در تابستان جامهٔ کتان شسته بپوشد و بی تشدید هم درست است گذافی برهان قاطع و تخفیف آن از تصرفات فارسیان است زیرا که چون تشدید در اصل کلمات فارسی نیست لهذا کلمات مشدد عربی را در کلام خود مخفف استعمال کنند مثل عم و هم و دُر که هم مشدد و الاصل است و حاصل فقره اینکه بدن گل یاسمین آنقدر نازک و لطیف است که در رشتی کتان پرتو ماه ای خود پرتو ماه با نرمی و ملائمت آن کبود شده و ظاهر است که بدن نازک را از چیز درشت کبودی بهم رسد و از استعمال اساتذه معلوم میشود که گل یاسمین سفید رنگ و کبود رنگ هر دو باشد چنانکه نصیر سمرقندی در رقعه که بمزار هادی زابلی نوشته آورده

و تقدیر عبارت چنین که صبح شگون کرده که از شکر خواب شبانه بر روی شگفته نسترن زارش
برخیزد و بر روی کسی برخاستن دیدن روی کسی بوقت بیدار شدن و این شگون متعارف
است ع کدام فتنه شبی سر نهاد بر بالین + که صبحدم نشد از خواب روی من بیدار
و نسبت شکر خواب شبانه بصبح از روی مجاز است چه از خواب بوقت صبح خیزند و چون صبح
پس از گذشتن شب بر آید چنین گفته و هیچ ادعا در کلام شعر البسیار است کما لا یخفی علی الماهر
و المتتبع **قوله** شفق از دودمان لاله ستانش برخود مبارک دیده که چراغ افروزدش
دودمان قبیله و خانواده و بدنمینی دوده نیز آمده کما فی سراج اللغت لاله ستان
جائیکه در آنجا لاله بسیار باشد چه ستان از کلمانیست که مفید معنی انبوهی و کثرت اند
بعضی گویند که بمعنی جائیست اما تحقیق آنست که بمعنی جای از نفس کلمه مستفاد میشود
چراغ افروختن بمعنی چراغ روشن کردن و نیز کنایه از رسیدن بدولت چنانکه در بهارعجم
ست بهتر آنست که در اینجا نیز مثل فقره سابق به تعقید قائل باشند و چراغ افروختن بمعنی
رسیدن بدولت پس تقدیر آن چنین شود که شفق برخود این مبارک دیده که از دودمان
لاله ستانش چراغ افروزد و معنی فقره اینکه شفق برخود بمعنی مبارک دیده است
که از دودمان لاله ستان این باغ بدولت رسد چه غیر از دودمان دیگر را برای متمتع شدن خود سزاوار
نمی یابد و نیز این توجیه توان کرد که شفق برخود بمعنی مبارک دیده که چراغ خود را از دودمان
لاله ستان این باغ روشن کند ای از چراغ دودمان مذکور چه رسم ست که چراغ را از
چراغ دیگر می افروزند و چراغ دیگر بقرینه حذف شده و این بسیار ست چنانکه در مصرع
لطافی ع که از زهره خوشتر شد آواز او + یعنی از آواز زهره که آواز دیگر بقرینه آواز
اول حذف گردیده اما لفظ مبارک چندان فائده نمی بخشد پس توجیهی رکیک باشد

کسی را فره درمی یابند و میدانند که کامل است و هرگز از و دست نتوان برد در قمار از و
مخالف باشند پس چون اطلس رومی فهمیده که در قمار نازک قماشی از و نتوان برد درین
باب رنگ باخته و بدحواس و خائف ست و میتواند که چنین گفته شود که رنگ شکستن را
برنگ باختن آورده و مراد آن داشته که در قمار چون بازی از دست برود البته چیز
باخته باشند پس اطلس رومی چون درین قمار بازی از دست داده آن متاع باخته رنگ
اوست **قوله** و مخمل فرنگی خود را بجواب انداخته همچشمی بصیرفه سبزه زارش **ش** مخمل فرنگی
مخمل که از فرنگ باشد غالب آن سبز رنگ بود گو برنگ دیگر نیز باشد و خواب باو مناسبت
دارد چه خواب بمعنی پشمی و ابریشمی ست که بر روی کار قالین و مخمل ماند کما فی سراج اللغات
قول بعضی خان امید تخلص گوید ؎ میتواند راز راحت دیدگان تقریر کرد
خواب مخمل را تواند گر کسی تعبیر کرد ؎ خواب اگر هر دو طرف مخمل بود مخمل دو خوابه گویند
و اگر یک طرف بود یک خوابه بطغرا در رساله فردوسیه **نثر** + یاسمین از بسکه بر یکدیگر
بافته مخمل دو خوابهٔ سبزه بیج جا جای خواب نبافته ؛ و خواب از استعمال معلوم میشود که بمعنی
خیال هم آمده چنانکه عرفی ؎ سر روحانیان داری بلی خود را ندیدستی + بجواب خود در آ
تا قبلهٔ روحانیان بینی + ای بخیال خود در آ و از نیجاست بجواب انداخته فیا لحسن فیه
ای در خیال انداخته صرفه احتیاط در صرف اما بمعنی مطلق احتیاط استعمال یافته پس
همچشمی بصیرفه بمعنی همچشمی بی احتیاط باشد که هیچ فائده نه بخشد بدانکه خواب همچشمی مضاف
و مضاف الیه ست و لفظ انداخته فاصل واقع شده که در فارسی شائع است **قوله** صبح
از شکر خواب شبانه متگون کرده که بر روی شگفته نسترن زارش برخیزد **ش** در بعضی
نسخه شبانه و در بعضی مستانه اما اول بهتر ست بدانکه درین فقره اندک تعقید لفظی است

گنجوی گوید ع بلالی برآورده آواز خوش ✤ صلا داده در روم خود در حبش ✤ پس مراد
از باغچهٔ سلیمان باغی که بخوبی و تازگی با و مثل باشد فافهم و شاید که باغچهٔ سلیمان کنایه از
باغی باشد که بازیگران نمایند اما بدمعنی یافته نشده **قوله** نسیم حدیث نظیرش بر گل نسترن
گوشی نوزیده ش یعنی نظیر و مانند آنرا کدام گوش نشنیده و در نسیم حدیث و نسترن
گوش اضافت بیانی ست **قوله** سنبل رقم عدیلش پیش نرگس چشمی ندیده ✤ ش چون
در فقرهٔ اول معنی شنیدن اراده کرده باید که درین فقره معنی دیدن اراده کرده شود و این
درصورتی راست آید که اضافت در رقم عدیل بیانی باشد و چون عدیل را رقم گفته لهذا
آنرا بسنبل تشبیه داده و شاید که رقم عدیل کنایه از عبارتی باشد که دران احوال
نظیر و عدیل نوشته باشند پس حاصل آن باشد که هیچ چشم در کتب تواریخ وغیره
عبارتی هم ندیده که مشتمل بر اوصاف عدیل این باغ باشد **قوله** اطلس رومی رنگ باخته
قمار نازک قماشی گلنارش ش اطلس رومی اطلس که از روم باشد رنگ باخته
کسی که رنگ آن شکسته شده باشد چنانکه گوید ع شمع این شب رنگ باخته رنگ ست
اینجا قمار بکسر باختن چیزی بگرو کمافی منتخب قماش بالضم متاع خانه و بمعنی وصف و جوهر
نیز آمده کذا فی زبدة الفوائد مولف گوید که در اینجا بمعنی جوهر ست پس نازک قماشی بمعنی
نازک جوهری باشد و معنی فقره آنکه اطلس رومی با همه سرخی رنگ در قمار نازک قماشی
گلنار شکسته رنگ ست و چون مقام قمار ست ذکر باخته مناسب تر ست حاصل آنکه اطلس
رومی خواسته بود که از نازک قماشی گلنار این باغ بازی برد اما آنقدر بازی خود از
دست داد که شکسته رنگ گردیده یا توجیه آن چنین باید کرد که اطلس رومی درین
قمار رنگ باخته و بدحواس شده که با دو قمار نازک قماشی نتوان بر دوچه هرگاه بازی

سواد نواح پوشیده نماند که تشبیه امکان بهند از بهر آنست که طاؤس نسبت بهند دارد
زیرا که وقتیکه آدم علیه السلام از بهشت در دار دنیا افتادند در اول بهند آمدند و طاؤس
هم همراه ایشان بهند افتاد و گویا نسل او یکجای دیگر نیز رفت و نسبت لفظ سواد بهند
از بهر آنست که تاریکی بهند شهرت دارد کما لایخفی و معنی فقره حاجت تقریر ندارد
قوله تا بوالعجب متخیله پرده خیال بازی اندیشه در پیش چراغ ضمیر کشیده باین
آرایش و آئین باغچه سلیمانی بنظر تماشائیان حواس در نیاورده
بوالعجب بازیگر پرده خیال پرده که بازیگران بکشند و ازان صورتهای بدائع
برآرند و دگر چراغ نیز از بهر آنست که چون اکثر این بازی بوقت شب کنند
ناگزیر چراغ در پرده مذکور بدارند و بروشنی آن کار کنند و صورتها تماشائیان
بنمایند و اضافت آن بسوی بازی بادنی ملابست ست ای پرده خیال که برای بازی
وقوع یافته و تماشائیان حواس همان حواس باشند معنی فقره اینکه قوت متخیله
که بوالعجب ست از زمانیکه پرده اندیشه در پیش چراغ ضمیر که همان ضمیر باشد کشیده
و بروشنی آن چراغ حواس را که تماشائیان آن بوالعجب اند چیزها می نماید بآرائش
و آئین این باغ هیچ باغ دیگر را نموده خلاصه کلام آنکه قوت متخیله نیز همچو باغ دیگر در اندیشه
تجویز نکرده ست بدانکه باغچه سلیمان مشهور نیست شاید که باغی از ایشان بوده باشد
برین تقدیر لفظ باغچه بسبب اضافت بسلیمان حکم معرفه دارد اما چون بسبب صفت کمال
خوبی و تازگی که بخود داشته بمنزله اسم نکره گردید لهذا در آخر آن یای تنکیر درست
شده چه هر اسم معرفه که بسبب صفت اضافی شهرت گرفته آنرا بمنزله اسم نکره گیرند و مراد
از آن صفت مذکور باشد مثل حاتم و رستم و یوسف و علیلی و بلال و مثل ذلک لنظامی

گوئی جباب ۔ بهر سوزده بازوی موج آب ۔ نوش بازوی موج فاعل فعل زده و گوئی
جباب مفعول آن قوله چو بین زبان خامه را کز بابروی این تو حیرت بفوا مرگ
جدول مسطر علم شده گو زلال سلاست نوش باد نوش این عبارت تا انگشت نمای
رعونت گردد سر سخنی ست بر تعریف باغ بدانکه حروف را بعد از لفظ خامه بمعنی باشد
صله ست یعنی چو بین زبان خامه بگو چنانچه در بین شعر شیخ شیراز ست کسی گفت پروانه
را کای حقیر ۔ برو دوستی در خور خویش گیر ۔ ای کسی با پروانه گفت زلال سلاست نوش
بمعنی نوشنده زلال سلاست و فصل که در امر و اسم واقع شده حال آن سبان که گفت
و نیز سعدی فرماید ع حکیم سخن بر زبان آفرین ۔ ظهوری ۔ نثر ۔ الفتش رمز از لمج
آهو ربا بزمی جام بر جم بپا ۔ و میتواند که زلال سلاست لفظ مرکب اضافی باشد و نوش باد
دعائیه علیحده و همین بهتر ست قوله وقت آنست که از رنگین رقمی چمن سخن بسی سرو
گلشن صفحه انگشت نمای رعونت گردد نوشته نماند که در رساله نسخ چمن سخن و قلم
شده و من حیث المعنی و المقام مناسب آنست که سخن چمن باشد چه مطلب آنست که اول تعریف
حوض بکار وقت اکنون تعریف چمن باید کرد زیرا که حاصل ترجمه عبارت آنست که قلم
بابروی صفت حوض بفوارگی نهر مسطر مشهور شده بود اکنون وقت آنست که از توصیف
چمن سهی سرو گلشن صفحه مشهور گردد و نیز رنگین رقمی چمن هیچ معنی ندارد بلکه رنگین رقمی
از بهر سخن ست و سخن در نجا بمعنی تعریف ست قوله تعالی الله نزهت این
روضه بهشت بجنت طوبی طراوت که تا صباد آفتاب دام عالمگیر بر تو بر دوش کرد
سواد همند امکان بر آمده باین نقش و نگار طاؤسی در شبکه شعاع سبکند نوش
صباد آفتاب با ضافت بیانی و عبارت دام عالمگیر بر تو بر دوش جمله حالیه ست

آب نیست بلکه جوش سیماب مست واین در کلام اساتذه شیوع دارد چنانکه نظامی فرماید
ع گر از زهره خوشتر شد آواز او ؛ یعنی از آواز زهره خوشتر شد آواز او چه آواز
از زهره خوشتر چه باشد بلکه از آواز زهره باشد وهمچنین است در شعر علی حزین ؎
سر کار فرشدن داریم کو تجانهٔ عشقی ؛ که ناقوسش بجای نغمه یاحی شود ما را ؛ یعنی نغمهٔ
ناقوس بجای نغمه یاحی شود **قوله** سنان غازیان ست که تا بخ خورشید بنوک نیزه
وسنان ربوده ش در اعتقاد مولف این فقره خالی از سقم نسبت غالبًا از نتایج
التفات کاتبان ست چه بضرورت معلوم میشود که یا نیزه وسنان دوم در فقره
نباشد درینصورت فاعل ربوده سنان اول خواهد بود ونوک آله ربودن ویا بجای
سنان در آخر فقره لفظ نیزه بود وسنان دیگر در آخر فقره بجال بود بهتر همین ست
الیست تصحیح این فقره والله اعلم بالصواب **قوله** بیت ؛ ز عکس گل ولاله شعله سوزم
شده شمع فواره بستان فروزم ش سوختن ومشتقات آن بالفظ شعله ومشعل
وچراغ وبرق بمعنی افروختن ست درینصورت شعله سوز بمعنی شعله افروز باشد
مخلص کاشی گوید ؎ احتیاج شمع نبود کلبهٔ عشاق را ؛ زانکه در هر گوشه از داغ
سوز دمشعلی ؛ حضرت امیر خسرو فرماید ؎ شمع باشد هنر که چون افروخت ؛
زان یکی صد چراغ تواند سوخت ؛ شیخ العارفین فرماید ؎ ز آتشین
جلوه من شهر کباب ست حزین ؛ آه ازان شمع که در خرمن دلها میسوخت ؛
بستان فروز بمعنی روشن کنندهٔ بستان یعنی از بسکه گل ولاله روشنی وفروغ دارد
از عکس آن فوارهٔ آنقدر فروغ انداخته که بستانرا افروزد وبستان فروز بمعنی
بستان افروز که نام گل تاج خروس ست از مناسبات است **قوله** بچوگان فواره

ندارم و نیز باید دانست که در ضمن آن تشبیه فواره و حباب بشمع و پروانه هم راست آمده
بشمع در راستی و به پروانه در عاشقی و نیز لفظ اشک ریزی و جانگدازی بفائده محض نیست
بلکه در نظر کسی که طرز خیال بندی منظور دارد اول باعتبار رشحات نسبت بفواره و ثانی
از جهت محو شدن بحباب لطف دیگر میدهد قوله آب کدام جوش سیماب هست از چاه فواره
بجذب طلای آفتاب جستن نموده ش کدام کلمه ایست که در محل استفهام استعمال کنند
واطلاق آن بر انسان وغیر آن هر دو باشد خلاف کسی که جز برای انسان نبود مثلاً کدام
روز و گاهی در ایراد آن فائده تفخیم نیز مطلوب بود مثلاً کسیکه پارسائی و عصمت داشته
باشد گویند انیهم کدام فرشته هست و گاهی به تحقیر مثلاً اگر کسی بی عصمتی داشته باشد
گویند انیهم کدام شیطان هست غالباً در ما نحن فیه از قبیل اول باشد یعنی آب که اینقدر
از فواره می جوشد باین جوشش کدام سیماب هست که بسبب جذب طلای آفتاب مجهد
وجذب برای این گفته که میگویند چاهی هست که آنرا چاه سیماب گویند چون خواهند که
سیماب از آن حاصل کنند شخصی صاحب جمال را بزیور تمام آراسته بر مرکبی سوار کرده
بر سر چاه برند همین که شخص مذکور در چاه نگرد سیماب جوش زند و از چاه بیرون آید پس
شخص مذکور گریخته دور تر رود سیماب بعد از برآمدن باز در چاه در می آید و سیماب
در مغاک ها که برای آن بحکمت عملی کنده باشند بماند بگیرند چنانکه این قصه شهرت دارد
فطرت ۵ شهسواری از بر باشد عنان گردان که گشت ۵ چاه سیماب آستین از اشک
بی آرام ماه و میتوانند که کدام برای استفهام انکاری بود پس معنی آن چنین باشد که
آب کدام ای آب نیست بلکه جوش سیماب هست که چنین و چنان شده در صورت تلفظ
بلکه مقدر باید کرد و حمل جوش بسیماب بر آب از روی مجاز هست و اراده آنست که جوش

کو در عاشق نظر بازی هم باشد زیرا که نسبت مشهوره معتبر میباشد آری نظر بازی بحر باشهرت
دارد که عاشق آفتاب ست ولهذا آنرا آفتاب پرست گویند چنانکه گوید ؎ چهره بنما
که عمر بسیست مرا + دیده بر روی تو حربا شده ست + عرفی شیرازی علیه الرحمة ؎
ازان زمان که فتادش نظر بشعله او + شد آفتاب پرست آفتاب حربا وار + ملا طاهر وحید
در رقعی که بجهت خلعت میرزا شفیع منجم نوشته گوید نثر رعایت حال جمعی که حربا مثال دیده
اخلاص و بندگی را مصطرلاب ارتفاع آفتاب عالمتاب وجود وافر الجود مانموده باشند
فرمائیم + انتهی + لیکن ارادهٔ مصنف ازان محض بمعنی عاشقی ست که نظر بازی لازم
آنست سرو روان بمعنی سرو خرامان چنانکه هلال اسیر گوید ؎ از سیر باغ و بادیه
حاصل نمیرود + آنکس که گرد باد ز سرو روان شناخت + صائب ؎ کدام ساقی
شمشاد قد بباغ در آمد که طوق فاخته آغوش گشته سرو روان را + حضرت
شیخ العارفین حزین فرماید ؎ از سیر گل بدیده خلد خار بی رخش + بی قد او ز جلوهٔ
سرو روان چه حظ + بدانکه نواره را باعتبار راستی سرو و باعتبار جاری بودنش روان
گفته پس روان ذو الجنین ست قوله شمع و پروانه از غیرت گرمی این هنگامه در اشک
ریزی و جانگدازی ش شمع بمعنی موم و فارسیان بمعنی چیزیکه از موم و چربی سازند
و برافروزند استعمال نمایند و این مجاز ست از قبیل تسمیة الشئ باسم ذاته کذا فی
بهار عجم و این هنگامه عبارت از نظر بازی حباب ست که در فقرهٔ اول گذشت و حاصل
فقره انیکه شمع از غیرت رونق و گرم بازاری نواره اشک میریزد و پروانه از گرم
بازاری حباب جان خود را می گدازد چه شمع غیرت آن میبرد که حباب بر نواره عشق
مے بازو که پروانه را این نیست و پروانه بر رشک آن می سوزد که مثل حباب عشقبازی

این قاعده قائل شده مگر باید گفت که معنی مذکور بی یا و نون حاصل نمیشود نه اینکه هر جا یا و نون
نسبت باشد همان معنی راست آید اما انمعنی بدون نون هم یافته میشود چون مسی و
آهنی و گلی و خاکی و امثال آن و حاصل معنی آنکه خیمه نیست بلکه شیرین خیمه نشین است
که از شیحه که ازان برمی آید گیسوی گوهر کش پرتن بلورین خود منتشر و پریشان ساخته است
و بر تقدیر عبارت چه فواره چنانکه گفته شد معنی تفخیم ازان حاصل میشود ای چه خوش
فواره است باین صفت است که فقره مابعد در ثنایش صادق می آید **قوله** و پرویز حباب
از دور با چشم نمناک بتماشا ایستاده **شرح** پرویز نام پسر هرمز بن نوشیروان است
که بخسرو شهرت دارد و شیرین که بحسن و خوبی شهره آفاق است معشوقه او بود کذا فی
سراج اللغة چون او ماهی بسیار دوست میداشت بدین سبب او را پرویز می گفتند
چه پرویز بزبان پهلوی ماهی را گویند و حباب را پرویز بسته و بسبب طراوت چشم او را
نمناک گفته و نیز چشم عاشق از غم معشوق نمناک باشد پوشیده نماند که حباب هم پرویز
است و هم چشم از عالم نقارچی رعد و نیزه باز مژگان که همان رعد و مژگان نقاره و نیزه
است نقارچی و نیزه باز و قیداز دور بجهت آنست که حباب بسبب ریزش قطره دور تر
باشد و قریب نیاید کما لایخفی **قوله** حبابها بر نگ فاخته با سرو روان فواره در
نظربازی **شرح** و بعض نسخ حبابها جمع حباب و در بعضی حبابها بنون جمع جان اول
بهتر است زیرا که چون حباب را بچشم تشبیه دهند نظربازی با و مناسبت دارد و مقام
نیز مقتضی همین معنی است زیرا که تعریف فواره و حباب هر دو میکند چنانکه در سرخی
دانسته شد باید دانست که لفظ نظربازی نظر بلفظ حباب هر چند فائده می بخشد اما
نسبت بفاخته ظاهر امناسب نیست چه فاخته بعشق سرو منسوب است نه بر نظربازی

هر دل که نشد هزار پاره ٭ در وصلت ما کجا نشیند ٭ بدانکه نسبت سلاست به فواره از روی
مفهوم لغوی ست چه سلاست بمعنی جریان ست و فواره نیز جاری میشود نفس تازه بمعنی نفسی که
تازگی و طراوت داشته باشد باعتبار طراوت کلام و نیز نفس مجدد و نسبت آن بجواب باعتبار
معنی دوم ست **قوله** شیرین خمیه نشین ست گیسوی گوهرکش رشحه بر تن بلورین افشانده
ش باید دانست که در بعض نسخ چه فواره نیز پیش ازین عبارت یافته میشود و در بعضی نه
اگر باشد خوب ست وگرنه بحسب مقام هم مستفاد میگردد بدانکه خیمه نشین بودن باعتبار
رشحات فواره ست که بر بالای فواره چنان میریزد که گویا خیمه ست و همان را گیسوی
گوهرکش گفته پس رشحات را هم بحبه تشبیه شده و هم بگیسو و این بسیار بلاغت دارد و تن
بلورین باعتبار سفیدی رنگ فواره ست که اغلب از سنگ مرمر باشد یا خود از بلور بود
باید دانست که گاهی تنها بای تحتانی برای نسبت باشد و گاهی نون غنه بدان لاحق شود
مثل ایرانی و تورانی و نیم شبی و سحری وغیره و زرین و سیمین و بلورین که در مانحن فیه ست
از امثال آن و خان آرزو در شرح این بیت سکندرنامه ع اساسی که در آسمان و زمی است
الخ گوید که یا و نون در جای مستعمل میشود که آن چیز ازان ساخته باشند و هیولای چیز
منسوب بود مثلاً زرین انچه از زر سازند و همچنین زمردی چنانکه صاحب رشیدی و سامانی
تصریح کرده اند و حق تحقیق آنست که قیاسی همین ست الا بعضی جا خلاف قیاس نیز آمده
اقتصار درین صورت بر همان قدر مسموع ست مثلاً دست نگارین و پنجهٔ رنگین انتهی مولف
گوید اگر این قاعده قیاسی بودی بایستی که خلاف آن کمتر آمدی و حال آنکه بحکم استقرار
بیش ازانست مثلاً کمترین و بهترین و پیشین و پسین و غمین و بهین و مهین و کهین و دودین
و دیرین و فرودین و زیرین و پایین و مثل اینها و لهذا خود نیز در جای بکلیه نبودن

شش افق در اصطلاح هیئت دائره که یکقطب آن فوق الرأس وقطب دیگرش تحت الرجل باشد وطلوع وغروب کواکب ازان معلوم شود ودائره مذکور آسمان را دونیم کند وچون محسوس شود که گویا زمین بدانجا منتهی شده عوام بمعنی کناره گویند درینجا تشبیه نهر مذبور بافق ست وآسمان همان حوض قلعه گلاب نام قلعه ایست بر کوه کیلویه که محبوسان ومعضوبان را دران نگاه دارند از بابت قلعه گوالیار که در هند ست ودر نسخه مخلص از ایران اسمعیل گوید ؎ از شوق تو گلے دل من آب گشته است ٭ در قلعه گلاب بود عندلیب من ٭ وحید ؎ از محرمان معشوق عاشق در اضطراب است ٭ بلبل ز رشک مینالد در قلعه گلاب ست ٭ وکلات بتاے فوقانی ولفتح اول بر وزن حیات نام شهریست از ترکستان که فردوسی سیاوخش بامادرش آنجا مے بودند وقلعه یا دیهی بزرگ را گویند که بر سر کوه پشته بلندی ساخته باشند خواه آباد باشد وخواه خراب وبعضے گویند که دران دکان وبازار باشد ونام قلعه هم ست از مضافات قندهار که بر سر کوهی واقع ست مشهور بقلات کذافی برهان قاطع امافی الکن فیه بیای موحده ست **قوله** اکنون سامان سلاستی چون فواره وذخیره تازه چون حباب کجاست تا تر زبان توصیف فواره وحباب جوئبارش توان شد نش این عبارت تا لفظ توان شد سرخی ست بر تعریف فواره وحباب سلاست در لغت نرم وملائم بودن وجریان ست ودر اصطلاح تلفظ کلمات ست بسهولت لسان یعنے سلاست کلام کیفیت روان بودن کلام ست بآسانی بر زبان ومثال آن در فارسی در بعضے از رسائل این دو سه شعر نوشته اند ؎ منمای چو آئینه رخ خود همه کس را ٭ بشنو سخن من که اثر هاست نفس را ؎ من بودم ودل تو بردی آن نیز ٭ خود گو که غمت کجا نشیند ٭

مذکور مفتوح بود و آن این است چون سه عارض و سرو قدان حور نژاد ۴ منه نابنده
نباشد نبود سرو آزاد ۴ چه ازین معما اسم عبدی برمی آید و طریق حل آن اینست که
لفظ تا بنده را تحلیل نموده بدو جزو اول تا دوم بنده از لفظ تا الی اراده نموده و ماه
آن لام ست باعتبار آنکه ماه شهر باشد و این را سی روز بود و هم لام سی عدد دارد
گفته که بنده نباشد پس آزاده بود و این اشاره است بطرف اسقاط لام الی پس از
الی ای ماند و از سرو الف اراده نموده چون آزاد نبود بنده خواهد بود که عبد ست
چون الف ای بعبد بتبدیل یا بد عبدی بحصول پیوندد و دسته بلند بمعنی آئینه دسته
دراز **قوله** گرد آن نقطه نهر دائره دار ۴ مرکز لطف را خجسته مدار **یعنی** آن نقطه اشاره
بحوض ست که نهر دائره وار گرد آنست و این بیشتر می باشد که گرد حوض نهر مدور سازند
و بهر چار طرف آن جدول جاری باشد یا دو طرف و مرکز نقطه که درمیان دائره باشد
تا سر پرکار بدان نقطه قائم بنا شد دائره درست نیاید مدار دائره تا که از گردش
کواکب حادث شود ا بمعنی مطلق دائره استعمال یافته چنانکه درین فقره جلالای
طباطبا در نشر سوم ۴ **نثر** ۴ از کجروشی او بار مرکز مدار پرکار سرگشتگی و نقطه دائره
بخت برگشتگی گشته ۴ انتهی محسن تاثیر **نگین** ملک نود در کف فراغت ماست ۴
مدار مرکز عالم کمند وحدت ماست ۴ مصرع دوم تشبیه مصرع اولست یعنی مرکز دائره دار
که گرد نقطه حوض ست گویا مرکز لطافت را دائره است ای دائره ایست که حوض را
که مرکز لطافت ست در خود گرفته و بیتوانند شد که مرکز لطف عبارت از نفس لطافت
و پاکی باشد یعنی نهر یکه او را حوض ست برای مرکز لطافت دائره است یعنی لطافت
را در خود احاطه کرده **قوله** افق آسمان آب شده ۴ خندق قلعه گلاب بسته ۴

شو گوش ✤ همچون لب غنچه باش خاموش ✤ وتحقیق آنست که مانند مخفف مانند ه است و
آن مشتق است از مانیدن تجتانی بعد النون و دانستن لبسین مهمله بعد آن بمعنی مانند شدن
بچیزی امیر خسرو فرماید ه نبود از بسکه بر رو هیچ مویش ✤ کدوئی تلخ مانی نست رویش ✤
یعنی مانند بود بدانکه مانند ه اسم فاعل ست از مصدر مذکور اما چون بمعنی تشبیه و نظیر استعمال
یافته بسبب کثرت استعمال مانند اسم جامد گشته باید دانست که جمیع صیغهای
اسم فاعل در قافیه بفتح ما قبل علامت یافته شده و حال آنکه تمامی آنها بکسره
بر السنه جاری ست نظامی فرماید ه ترا من کنیزی پرستنده ام ✤ هم آنجا هم اینجا
یکے بنده ام ✤ اما بعد تامل دریافت شد که از عالم آهسته و بسته و شسته است
که باهم قافیه می کنند چه خذ و یکه با حرف قید واقع شود در صورت حرکت روی
که به سبب حرف وصل خواهد بود اختلاف آن جائز ست و خذ و در اصطلاح قافیه
حرکت ما قبل ردف و قید را گویند کمال اسمعیل گوید ه گر سوز دلم یکنفس آهسته شود ✤
در رود و زدن راه نفس بسته شود ✤ در دیده ازان آب همی گردانم ✤ تا هر چه درو
چرکیست آن شسته شود ✤ و ازین قبیل ست درین شعر نظامی ه عروسی چنین
شاه را بنده باد ✤ برین فحل آفاق فرخنده باد ✤ بگردید گرد راه فرخندگی ✤ شود زنده از
چشمهٔ زندگی ✤ چه فرخنده از کتب لغت بضم خا معجمه ثابت شده نه بفتح کما فی برهان و
زنده در جمع الجوامع و رشیدی و برهان نوشته که مرکب ست از زند و های نسبت بمعنی
ذی حیات چه زند بکسر اول در فرس قدیم بمعنی جانست و احتمال ظاهر آن بود که مخفف
زنده باشد بهر حال قافیه اینها از جمت مسطور باشد اما در مانند و بلند هیچ نمیتوانگفت
و از معمای میر حسن معمای همچنان دریافت می شود که در اصل علامت

معمور ست ۵ تنی که از تپش دل خراب می سازند ۵ خاقانی ۵ عیسی ام از
بیت معمور آمده و زخوان خلد ۵ خورده قوت و زلهٔ اخوان مرخوان آورده ام ۵ بلکه
اغلب آن ست که الف ولام که در ترکیب الفاظ عربیه واقع شود فارسیان در
استعمال خود ساقط کنند مثل بیت مقدس و بیت حرام و دار سرور و جنت ماوا و دار بقا
و دار فنا و مثل هذا چنانکه گذشت مینو بمعنی عالم بالاست بهشت را ازان مینو گویند که در
عالم بالا است پس قصر مینو سرور قصر یکه سرور مثل بهشت داشته باشد و آنرا به بیت المعمور
تشبیه داده بدانکه قصر عبارت از قصر یست که در گلشن و باغها برای نشست سازند و این
فقره معطوف ست بر فقرهٔ اول یعنی حوض مذکور تا که هیئت چنین و چنان کرده و این اشیای
مذکور را رونق و بها بخشیده قوله ۵ بیت ۵ گلشن از جدول الف مانند ۵ روشن
آئینه ایست دسته بلند ۵ باید دانست که من حیث المقام لفظ گلشن مناسب نیست
حوض می باید بلکه من حیث المعنی نیز همین میباید چه این مقام محل تعریف حوض ست
نه باغ و در تشبیه گلشن بآئینه هم سخن ست آری تشبیه حوض به سبب آب بآئینه خواهد بود
و نیز اگر بالفرض گلشن را آئینه توان گفت اما جدول را دستهٔ آن چه گونه باید گفت که
جدول در میان گلشن ست نه پشت بران و دسته چوب ست طویل که بر یک جانب آئینه
نصب کنند و آنرا بدست گرفته آئینه را پیش نظر دارند پس حوض انسب ست یا حوضه
بزیادت های مخفی تا تشبیه دسته بجدول نیز راست آید الف مانند صفت جدول ست
بدانکه لفظ مانند بکسره شهرت دارد و در اشعار استادان بفتح نسبته شده و لهذا به
بلند و خورسند قافیه کرده اند جامی فرماید ۵ نگردد خاطر از نار است خورسند ۵
وگر خود گوئی آنرا راست مانند ۵ و مانند بزیادت ها نیز آمده ۵ مانندهٔ گل تمام

که بهندی آنرا سیوتی گویند و آن اقسام باشد پنج برگ و صد برگ و گل کوزه و گل سکیزه
نیز گویند و آنرا نسترون بدال مهمله بروزن پروردن نیز گویند و مخفف نسترن نستر
بروزن پرور نیز آمده چنانکه از رشیدی و برهان معلوم میشود و در برهان قاطع نسترون
بواو بوزن و معنی نسترون آمده و گفته که بروزن پرملون هم آمده و در لفظ نسترن
آورده که بمعنی گلزار نیز بنظر آمده و صاحب رشیدی گوید که در فرهنگ بکسر نون گفته
و مشهور بفتح ست ۵ عیسی خلال کرده از خارهای گلبن ۴ اورسیس سجه کرده از
غنچه های نستر ۴ رودکی گوید ۴ از گیسوی او بسمک مشک آمد ۴ و از انگل او بسمک
نسترون ۴ اشکال جنوبی و شمالی اشکال که در جنوب و شمال ست باید دانست که
کواکب ثابته پیش ازان اند که انسان ضعیف البنیان آنرا شمار توان کرد اما حکما
ازان جمله یکهزار و بست و دو کواکب را ضبط کرده و ازان نهصد و هفتده کواکب را
چهل و یک صورت برای تعیین مرکب نموده اند و باقی آنها را که خارج ازان صور اند
بسوی آن اشکال مضاف کنند جمله آن اشکال چهل و هشت گانه اند بست و یک شمالی
اند و پانزده جنوبی و دوازده بر نفس منطقه درمیان بروج واقع شده اند و بروج را
بنام آنها خوانند مثل حمل و ثور و جوزا و غیر ذلک چون شمردن اسامی تمامی آنها خالی
از طوالت نیست آنرا ترک کرده بدعای مقام درآمده میشود که چون درختان از
اطراف شمال و جنوب هر دو باشد لهذا آنرا اشکال شمالی و جنوبی قرار داده بیت المعمور
انچه در کلام مجید آمده ست آنست که بیت المعمور مراد ازان خانه ایست که در آسمان
برابر مکه معظمه ست و آن مسجد ملائکه ست علیهم السلام کذا فی الکشف فارسیان
بدون لام نیز استعمال کنند صائب گوید ۵ خرابه ایست که خوشتر ز بیت

وظاهرست کہ این گین وگان مخالف ہمگین نبون وبندگان ست کما لایخفی وبدانکہ لفظ سرمہ
راہرگاہ یای نسبت لاحق شود یای مذکور ہمزہ ملینہ بدل شود نہ بکاف مثل سرمہ
واین شاذست شاعری ؎ دستار سرمہ کہ ستمگار بستہ ست ۔ دود دل من ست
کہ از سر گذشتہ ست ۔ لفظ ہمگان شاید بلفظ گان مرکب باشد ویای مخففی ہمہ محذوف
شدہ چہ ہای مذکور در بعضے مواقع محذوف ہم گردد مثل جامہا وخامہا اما در ظاہر
مخفف ہمگنان ست وانچہ در ہمگنان قید حاضران کردہ ظاہر ایجاست چہ اطلاق
آن بر حاضر وغائب یکسان ست ظہوری گوید نثر ۔ ہمگنان را دولت حضوری
روزی باد ۔ ممکن ست کہ کاف ہمگان نیز مانند ہمگنان مبدل از ہا بود پس لغتی علیحدہ
باشد بدانکہ شین ورین فقرہ مضاف الیہ خدمتگاری ست نہ ہمگنان وراجع است
بسوے حوض اے ہمگنان بر قدم خدمتگاری او بیند قولہ حکم آبش بر ہمہ
جاری ش اینجا ہمہ کنایہ از تمامی گلہا ودرختان گلشن ست ونظر بہ ایں مضمون
کل شیء حی من الماء بطریق ایہام واز لفظ ہمہ لطف دیگر حاصل شدہ وجاری
ہم نظر بلفظ آب خوب ست قولہ بدر منیر آسمان لطافت در وسط السما گلشن خرگاہ
لالہ زدہ ش خرگاہ ہالۂ ماہ واضافت آن بیانیست بدانکہ پیشتر لالہ را
گرد حوض بکارند پس گویا حوض مذکور ماہی ست کہ واقع ست در وسط السما گلشن
ولالۂ مذکور بر گرد حوض ہالہ ایست کہ بر گرد ماہ ست قولہ وآسمان سبزہ چمن وگلوایت
وسیارہ شگوفہ ونسترن وگلکشان جداول لب گردان واشکال جنوبی وشمالی
درختان وبیت المعمور قصر مینو سمر در الفجر طلعت تابان روشنی بر روشنے ورونق
بر رونق افزودہ ش نسترن بروزن کرگدن گلی ست خوشبو وسفید رنگ

نفس ومراد عالم باطن وآفاق عالم اجسام ومعنی نقره ظاهر ست **قوله** روشندلی مندل
نشین ست لغز ایم خوانی تموج تسخیر پریزادان پریخانه گلشن کرده **ش** مندل حصاریکه
غزایم خوانان بجهت حفظ برگرد خویش کشند ۵ سنوی چو عازم تسخیر آفتاب رخش +
رخط اشک وفا مندل عزایم کن + فی مصطلحات وجه شبه در تموج وغزایم خوانی
حرکتیست که در تموج باشد ونیز کب بسبب خواندن متحرک گردد **قوله** همگنانش بر قدم
خدمتگاری **ش** همگنان بروزن همعنان بکسر کاف فارسی گرده وجماعت حاضر را گویند
ومعنی همه کسان وهمجنسان وهمکاران وهمه ومجموع هم آمده ست کذا فی برهان وهمگنان
بوزن سرطان یعنی همه ومجموع چنانکه در نسخه مذکور ست ظاهر مخفف همگنان ست
ومعلوم میشود که همگنان در اصل همگینان ست مرکب از همه وکاف فارسی
مبدل از های مختفی همه ویا ونون نسبت والف ونون جمع ویای تحتانی بسبب کثرت
استعمال محذوف شده وفتحه ماقبل نیز بر وزان زمنه بسکون تبدل یافته پس انچه بکاف تازی
مشهور ست غلط باشد بدانکه هرگاه کلمه را که در آخرش های مختفی باشد بالف ونون
جمع نمایند یا یای نسبت یا یای متکلم ویای مصدری بدان لاحق کنند های مذکور بکاف
فارسی بدل نمایند مانند بندگان وبندگی ومخدوم زادگی یعنی مخدوم زاده من وبندگی
وپرستندگی وسند لفظ مخدوم زادگی در قوله نظارگیان سر کوی ایقان آه ایراد یافته
وگاهی لفظ گی مستقل نیز افاده مصدری کند انوری گوید ۵ انوری گر خوردگیها میکند +
تو بزرگی کن بر آن خورده مگیر + وظاهر ست که این گی خلاف پرستندگی وبندگیست
ودر حالت نسبت گین نیز مستقل باشد مثل خشمگین وشرمگین وهمگین واین مخفف آگین
ست وگاهی بسبب کلمه گان هم مستقل باشد چون یکگان ودوگان وامثال آن

مینماید گوهرست وعکس آفتاب غوطه میزند تا آنرا بدست آرد بدانکه چون عکس آفتاب
درآب افتاده وآب بالای عکس محسوس میشود شاعر ادعا کرده که آب شیشه لایست
که بر سر غوّاص ست واین گمان برده همچو گفته که آبگینهٔ آب بر سر کذا و کذا و شاید که کاف
بر قولهٔ آبگینهٔ آب آه هم نباشد یعنی عکس آفتاب چنین وچنان کرده غوّاصی میکند
ولهذا در اکثر نسخ یافته هم نمی شود **قوله** صوفی صفهٔ صفاست از غبار ما سوے
شسته ش صفه بضم وتشدید فاخانه که بالای آن پوشیده باشند کذا فی منتخب
وصفهٔ صفا جائیست در نجف اشرف وظاهر اعبارتست از مقبرهٔ امیر المومنین رضی الله
عنه ذکی ندیم گوید ؎ در شهر نجف لطف هوا را دریاب ؛ فیض حرم شیر خدا را دریاب
از ساحت خُلد اگر نشان میخواهی ؛ کیفیت صفهٔ صفا را دریاب ؛ اما درین مقام معنی
مذکور مطلوب نیست بلکه تشبیه صفاست بصفه فافهم **قوله** واز جدول دائره پیکرد
کمند وحدت نشسته **ش** جدول دائره پیکر عبارت از جدولست که حوض را درمیان
گرفته وگرداگرد آن جاریست وهمین جدول را نهر دائره وار گفته کما سبق کمند وحدت
یکی از اسباب درویشان است در ولایت مثل شیر قلاب وآن چیزیست که از
ریسمان یا ابریشم یا پشمینه چرمین سازند ودر گلو اندازند ودر کمر بندند ودر بعضی اوقات
در کمر وزانو انداخته بنشینند چنانکه متعارفست وایمعنی از محاوره دان تحقیق رسیده
چراغ هدایت مولف گوید که کمر وحدت نیز بدینمعنی ست چنانکه شاعرے گوید ؎ زمن
تلاطم این بحر بیکنار مپرس ؛ که خوشتر از کمر وحدت است گردابم **قوله** وبود صفای
باطن درون وبرون موافق دیده **ش** یعنے از بسکه صفای باطن دارد ظاهر
وباطن پیش او یکسانست **قوله** وبمرتبهٔ التطبیق انفس وآفاق رسیده **ش** انفس جمع

درین محیط لطافت از صدف صورت شگوفه غوّاصی لالی شبنم مثالی مے نماید ش
لفظ یای تحتانی برای افادهٔ معنی تردید ست و بتای فوقانی برای ابتدای زمانی چنانکه
بعضی میخوانند دور از کار ست آنکه بر سر کشیدن از عالم شیشه بر سر کشیدن و این
رسم غوّاصان ست که در وقت غوّاصی در دریا چیزی از شیشه ساخته بر سر بکشند
و بعد ازان غوطه بخورند تا از تُندی و تلخی آب شور محفوظ مانند سلیم گوید ؎ چون تنگ ظرفان
کجا من می ز ساغر میکشم ٭ همچو غوّاص گهر من شیشه بر سر میکشم ٭ و شیشه بر سر کشیدن
از عالم مینا بر سر کشیدن نیز هست و آن عبارت ست از شراب با فراط خوردن
بهزاد بیگ کرخی ؎ بے سبب گر جام می با شیشه بر سر میکشم ٭ همچو داغ لاله خون
از ریشه بر سر میکشم ٭ اما در ما نحن فیه بمعنی اول ست صورت شگوفهٔ عکسی که از
شگوفه در آب افتاده و آنرا بصدف تشبیه داده و این را دو وجه ست یکے آنکه
گُل و صدف هر دو مدوّر باشند و دیگر آنکه شگوفه در استعمال شعرا بمعنی گُل سفید رنگ
بسته شده چنانکه پیش ازین گذشت و بعد ازین هم خواهد آمد شبنم مثالے عکس شبنم
که در آب بر عکس گلها مینماید و این را بگوهر تشبیه نموده باید دانست که معنی فقره بر تقدیر یکه
یای تحتانی باشد چنین بر کرسی می نشیند که تردید معنی اوّل می کند چه در فقرهٔ اول گفته
دهقان آفتاب چنین و چنان کرده باز میگوید که چنین ست که گفته مے آید بدانکه
عکس آفتاب مبتدا و جمله مابعد مصدر بکاف بیان صفت عکس آفتاب ست و غوّاصے
آه با متعلقات خود خبر آن یعنی عکس آفتابے که آبگینه بر سر خود کشیده لطناب رتار شعاع
آویخته ست از صدف عکس گلها که در آب افتاده ست غوّاصی گوهرهاے عکس شبنم
مثالے میکند ای شبنمی که درین دریای لطافت که حوض باشد بر عکس گلها در آب

مثال سوم پابوس + پای بوس سیل از پا افگند دیوار را + پس رخسارهٔ صفا پرور
احتمال معنی فاعل و مفعول هر دو دارد در صورت اول معنی پرورش دهندهٔ صفا
ای صفا از و پرورش یافته و در صورت ثانی پرورده صفا یعنی صفا او را پرورده
و من حیث القیاس معنی مصدری نیز راست می آید یعنی صفا پرورے سلسال
اما چون این لفظ بدین معنی یافته نشده استعمال آن سند میخواهد چه استعمال هم چو ترکیب
موقوف بر سماعت ست قیاس را در و دخل نیست سلسال آب شیرین و خوشگوار
و بهر وصاف کافی منتخب اللغات و حاصل معنی اینکه روشنی و خوبی آبش آبحیات
را در خم سیاه ظلمات کرده ای آنقدر در پیش خوبی این آب چشمه حیات بیقدر شده
که آب آن در خم سیاه ظلمات پرسشده و کسی بدان التفات نمی کند و ظاهر ست که هر گاه
چیزی بیقدر شود در جای خراب می اندازند و اینکه آب حیات در ظلمات ست طرف
وقوع هم دارد **قوله** دهقان آفتاب بچرخ و دروگاو ثور بدلو زرین رسن عکس
آب ضیا ازین زمزم صفا کشیده و باغ زمانه را سیراب روشنی نموده **ش** دهقان
معرب دهگان لهذا و ماقبلین جمع آن آید چرخ چیزیست مدور که آنرا بعلاقه محور بر دو چوب
قائم کرده بر چاه نصب کنند و رسن بران انداخته دلو بکشند و دور گردشی که در روز
و شب از مشرق تا بمغرب باشد چون درین گردش دایره حادث شود آنرا
بچرخ تشبیه داده ثور نام برجی از بروج اثنا عشر که بشکل گاو ست زرین رسن
صفت دلو و عکس مشبه به آن واقع شده زمزم چاه معروف و زمزم صفا از عالم دریای
لطافت چون دران صفا لبسیار دین چنین گفته و بحرف این اشاره ست بطرف حوض
مذکور **قوله** یا عکس آفتاب که آئینه آب بر سر کشیده و بطناب زر تار شعاع در آویخته

مدور بود و موید آنمعنی ست که نهر خورد را که حوالی حوض ست نهر دائره دار گفته کما سیجی نیل بدنامی بر چهره و نیل و چهره مالیدن کنایه از رو سیاه کردن و گردانیدن و از رحمت محروم داشتن ست صائب ۵ آه ضعیف من که بروزن نمیرسد + بر روی چرخ نیل کشیدن گرفت باز + درویش واله هروی ۵ قرب تو بچهره غازه نیل + مالید بترک سجده صد نیل + کذا فی بهار عجم و مصطلحات و نیز نصیرای همدانی در خاتمه منشات خود نوشته + نثر + کاغذ روسفید را بیگناه خط رسوائی و نیل بدنامی بر رو کشیده + و جلالای طباطبائی عار بر رو کشیدن نیز نسبته چنانکه گوید در تعریف کشمیر + نثر + صفای سینه آبگینه خاکش از زنگار سبزه نیل عار بر روی آبگینه جمشید و آئینه روی خورشید کشیده + و در برهان قاطع انگشت نیل کشیدن نیز بمعنی رسوائی آورده رسوائی هر دو سیاهی یکیست کما لایخفی باید دانست که درین فقره تشبیه آب زلال بماه تابان یا فقط در تابندگیست یا آنکه چون حوض مدور باشد آب آن نیز مدور محسوس شود در نیصورت مدوری تابندگی هر دو وجه شبه باشد **قوله** وصباحت رخسار صفا پرور سلسالش آب چشمه حیات را در خم سیاه ظلمات گردانیده **ش** عطف این فقره بر فقره سابق ست باید دانست که هرگاه اسم را با مرکب دهند گاهی مفید معنی اسم فاعل شود و گاهی افاده معنی اسم مفعول و گاهی معنی مصدری نیز از آن حاصل شود و مثال اول کارکن و کارفرما و دانش آموز و غیر ذلک و مثال دوم دلپذیر و دستگیر الا و خدا آفرین و خداساز چنانکه گوید ۵ بخدا کار چو افتاد خداساز شود + گره قطره بدریا چو رسد باز شود ۵ در راه سالکی که چو خاشاک شد سبک + هر موجه بلیی ست خدا آفرین در آب ۵ آن همپیر که برهٔ بریان + گفتش از من مخور که زهر آلاست

از حسن تا غایتی ۞ که پندداری از رحمتش آتیی ✤ وازین مقام معلوم مے شود که بدون
حرف مذکور هم مستعمل ست بر تقدیر از حاصل آن چنین میباشد که حیرت ست از آن
چیز و در صورتیکه او بنا شد حاصل آن اینکه سبحان الله آن چیز چنین ست دلالت
بر همین معنی دارد کاف بیان که بعد او میباشد کوثر لطافت و سلسبیل سلاست هر دو صفت
حوضه ست ای سبحان الله صفوت این حوضه که لطافت همچو کوثر دارد و سلاست همچو
سلسبیل اینچنین ست که بیانش می آید قوله که جمال با کمال زلالش در پیرایه
افضل الاشکال نیل بدنامی نقصان بر چهره ماه تمام کشیده ش این فقره مصدر بکاف
بیان صفوت است زلال بمعنی آب شیرین و گاهی بتجرید معنی آب از وے زلال
نیز بسته اند حضرت شیخ العارفین فرمایند ؎ نیست بزم زمانه عیش مصفا ✤
شیشه گردون می زلال ندارد ✤ پوشیده نماند که در عبارت افضل الاشکال بعد از
تامل معلوم مے شود که تا معنی مصدری مستفاد نشود ترکیب آن خالی از رکاکت
نباشد چه افضل الاشکال بمعنی برتر شکلها ست و مقصود برتر از شکلها بودنست
پس این فعل را پیرایه تواں گفت کما لایخفی علی المتامل و میتواند که از قبیل آن
بعض الفاظ باشد که بسبب مقام بی آنکه یای مصدری بانها لاحق شود معنے
مصدری از آنها مستفاد میگردد مثل گردره و دعوی روز در اشعار فصیح گنجوی ؎
گر آلوده گردیم اندیشه نیست ✤ که جز گردره خاک را پیشه نیست ✤ شبے کاسمان
مجلس افروز کرد ✤ شب از روشنی دعوی روز کرد ✤ اے جز گردره شدن و دعوی
روز شدن کردو شاید که چنین گفته شود که افضل الاشکال شکل مدور ست کما لایخفی
و پیرایه آن شکل همین بودن اوست بر شکل مذکور و ازینجا دریافت میشود که آن عوض

آن چه طور در آید و نیز قرینه کلید قرار دادن خامه موید انیعنی ست که گلشن از سابق باشد
فتامل **قوله** اکنون که گل این تقریب و ندانند کلید خامه گشت دست تحریکی چرا نیاز د و
چون خود را بباغ نیندازد **ش** گل این تقریب یعنی این تقریب و اضافتش
بیانی ست و این تقریب عبارت از ذکر باغ عباس آباد ست که در عبارت سابق
گذشت تحریک بمعنی تکلیف ست و اینجا دست تحریک دستی که بدان تحریک کنند
پس اضافت بادنی ملابست باشد نیاز د منفی مشتق از یازیدن تجنانی بمعنی حرکت
دادن سعدی ؎ که برگشته باد آن خیانت پرست ؎ که بر مال مردم بیازید دست
و محصل معنی فقره انیست که الحال که این تقریب بر سر دست آمده نخلبندان طقه بدوکاری
همان کلید خامه برای چه قفل سخن کشاده خود را در باغ سخن گستری بیند از د لفظ
باغ بدل از گلشن سخن گستری ست مخفی نماند که افاده قفل کشادن بقرینه تشبیه
خانه ست بکلیه کما لایخفی **قوله** تبارک الله صفوت این حوضه کوثر لطافت بسلسبیل
سلاست **ش** تبارک الله کلمه ایست که فارسیان در مقام تعریف و توصیف
و استعجاب و استغراب استعمال کنند چنانکه زهی و خهی عرفی شیرازی علیه الرحمة
گوید ؎ تبارک الله از ان آسمان شتاب کرنگ ؎ که نعل آئینه رنگش ندیده
رنگ و رنگ ها و تبارک الله نیز و بارک مخفف آن چنانکه ظهوری در تعریف نورس گفته
؎ برایوان کند چون سلام آفتاب ؎ دهد ابروی طاق بارک جواب ؎ و حقیقت این
لفظ از بهار عجم واضح است و اختلاف نسخ که در شعر ظهوری است این مقام محل
گذارش آن نیست بدانکه استعمال این کلمه بیشتر بلفظ از مے باشد چنانکه از شعر عرفی
که گذشت ظاهر ست و همین حال وارد تعالی الله سعدی گوید ؎ تعالی الله

یعنی اگر وضع دوران در آئینه مستی خود مشاهده کنیم بر غلط مردم هشیار خنده بازنیم
چه این مردم هشیار که شراب نمیخورند غلط کرده اند پس برین غلط ایشان خنده زنیم و نظر
بر لفظ مستی لفظ دوران نیز لطف دارد **قوله** سالهاست که نخلبند ناطقه بگلچینی توصیف
این حوضه و روضه رخنه جوی گلشن گریست **ش** بدانکه این عبارت تا لفظ خود را
بباغ نیندازد سر خمی است بر تعریف حوض و باغ نخلبند آنکه صورتهای اشجار از موم
سازد و بمعنی باغبان نیز سعدی ؎ نخلبندم ولی نه در بستان ٭ شاهدم من ولی
نه در کنعان ٭ رخنه بفتح راسوراخ و شگاف که در دیوار و سقف و امثال آن بهم رسد
و نیز راهی که در دیوار واقع شود و رخنه جوی کسیکه آن راه میجسته باشد تا بدان
وسیلت خود را در باغ افگند پوشیده نماند که در عامهٔ نسخه لفظ گلشن گری واقع است
و بغور معلوم میشود که این لفظ تازگی دارد چه مانند کارگر و زرگر و آهنگر و خدنگر دیده نشده
و نیز رخنه جوی گلشن گری معنی هم ندارد و در بعضی نسخه بجای گلشن گری سخن
گستری یافته شده بعد تعمق دریافت شده که غالبا در اصل نسخه گلشن سخن گستر بوده است که
بدست فرمودگی کاتبان کور سواد سخن ترک شده و گستری گری گشته پس این تحقیق تحقیق
معتدل آن هر دو نسخه بهت انیست غایة التحقیق در ینمقام بدانکه برین تقدیر معنی فقره
بسیار چسپانست یعنی نخلبند ناطقه برای گلچینی توصیف حوض و باغ از باغ سخن گستری
رخنه میجوید که خود را دران باغ انداخته گل توصیف آن بچیند ای ناطقه تقریب سخن گستر
میخواهد تا بدان وسیله تعریف حوض و باغ کند پوشیده نماند که اگر گلشن گری چنانکه در
جمیع نسخ متعارفست گفته آید عبارت چون خود را بباغ نیندازد کما ینبغی راست نمی آید
چه هرگاه کسی هنوز در صدد ساختن گلشن باشد سر انجام نیافته بدد گاری کلید اندرون

بصیغهٔ متکلم مع الغیر کرده زنیم باشد نکته اینست که چون مخاطب نظر به پیرانه سری جرات
بامر مذکور نمینماید پیش متکلم جرات بامر مسطور به براهین مسلم شده است لهذا خود را خارج
کرده بمخاطب خطاب نموده گفت که تو در نیوقت پیری را باعث توبه شمرده غلط و
خطاست بلکه همین وقت را غنیمت شمردن است و چون ارتکاب این امر را خود بغایت
مستحسن دانسته است در جرات آن خود را شریک نموده برای داخل کردن او درین امر
صیغهٔ متکلم مع الغیر آورده ای ما تو و رندان دیگر باوجود پیری اگر چنین کنیم زیباست
و نیز این اندیشه ناشی می شود که مبادا مخاطب لحاظ برا نمعنی نموده متکلم را نیز منع کند بجهت
سد باب گفتگو میگوید که وقت دریاب که با همه پیرانه سری زیباست که ما و تو چنین
کنیم و این همه بر تقدیر نسخهٔ اول است و بر تقدیر نسخهٔ ثانی توجیه آخرین میتوان کرد
فتامل و میتواند که بلفظ دریاب خطاب بزاهد باشد در نصورت بر تقدیر نسخهٔ اول معنی
چنین باشد که ای زاهد تو که از انمعنی منع میکنی وقت را دریافت کن که چه طور وقت
است چنین وقت است که باوجود پشت دوتا نیز همچو فلک چنین باید کرد و بر تقدیر نسخهٔ
ثانی چنین باشد که ای زاهد وقت را دریافت کن که اینوقت جوانی ست همین وقت هنگام
عیش و طرب ست زیرا که در پیری آنها مناسب نیست بدانکه اگرچه بظاهر معلوم میشود
که درین توجیه بسبب تقدیر این عبارت بایست اما بتامل معلوم میشود که هم از لفظ دریاب
که بمعنی دریافت کن مستفاد میشود زاید از عبارت مستغنیست و مخفی نماند که درین همه
توجیهات دریاب بدو معنی ست یا بمعنی غنیمت دان یا بمعنی دریافت کن و معلوم کن ست
و کاف نیز برای افاده بیانست یا برای علت و تفرقه اینها بر متامل پوشیده نیست

قوله وضع دوران چو در آئینه بمستی نگریم ۱ خنده ما بر غلط مردم هشیار زنیم ۱ ش

صومعه دارانست میگوید که دل من از صومعه و خرقه سالوسی که پوشیدام آزرده شده
پس برخیز تا این وضع که ما اختیار کرده ایم بگذاریم و برسر بازار شراب جوزی کنیم و شاید که
خطاب بزاهد باشد یعنی از صومعه که تو دران نشسته و از خرقه که پوشیده دل من آزرده
شده است و مرا آن خوش نمی آید پس برخیز که تا ما و تو هر دو برسر بازار میکشی کنیم یعنی آن
وضع را بگذار و با ما برسر بازار میکشی کن و همین بهتر ست و خرقه سالوس خرقه ایست که برای
سالوس مگر پوشند پس اضافت آن بادنی ملابست باشد **قوله** وقت دریاب که پشت
دوتا همچو فلک ✤ خوشنما نیست که گل برسر دستار زنیم ✤ **ش** شاید خطاب بلفظ
دریاب نیز بهمان همنشین باشد که در شعر سابق بلفظ خیز خطاب نموده در توجیه اول
باید دانست که در مصراع ثانی در بعضی نسخه خوشنمائیست بکلمه اثبات واقع است و در بعضی نسخه
خوشنما نیست بکلمه نفی در صورت اول گل برسر دستار زدن فلک باعتبار آفتاب و
ماهتاب باشد ای وقت را دریاب و غنیمت دان که باوجود آنکه از پیری پشت دوتا داشته
باشی چون فلک گل برسر دستار زدن خوشنماست یعنی با آنکه در پیری ایمنی باعث
زینت نیست لیکن اینوقت چنان ست که با وصف آن نیز گل برسر دستار باید زد
چنانکه فلک باوجود کوزه پشتی از ماه و آفتاب گل برسر دستار میزند و بر تقدیر ثانی
فقط تشبیه در کوزه پشتی است ای فلک را در گل برسر زدن هیچ دخل نیست و در مصرع
اول بیان مطابق واقع است و مراد از وقت وقت جوانی ست که درین وقت هوس
عیش و طرب بسیار باشد یعنی وقت جوانی که اکنون حاصل ست غنیمت بدان
زیرا که چون مانند فلک کوزه پشت شدی گل برسر دستار زدن خوشنما نخواهد بود
باید دانست که در ایراد خطاب بمخاطب بلفظ دریاب و نسبت گل برسر زدن بخود

وهمنشین میکند یعنی وقت نوبهار است بیا تا در خمر فروش زنیم ومهیای شراب نوشی شویم در
زدن بمعنی رسیدن بدروازه وصاحب خانه را آگاه ساختن است چه پُر ضرورست هر که
درراه بدست بزند دران خانه رسیده باشد وصاحب خانه را آگاه ساخته حافظ
دوش دیدم که ملائک درمیخانه زدند ۔ گل آدم بسرشتند وبپیمانه زدند ۔ ومراد از موج
قدح ازروی مجاز موج شراب است چه ساغر زدن وجام زدن وساغر
وقدح خوردن بمعنی شراب خوردن از قبیل ذکر ظرف وارادهٔ مظروف **قوله** از صراحی
وقدح برگ گل وغنچه کنید ۔ تا چو گلبن پس ازین خیمه بگلزار زنیم ۔ **ش** تشبیه
صراحی بغنچه وقدح بگل بطریق لف ونشر غیر مرتب است یعنی چنانکه گلبن سامان
گل وغنچه کرده خیمه در گلزار میزند همچنین ما نیز سامان گل وغنچه از صراحی وقدح کرده
در گلزار بیائیم وشراب خواری نمائیم ودر نسبت خیمه زدن بگلبن لطف تشبیه دیگر است چه
چتر برگها بعینه مثل خیمه محسوس میشود کما لایخفی ودر اکثر نسخ کنید بصیغهٔ جمع مخاطب
واقع است درینصورت خطاب بحریفان است میگوید که از صراحی وقدح برای سامان
گل وغنچه بکنید تا ما وشما مانند گلبن در گلزار رویم **قوله** وقت آنشد که چو فواره ز کف
نگذاریم ۔ سر آبی که بران ساغر سرشار زنیم **ش** یعنی درین هنگام وقت آن رسیده
که سر آن آب که بران نشسته ساغر سرشار بزنیم می نوشی نمائیم مثل فواره از کف
نگذاریم واز دست ندهیم چه فواره هر جاکه باشد بر آن جا ایستاده ماند وجای دیگر نرود
میگوید که همچنین ما نیز سر آن آب را غنیمت دانسته بنشینیم وبر همانجا شراب نوشی میکرده باشیم
قوله دلم از صومعه وخرقه بسالوس گرفت ۔ خیز تا ساغری بر سر بازار زنیم **ش**
گرفت بمعنی آزرده شده است وخیز خطاب بهمنشین است درینصورت گویا خود از

خیر المدققین نیز اعتماد بدرجهٔ کمال ست اگر دی یعنی شب یا مخفف دیجور در هیچ یک کتب
لغت معتبره بنظرش در آمدی در تقریر شعر مذکور محتاج باین تکلف نشدی و نسخهٔ نوشتهٔ
را بران اختیار نکردی آمدیم بر اینکه خواب آلود دیجور دنیا پرستی کسانیکه بعلائق
دنیا گرفتار اند و لحه از کار و بار آن فارغ نمیشوند تا بعیش پردازند و حرف را در
آخر دنیا پرستی بمعنے برای یعنی برای این کسان و موحده در قوله نادان آه بمعنی
برای موحده که بگلبانگ لاحق ست بمعنی برست یعنی خامه که چنین و چنان ست برای
دنیا داران بجهت اذان فریضهٔ صبوحی بر آواز صریر یکه از تحریر غزل لاحق
بر آمده ست اقامت کرده یعنی قلم در تحریر این غزل صریری برمے آرد تا برای
دنیا داران که در خواب غفلت افتاده اند برای فریضهٔ صبوحی اذان گفته شود
و صبوحی شراب بامداد خوردن را گویند یعنے صبوحی که فرض ست و ایشان درین
صورت از ادای آن غفلت کرده اند بصریر این تحریر آگاه شده در ادای آن
در نگ نورزند و از خواب برخیزند و بهتر آنست که حرف را بمعنے اضافت بود
و مضاف آن صبوحی یعنی برای صبوحی این خواب آلودگان آه و در بعضی نسخه بجای
اذان اداکه قضای نماز اراده بدان ست واقع شده هر چند توجیه میتوان کرد اما
اینقدر هست که در نصورت برای معنی اذان در لفظ صریر بطریق استعاره تاویل
باید کرد و در صورت اذان بی تکلف بهت فافهم و بعضے از اقامت معنی اذان ادا
میکنند اما بمعنی تکبیر اذان و اقامت ست نه اقامت حسن فرماید ؎ موذن شش
آنجا که اقامت گزید ؎ قامت موزون تنوا مدرسید ؎ **قوله غزل** نو بهار ست
بیا تا در خمار زنیم ؎ برقے از موج قدح در خس پندار زنیم **قوله** خطاب بمبدء

که در شب ز زلف و رخ نمودی شمس و دی را + اما نزدیک قیاس بکسر معلوم می شود
که غالبا مرکب است از دال بمعنی تاریکی و در کلمه نسبت است و اور ا بجهت تخفیف مانند
رنجور و گنجور و مزدور و اجور خوانده دیجور را مالهٔ آن کرده اند چنانکه خان آرزو در شرح
سکندر نامه در مقام معنی همان ست نظامی آورده و در بیت حافظ بجای دی فی
بمعنی سایه گفته و جناب خیر المدققین در شرح دیوان حافظ نیز درین بیت گفته که
در نسخهٔ صحیحه فی بنظر آمده پس دی مخفف دیجور گفتن اشکالے دارد و در منتخب اللغات
نیز نوشته بفتح در نصورت همه معرب خواهد بود و لفظ دی در هر دو بیت بمعنے دی ماه
ست و در بیت نظامی ظاهر ست و در بیت حافظ جناب خیر المدققین از جهت شهرت
نسخهٔ مذکور تاویل کرده در نسخه که بدست خودش محرر ست و نقل آن بدست خودم
موجود ست بعینه نقل میرود که صاحب حرفتی و اعجوبه کاری ساقی من بود که انچه
بعرصهٔ شش ماه بنظر مے آید یعنی کمال تابش آفتاب که در انتهای خورد او و نهایت
درازی و کمال سیاهی شب که در اول دی باشد این هر دو کار کلان مدت را در عرصهٔ
یکشب بظهور آورده باندک توجهی از نمودن زلف و رخے بلکه این هر دو ضد را
در یک زمان و مکان جمع فرموده لیکن برین تقدیر این اعتراض مے شود که بیان
ضدیت بتکلف کرده شده والا بحسب ظاهر ضدیت در تیر و دی ست نه در شمس و دی
اما از اتفاق در نسخه بجای دی فی بنظر آمده و ظاهر ست که در شمس و فی ضدیت بین ست
چه هر شخص که بود در یکجانبش شمس می باشد و در جانب دیگر وی فی یعنی سایه و میانه را دو پهر
را فی زوال و سایه اصلی را نیز گویند چنانکه در مقام تحقیق اوقات صلواة و ذکر آن می آید
انتهی کلامه مؤلف گوید یعنی دیجور بجز شعر حافظ سندی دیگر نیست از انجا که بتتبع

همچنین رغبت میکشی هم در موسم بهار در هر طبع موثر میگردد خلاف زمادکه ایشان را حذر
بود لهذا گفته که برای سیر آن مرغابی باید شد **قوله** خامهٔ طاؤس رفتار عندلیب منقار که خروس
عرش وقت شناسی ست در سپیده دم صبح این خرمی خواب آلودگان دیجور دنیا پرستی را
باذان فریفته صبوحی بگلبانگ صریر تحریر این غزل رندانه اقامت کرد **ش** طاؤس رفتار
وعندلیب منقار هر دو صفت خامه ست اول باعتبار خوشخرامی آن در هنگام تحریر دوم
باعتبار سخنهای خوب که از خامه بر آید وجمله مابعد آن مصدر بکاف بیان نیز صفت خامه
واقع شده یعنی آن خامه طاؤس عرش وقت شناسی را خروس ست ای وقت
شناس ست که بی هنگام آواز نمیکند وخروس عرش خروسی ست بر عرش که بوقت
صبح اول او آواز کند وبعد ازان جمله خروسان عام بر آواز او آواز کنند وآنرا خروس
عرش ومرغ عرش گویند خاقانی شروانی گوید **ب** نامرغ عرشیم که بر بانگ ما زوند ✤
مرغان شب شناس نواخان صبحگاه ✤ سپیده دم روشنی که بوقت صبح نمایان شود ومعنی
وقت صبح نیز چنانکه شاعری گفته **ب** سپیده دم که نسیم بهار می آید ✤ نگاه کردم ودیدم
که یار می آید ✤ وبحرف این که برای اشاره قریب است اشاره نموده به خرمی که
در خارج موجود ست دیجور صاحب زبدة الفوائد وصاحب مؤید وصاحب برهان قاطع
بفتح اول این کلمه قائل اند وانچه بعضے از شراح سکندر نامه وعبد الواسع هانسوی در رساله
خود در شرح بیت نظامی ودر بیت خواجه حافظ دی را بالفتح بمعنی شب دیجور گفته اند
نیز دلالت دارد که دیجور بفتح است چه دی در نصورت مخفف دیجور باشد یا آنکه دی
مخفف دیجور در کتب لغت نیست وابیات نظامی وخواجه انیست **ب** چه فرمی
کسے کو بهنگام دی ✤ هم آتش نهد پیش وهم مرغ وهی ✤ حافظ چه لیغی بدم ساقی

اصطلاح میخواران مستی و میکشی و آنرا عالم دیگر و عالم دگر نیز گویند سلیم ؎ ساقی چه کنی
پند من این بزم شراب است ۔ از گریه مرا منع مکن عالم آب است ۔ بیخودی عروضی گوید
؎ چگویم از سر مستی بسبت می ناب است ۔ مرنج از سخن ما که عالم آب است ۔ سراج الدین
آرزو گوید ؎ زمین زرد رومی و چرخ دورجام بود ۔ دران دیار که ما ئیم عالم آب است
کذافی بهار عجم مؤلف این نسخه اصبهانی نیز ازین عالم شعری دارد شاید به برکت تتبع
این بزرگان قبول افتد ؎ زهد بے کشتی می خانه خراب است اینجا ۔ هر کجا می نگری
عالم آب است اینجا ۔ آمدیم برانیکه بمعنی آب بسیار نیز آمده بر تقدیر اول معنی فقره اینکه طوطیان
اوراق از بالای چنار زمزمه این عبارت می گویند که مرغابی شوکار با طوفان است
و ازین عبارت مراد شان این ست که این کم همتان را که به عالم آب در نمی آیند
و ازین فرار می کنند و نمیخواهند گویا بسبب ترس و کم همتی شان ست برای سیر عالم آب
که همان مستی باشد صلا میزنند چه هرگاه گفته باشند که کار با طوفان ست مرغابی باید شد
ظاهر ست که در معنی نوعیت بسیر عالم آب است و مرغابی مقابله کم همتان ازان واقع شده
که از آب مرغابی ترس ندارد و ایهامی که در عالم آب است ظاهر ست و بر تقدیر دوم
اینکه از بس بارش آب که در بهار اتفاق افتاده عالم تمام یک عالم آب شده طوطیان
اوراق زمزمهٔ عبارت مذکور می گویند و بدان اراده آن ست که این زمان که همت شان
همچون صعوه ست از حجره بیرون آیند و سیر عالم آب کنند که چگونه تمام روے زمین
یکسطحه آب شده مگر بعد تامل معلوم می شود که قرینهٔ فقرهٔ ثانی و تحریر غزل معنی اول را
میخواهد فتامل پوشیده نماند که در توجیه اول عالم آب را که عبارت از مستی و میکشی ست
طوفان از انجهت قرار داده که چنانکه طوفان همه عالم را فرا میگیرد و همه جا آفت خود میرساند

رود یعنی رخت و رکیبی که از دودمان عقل و هوش بود آنرا طعمهٔ نهنگان جدا اول ساخت
و ظاهر ست کسیکه در دریا غرق شود آنرا نهنگان بخورند چون زهد را کشتی قرار داده
عقل و هوش را نشینندگان آن تجویز کرده هرچند نهنگ رخت و رکیب میخورد
بلکه خود نشنندگان کشتی اگر غرق شوند طعمهٔ نهنگان شوند اما بمجاز شئ گفته و وی شئ
اراده کرده پس از خوردن رخت و رکیب اراده از خوردن عقل و هوش باشد
و میتواند که نسبت خوردن رخت و رکیب از روے مجاز باشد و مراد ازان افتادن
آن در جدا اول بود و همین بهتر ست زیرا که غرض از دور کردن صبر و شکیب
ست فافهم بدانکه هرچند در جدا اول نهنگ نباشد اما نظر ببودن نهنگ در دریا
در جدا اول نیز گفته **قوله** طوطیان اوراق از جزیرهٔ خضرای چنار در لباس زمزمه
مرغابی شوکه کار با طوفان ست صعوهٔ همتان غمکدهٔ خاک را بسیر عالم آب صلا زدند
ش اوراق جمع ورق بمعنی برگ و آنرا به سبب سبزی رنگ بطوطی تشبیه داده
جزیره در بهار عجم بودن ممیز موضع خشک در میان دریا و جزائر جمع و جزر مخفف
آن مولف گوید چنانکه زمینی که در آب مکشوف شده باشد آنرا جزیره نامند
همین طور درخت نیز بر آمده و نمایان بود باین وجه درخت چنار را بجزیره تشبیه
داده در لباس زمزمه یعنی در وضع و طرز زمزمه مرغابی شوکه کار با طوفان ست این
تمام عبارت را بزمزمه تعبیر کرده و مراد آنست که طوطیان اوراق از جزیرهٔ مذکور این
زمزمه گفته و کذا و کذا اشاره نموده یعنی از گفتن زمزمه این عبارت اشارت چنین
و چنان ست صعوه همتان مراد از مطلق آدمیان ست و میتواند که مراد از کسانی
باشد که دست از شراب نوشی نمیکشند گویا کم همت و بیحوصله اند عالم آب در

که بمعنی اسم فاعل ست و انجا که ترکیب فاعلی منظور نیست کما لایخفی پس ماخوذ از باد پیمودن
باشد که بمعنی کار بی نفع و بیهوده کردن ست و تقریر این فقره بر تقدیر کاف تازی چنین
باید کرد که چون بینند که قریب کشتی گرداب واقع ست لنگر مے اندازند تا مبادا کشتی ببیشتر
رفته در گرداب افتد و نیز چون باک باشد که کشتی در گرداب خواهد افتاد بادبان کشاده کنند
تا باستعانت آن از گرداب دور شود پس معنی چنان باشد که درین وقت زورق
زرق دریارا فلان و فلان در گرداب مذکور انداخته ست گرانجانی کجاست سنگین نشین
و بادبان کجاست بادپیما لنگر و بادبان در آنوقت بکار مے آمدند که کشتی در گرداب نے افتاد
و چون در گرداب واقع شده ازان چه فائده و ظاهر ست که گرانجانی مانع آمدن باغ
است و چون در باغ آمده شد گرانجانی خود رفع گردید بدانکه باد پیما درین صورت
بمعنے حقیقی خود ست ای پیمودن باد بادبان را باشد این لفظ در شعر عرفی ذو المعنیین
واقع شده مجبر ست بهر دو معنی و هو هذا ؎ گر حکومت همه عدل ست مکن گیر که
من ؎ باد پیمودم و همدوش سلیمان رفتم ؎ پوشیده نماند که چنانچه گرانجانی را لنگر گفته
غالبکه بادبان نیز شبه بچیزی بوده باشد چون بدون آن در معنی واقع نمیشود لهذا تاویل
بکار باید برد و باید گفت که مراد از وامری باشد که باعث برآمدن از باغ است کما لایخفی
اما بهتر آنکه گفته شود از غلط ناسخین آمده ست فتامل **قوله** رخت و ترکیب صبر و شکیب
دودمان عقل و هوش را طعمه نهنگان جداول لب گردان ساخت شش رکیب مانند
رکاب بکسر بمعنے اسباب بدانکه لب گردان کردن حوض پر کردنش بآبی باشد
که از سرش بدر رود اشرف گوید ؎ فرش در ایوان جنت بلکه در راه افگند ؎ حوض کوثر
را لبالب بلکه لب گردان کند ؎ جدول لب گردان هم جدولی که آب بسبب طغیان از و بدر

جمع سجل بود بمعنی دلو و تاید معروف ظاهر آنست که صفی صیغهٔ ماضی است چون در محل
دعا واقع شده بمعنی مستقبل استعمال یافته و معنی عبارت اینکه صافی باد بدلوهای تاید
و بعضی گویند سجال التاید بمعنی دلوی که دو کس مقابل ایستاده بدان کشت را آب دهند
مؤلف گوید که هرچند این عمل در هندوستان بسیار شایع است شاید در ولایت هم باشد
اما این مرکب از کدام کتب لغت مستفاد نشده و بر تقدیر تسلیم صفی هم بیکار مینماید آمدیم
بر اینکه از عبارت اکنون لنگر گران جانی تا لفظ انداخت یک فقره است مخفی نخواهد بود
که این فقره از مشکلات این نسخه است با وصف تقاریر متنوعه طبیعت از تردد نمی آساید
بهر حال انچه در ذهن ناقص میرسد بر طبق اظهار مینهد بدانکه لفظ کو دو احتمال دارد بکاف
فارسی باشد یا بکاف تازی بر تقدیر کاف فارسی معنی آن اینکه لنگر گرانجانی را باید گفت
که سنگین نشین و بادبان را باید گفت که بادپیمای بی حاصل شو بیفایده زیرا که کشتی مذکور
در گرداب افتاده است از سعی بادبان چه میکشاید و اگر گوئی هرگاه کشتی در گرداب میافتد
انجا هم احتیاج بلنگر نمیماند زیرا که گرداب خود برآمدن نمیدهد گوئیم بنا بر احتیاط
چه مضائقه دارد علی الخصوص که حیله برای بیرون نرفتن کشتی زهد باشد ماحصل تقریر
آنکه گذشت بدانکه چون در اینمقام مطلوب آنست که زهد درین گرداب گرفتار شده حیله
باید ساخت که بیرون نرود چون گرانجانی سنگین تر از اشیاست و آن بزاهد نسبت دارد
لهذا همان گرانجانی را بلنگر تشبیه داده میگوید که سنگین نشین تا کشتی زهد ازین گرداب
بیرون نرود هرچند گرانجانی چیزیست لیکن چون مطلوب امر دیگرست جائز داشته
و چون لنگر سنگین نشست بادبان البته خود بیکار ماند لهذا گفته که بادبان کو آه اما باید
دانست که هرچند بادپیما بمعنی بی حاصل آمده چنانکه سابق گذشت اما تفاوت آنست

ماهتابی انمعنی دارد که زها در ابباغ آورده چشم غماز حباب در بعض نسخه غماض واقع شده
و در بعضے نے اگرچه بقرینهٔ فقرهٔ اول قیاس خود میخواهد که همچو باشد مقابل ابرو چشم و مقابل
طناز و غماز و علی هذا القیاس اما در معنی چندان فائده نمی بخشد و در بعضے نسخه در فقرهٔ
اول لفظ طناز و سبزه و درین مقام شبنم نیز یافته مے شود و درین صورت موج
و حباب بمعنی حقیقی خود باشد مقابل ساحل زهد خشک چون ساحل خشک باشد لهذا زهد
خشک را ساحل بسته ماهتابی جای مرتفع از زمین بے سقف و دیوار خواه از گچ و خشت
و سنگ و خواه از خاک که پیش ایوان یا در میان صحن سازند برای نشستن و گویا
سیر مهتاب ازان منظور است و بهندی چبوتره خوانند ظاهرا این وضع سابق در ایران
نبود لهذا حضرت امیر خسرو علیه الرحمة لفظ چبوتره را که هندیست بهمین معنی در اشعار خود
آورده تاثیر گوید ؎ سنگے بمثال ماهتابے ✤ اورنگ فلک بکامیابے ✤ و سعید
اشرف گوید ؎ بوریای فقر در مهتابیم افتاده هست ✤ فرشی از خاکستر سنجابیم افتاده هست
کذا فی چراغ هدایت مؤلف گوید که چبوتره مذکور را بدو وجه گرداب گفته یکے بسبب
مدور بودن دوم بسبب افتادن پرتو ماه که مانا آب باشد ارم بکسر یکم و فتح دوم بهشت
شداد عاد و قیل نام شهری کذا فی زبدة الفوائد اما اکثر مراد ازان شداد عادست و
در قرآن مجید واقع است ارم ذات العماد آه شاعرے گوید ؎ جائے که در آید به نوا
بلبل همرست ✤ جز چند زیارت نه کند باغ ارم را ✤ علیین بالکسر و تشدید لام مکسور
و یاء مکسور غرفهای بهشت جمع علیه کذا فی منتخب عباس آباد نام باغیست که این رساله
در تعریف آن واقع شده شاید که شاه عباس باغ کهنه را به تجدید تعمیر کرده باشد
و عباس آباد نام نهاده و لهذا عباس آباد جدید گفته صفی بسجال التائید سجال

نسخها گرفته شده چندانکه همان مشهور گشته واین فقره معطوف بماقبل است ومعنی
فقره اینکه زمزمه سنجی مرغان چمن درحق سفینه شادی بادمراد ست که ازهمان ورطه
غم آنرا برساحل نجات میبرد وچون زمزمه نفس قایم ست لهذا بادگفتن آن لطف
داده **قوله** اکنون لنگر گران جانی کو سنگین نشین وبادبان کو بادپیما که زورق زرق
دریارا ابروی طناز موج سبزه بیک اشاره وچشم حباب شبنم به نیم کرشمه ازساحل
زهد خشک بگرداب ماهتابی باغ بهشت فراغ ارم آرام فردوش نزهت علیین آئین
عباس آباد جدید صفی بسجالی التائید اند اخت **شش** اکنون بروزن مجنون بمعنی
الحال واین زمان وکنون بدونون بضم کمافی برهان برین تقدیر کنون بفتح نون بود
یا اکنون بضم بدلیل اینکه هر کلمه که بالف وبی الف خوانده شود درمافوق ثنای بدون
الف بهمان حرکت خوانند که برالف بود درصورتیکه الف اصلی بود یا الف را بآن
حرکت تلفظ کنند که براول کلمه بود درحالتی که الف وصلی باشد ما اختلاف حرکت از تغییر
لهجه باشد ودرین باب کلیه همین ست که استعمال آن برهرنهجیکه کشد مقلدان را متمسک
بهمان قسم استعمال باید شد ومقید استعمال برا سلوب آن باید گردید گران جان کنایه
ازمردم سخت جان ومردم بسیار پیر وسالخورده ورعشه ناک ومردم فقیر وبیمار واز جان
سیر آمده نیز کمافی برهان بادپیما باپای فارسی بروزن کارفرما مردم مفلس لاابالی و
بیفائده گو ویاوه مخصل ودروغ گوراگویند وکنایه ازاسب دشتر تیز رفتار ومردم سیاح
وبیابان گرد باشد فی برهان بادبان پرده باشد که برسرکشتی بندند ونیز کشتی راهم گفته اند
فی برهان زورق بالفتح کشتی خرد وزرق دریا مرادف هم اند ومراد ازان زهد ست
چه شعرا رندانه گپ میزنند ورندان زهدرا از عالم ریامی دانند لیجاز از زرق دریا در گرداب

ورطهٔ غم ش بدانکه گوهر مضاف صفای وقت است ولفظ طلبان فصل واقع شده یعنی
آنانکه گوهر صفای وقت میطلبند وصفای وقت صفای که در زمانه بهم رسد چنانکه گوید
ع صفای وقت را دریاب دریاب ✤ ورطه بفتح زمین که در وراه بنا شد ومحل هلاک گما
کمانی منتخب ومشهور بمعنی گرداب اظاهرا از معنی پیین ماخوذ است بدانکه قوله درین حجسته
موسم آه که گذشت متعلق است باین قول که فهانحن فیه است کما مر ومعنی فقره آنکه درین
موسم که بصفت کذا آمیست گوهر طلبان صفائی وقت راجام شراب کهنه در ورطهٔ غم
بجای کشتی نوح ست که ازان نجات میدهد وظاهر ست که شراب ازالهٔ غم مے کند و
هر گاه ازالهٔ غم بهم رسید صفای وقت البته حاصل گردید پس اضافت کشتی نوح
بطرف ورطه بمعنی فی ست وتشبیه جام بکشتی چون کشتی نوعی ازظرف شراب هم است
موجب مزید لطف شده حرف را درین عبارت بمعنی برای ست ای برای گوهر طلبان
صفای وقت **قوله** وزمزمه سنجی مرغان چمن شرطه سفینهٔ شادی **ش** شرطه بقبول
بعضے باد موافق وبقول بعضے بضم بمعنی باد موافق ابر ودر بعضے از کتب لغت آورده
که بضم نشانی وعلامت وباد را که شرطه گویند ازانجهت ست که علامت دور شدن
طوفان وروان شدن جهاز ست زیرا که در دریا ابر متراکم پیدا شود وزلزله در دریا
ظاهر گردد که طوفان می شود آن باد را شرطه مے نامند چنانکه در خیابان شرح گلستان
واقع ست بدانکه در اکثر نسخ باد مراد شرطه سفینه واقع است پس شرطه زائد است
واگر گفته شود که در شرطه تجریدیست گوییم درین صورت باد شرطه بالبستی گفت
نه باد مراد شرطه کما لایخفی علی الفهیم وغالب آنست که کاتبان کور سواد ترجمهٔ
آنرا تحت لفظ نوشته یافته داخل متن ساخته اند وهمچنان نوشته وازان

آن بهم رسد و مدد جزر گفته باشد و فاعل نهاده همان دریاے اخضر ست و معنی فقره
واضح ست **قوله** و بموج رطوبت هوا طوفان خرمی و نشاط کرده **ش** خرمے
اکثر بواو نویسند و این نزد بعضی غلط فاحش ست و صحیح بے واو ست و نزد بعضے
بواو صحیح ست و بعضی آنرا مفرد دانند و بعضی مرکب از خور بمعنی آفتاب و لفظ رم
خوانند یعنی رمنده از خور و هر چه در آفتاب نباشد در سایه بود و آنچه در سایه پرورده بود
سرسبز و تر و تازه باشد و این فقره معطوف ست بر اول **قوله** و از جوش چار گل
لبساتین بچار موجه شگفتگے و انبساط در آمده **ش** این نیز عطف بر سابق دارد و چار گل
بضم کاف فارسی کنایه از نقش پاے سگ و نیز نوعی از داغ کردن و این از اهل زبان
تحقیق پیوسته کذافی چراغ هدایت مؤلف گوید که هر دو معنی مذکور فیما نحن فیه مناسب
نمی نماید لیکن من حیث المقام دو احتمال دارد یکے آنکه نام گل خاص باشد دوم
آنکه چار نوع گل مراد بود بر تقدیرین نیز از کتب لغت مستفاد نشده که حق کدام است
آری سه گل بکسر سین مهمله بهازده و ضم کاف فارسی و سکون لام نام درختی ست که میوه
آن چون پخته مے شود سرخ گردد و نهایت قابض باشد و آن را بفارسی توت
سه گل گویند و بعربی توت بالعلیق خوانند چه درخت آنرا عربان علیق گویند و توت وحشے
نیز همان ست کذافی برهان قاطع اما این نیز مناسب مقام نیست بهر حال غیر از گل
نخواهد بود و لبساتین جمع بستان معرب بوستان کذافی بهار عجم چار موجه موجے
که از چار طرف بیاید آن در طوفان باشد ظهوری در نجم قعه گوید نشر بکشتی شکستگان
چار موجهٔ طوفان بلا خیز خون بدان که شگفتگے بمعنی انبساط ست و در معنی شگفتگے گل
ابهام واقع شده ست **قوله** گوهر طلبان صفای وقت را جام باده کهن کشتے نوح

بمعنے بکسر آن و یای تحتانی بالف کشیدہ و رای مہملہ و ضموم جزیران بفتح حای مہملہ بکسر زای
معجمہ و سکون یای تحتانی و رای مہملہ بالف کشیدہ و نون و آذار ماہ آخر زمستان اما
محمد اکرم ملتانی گوید کہ در شرح نصاب آذار را اول بہار شمردہ و حزیران را اول زمستان
انتہی و استعمال ابر آذری بمعنی ابر بہاری ہمین معنی میخواہد کما لا یخفی بہر کیف تحقیق
آنکہ ابر آذری مخفف ابر آذاری مستعمل نیز ست چنانکہ گوید ع شباط آذار
و نیسان ایار ست ٭ دریاے اخضر بمعنے آسمان و نام دریاے ہم ست کذا
فی البرہان در ینجا نظر بلفظ اخضر نو بہار را کہ سرسبزی دارد دریای اخضر گفتہ تلاطم
بفتح تای فوقانی اول و ضم طاے مہملہ چہارم ست خان آرزو گوید کہ میرزا بیدل
این لفظ بہ دو طاے نوشت از سبب آن پرسیدند گفتند برای خوبصورتی
بہر حال چون در نشو و نما حرکتے ہست لہذا آنرا تلاطم گفتہ کف شگوفہ باضافت بیانی
چون شعر اشگوفہ را بمعنی گل سفید استعمال کردہ اند لہذا تشبیہ آن بکف دریا راست
آمدہ پوشیدہ نماند کہ چون تلاطم دریا بسبب بارش ابر و طغیان ہوا مے باشد
میگوید کہ ابر آذری قطرہ ریزی کردہ و نسیم نوروزی موج انگیزی نمودہ لہذا نو بہار کہ
دریای اخضر ست بہ تلاطمی کہ آن نشو و نما ست کف برآوردہ و آن شگوفہ است
چہ در تلاطم از دریا کف بسیار می آید **قولہ** و مدو جزر شمائل درختان آغاز نہادہ
ش معطوف ست بر سابق تدکیشدن آب و جزر کم شدن آب شمائل بمعنے شاخہای
پریشان ٭ درختانش کشیدہ دست گستاخ ٭ شمائل در شمائل شاخ در شاخ ٭ بدانکہ
در مد و جزر کمی و بیشی آب باشد و در شاخہا نیز بعضے کشیدہ و بعضے کوتاہ بود
لہذا شاخہا را مد و جزر گفتہ و میتواند کہ بہ سبب حرکت باد کہ کشیدگی شاخہا و باز آمدن

پیر و پیشوا تجویز کرده و نسبت دعویهای عرش روی و آسمان سیری بدو نموده چه این
دعاوی مر صوفیه را میباشد و آن حرکت را که به سبب نسیم بوده رقص و وجد قرار داده
چه لطفها که نداده و بر تقاضای موسم موکد شده بدانکه این فقره معطوف هست بر فقره اول
و غرض ازین تشبیهات تاکید اقتضای موسم ست چه هر گاه صوفیه این حرکت کنند
تاثیر وقت بکمال خواهد بود و حاصل این فقره اینکه از رق پوشان چنار که حالات
صوفیه داشتند و همه صفات صوفیه بر ایشان صادق بود درین وقت که نسیم ذوق
بخشیده و باد وجد انگیز شده پای کوب و دست افشان گردیده رقص و حالت سر کرده اند
قوله درین خجسته موسم جمله معترضه مصدر بکاف صفت موسم ست و عبارت درین
موسم بجمله های مابعد خود متعلق هست بعبارت گوهر طلبان صفای وقت الخ
که می آید **قوله** که بقطره ریزی ابر آذری و موج انگیزی نسیم نوروزی دریای اخضر
نوبهار تبلا طم نشو و نما کف شگوفه بر آورده **ش** کاف بیان صفت ماقبل ست کما مر و
موجده بقطره ریزی سببیه ست آذر بالمدت ماندن آفتاب در قوس و فارسیان
یکماه خوانند و آن یکی از ماههای خزانی ست هند پوس خوانند کذا فی زبدة الفوائد
مؤلف گوید که چون این محل محل صفت بهار ست ابر خزان را درین مقام چه دخل
باشد مے شاید که ابر آذری بالف باشد چه آذر بالف در لغت رومے مدت
ماندن آفتاب در برج حوت ست که هند چیت خوانند و این اول ماه ربیع ست
چنانکه در زبدة الفوائد ست و حاصل تقریر صاحب برهان و کشف نیز همین ست اما
ایام بهار همین مدت ماندن آفتاب در حمل و ثور و جوزا ست که اول نیسان ماه بفتح نون
و سکون تحتانی و سین مهمله بالف کشیده و آخر نون و دوم ایار بفتح اول و نزد

بدستار و ازین سبب شاخسار را دستار بند گفته فافهم **قوله** و ازرق پوشان چنار که
از هجوم دست ارادت ساده لوحان اوراق شاخ و برگ پیری و پیشوائی بر خود چیده دعوی‌ها
بلند عرش روی دلافهای گزاف آسمان سیری میزدند چگویم که بذوق بخشی نسیم وجد
انگیز و طرب افزای باد حالت آورچه پای کوبی ها و دست افشانی ها سر کردند ش
ازرق بمعنی کبود چشم چنانکه در منتخب است اما در ینجا بمعنی مطلق کبود گرفته و لهذا ازرق پوش
بمعنی لباس ازرق پوشنده آورده و مراد از ازرق پوشان فرقه صوفیه و مشائخ است
چه ایشان اغلب لباس کبود رنگ پوشند و ساده لوحان اوراق باضافت بیانی مراد
ازان اوراق است و نسبت دست ارادت بانیها از جهت اینکه اوراق چنار را بدست
تشبیه کنند و دست ارادت بمعنی دست بیعت ست و ساده لوح بمعنی نادان است
شاید که نسبت ساده لوحی باوراق بسبب صفای ورق نیز باشد چه در اوراق درخت
نگار نمیباشد چون شعرا رندانه گفتگو کنند و ایشان مریدان و طالبان صوفیان را
ساده لوح و نادان قرار دهند لهذا چون اوراق را مریدان ازرق پوشان چنار قرار
داده ساده لوح گفته شاخ و برگ بر خود چیدن کنایه از سامان بهم رسانیدن و لفظ
پیری و پیشوائی نسبت به چنار غالبا از بهر آنست که درخت چنار بسیار میماند چنانکه
صد ساله شود تا آتش از و برآید و چون از درختها بسیار کلان تر باشد لهذا نسبت
عرش روی و آسمان سیری بدو کرده گزاف بکسر کاف فارسی و زای تازی بالف
کشیده بروزن غلاف بمعنی بیهوده و هرزه باشد و بمعنی بسیار و بیحساب و بیجا هم آمده
بضم اول هم هست کذا فی برهان قاطع مؤلف گوید فیما نحن فیه بمعنی اول ست باید دانست
که چون چنار را باز ازرق پوش تشبیه داده برای او اوراق را مرید قرار داده و آن را

اگر بمعنی تمام سال گرفته آید درست نیست و شگوفه بر شاخسار تمام سال نماند آری هر سال
می آید کمالا یخفی دینار آخر دیناری که بعد از باختن در کیسهٔ قمار باقی بماند آب دندان بدون
اضافت بمعنی میوه که متصادم دندان نشود ظهوری ؎ آب دندان حریف ما شده است
طالع خوش رفاقتی دارد + و حریف مغلوب و چیز رایگان و این مجاز ست بابا فغانی ؎
تا بکی خندیدن و دلگیری افزون چو شمع + آب دندان گشتن و آتش زبان بودن
چو شمع + و با ضافت صفای دندان حکیم نزاری قهستانی ؎ بیا و بوسه بده از دهان
خندانت + که در دلم زده آتش بآب دندانت + بهار عجم مولف گوید درین مقام
غالب که بمعنی حریف مغلوب منظور باشد و ازان مطیع و منقاد اراده بود چه بتان آب
دندان جز مطیع چه خواهند بود و چون شبه آن غنچهای پر شبنم واقع شده نظر بلفظ شبنم
آب دندان باعتبار لفظ و آب دندان بر لطف دیگر افزوده و خندان صفت غنچه باعتبار
مائیولست نه باعتبار حال باد دستی اسراف و هرزه خرچی + سعدی سعد و گفت
روزی که اے باد دست + بیکره پریشان مکن هر چه هست + بدانکه این فقره معطوف
است بر فقرهٔ سابق بحذف حرف عطف و این نیز در بیان اقتضای موسم است
فائدهٔ تشبیه شاخسار بدستار بندان آنست که علما و فضلا از عشق پرهیز دارند
و چون نسبت عشق بایشان ثابت شد اقتضاے موسم بخوبی وجه بیان پذیر گردید
و معنے فقره آنست که دستار بندان شاخسار که بحسب حکم نوروز زر گلها از
سرکار بهار هر سال میافتند بر معشوقان غنچه ها چنان عشق ورزیده اند که تا
دینار آخر هم خرج کردند و هیچ باخود نداشتند و مقرر ست که علما را از سرکار بادشاهان
سالیانه زر مقرر مے باشد باید دانست که در ینجا گل را هم بدینار تشبیه واقع شده و هم

باشد زیرا که تمام لفظ عربی است گوئیم این تمام در لفظ عربی نیامده مگر در برخورداری و اقبال
آثاری و خدایگانی وغیره یای متکلم آورده اند همچنان در ولی النعمی نیز آورده پوشیده نماند
که جهان مطاع صفت حکم ست که فاصل ست مابین مضاف و مضاف الیه و تفصیل آن
بسیار ست در رساله حل مقامات جواهر الحروف خامهٔ صهبائی هیچکار متصدی آن گردیده
و در بحث های موحده تفصیل وقوع مابین تراکیب فارسی پرداخته اگر منظور باشد بمطالعهٔ
آن پردازند آمدیم برانیکه نوروز سلطانی بی اضافت از عالم جهانگیر بادشاه و اکبر
بادشاه و فیروز سلطان ست چه نوروز را سلطان قرار داده و یای تحتانی در آخر برای
نسبت لاحق کرده ای حکمی که منسوب بنوروز سلطان ست و شاید که سلطانی صفت
نوروز باشد ای نوروز که منسوب به سلطانی ست چه سلاطین در نوروز جشن کنند و نوروز
را بکسره باید خواند اما این قدر هست که بادشاه بودن نوروز در تقریر اول بدلالت
مطابقی باشد و در تقریر ثانی بالتزام چه سرکار بادشاهان را بود فافهم فانه دقیق مرزا
طاهر وحید در رقمی که بجهت خلعت مرزا محمد شفیع منجم آورده نشر چنانچه آفتاب جهان تاب
صدر نشینان مکامن اکمام بوستانی و زایچه شناسان طالع وقت نوروز سلطانی
را با ثواب مختلفه و پیرایه مسکینة الفوائح انگشت نمای شاخسار و صاحب امتیاز دار الاشتهار
قلمرو نوبهار مے سازد آه و اضافت در سرکار بهار بیانی ست لے نوبهار که سکه
ست تازه سکه زریکه بتازگی سکه زده باشند و آن در هندوستان سکه حالے
خوانند وحید گوید ؎ هزار بوسه از و تازه سکه میخواهد ؛ چها که نسبت بخاطر گذار خط تراست
صد بوسهٔ نقد تازه سکه ؛ خواهم زلب تو وام کردن ؛ بهار عجم و شگوفه را
تازه سکه ازان جهت گفته که هر ساله نو میرسد همه ساله بمعنے هر سال ست زیرا که

احتمال جائز است یعنی نسبت اقتضای فصل محض بطرف خشک رود و شرب پیران باشد
نظر برانیکه جوانان در دیگر اوقات هم مرتکب همین امر میباشند یا بطرف جوبار طبع جوانان
نیز ظاهر است که در موسم بهار در خشک رود نیز آب می آید فقائل قوله دستار بندان کهسار
که حسب الحکم جهان مطاع نوروز سلطانی از سر کار فیض آثار نو بهار بزرگ های تازه سلکه
شگوفه همه ساله مولف بودند تا دینار آخر در کار شاهد پرستی تبان آب دندان
غنچه پای پر شبنم و خندان بباد دستی بر دادند ش دستار بندان دانشمندان و خاوندان
و هنر ور در مردم اکابر ـ بوستان ۵ چو قاضی بفکرت نویسد سجل ۵ نگردد زر دستار بندان خجل
گذاشی زبدة العوائد مولف گوید در اینجا بمعنی دانشمندان و علماست حسب الحکم لفظ حکم درین
ترکیب نظر بلفظ حسب مضاف الیه و نظر بنوروز سلطان مضاف واقع شده هر چند الف
و لام بر آن بنابر قاعده عربی ممنوع است اما فارسیان آنرا جائز داشته بسیار استعمال کرده اند
مانند دار الشفای بیماران و دار الحکم داوران و علی الرغم روزگار چنانکه خاقانی
فرماید ۵ دنیاست کمینه چاکرانش + در دار الحکم داورانش + دیگرے گوید + منت
خدایرا که علی الرغم روزگار + منصور گشت رایت خان بزرگوار + و این بنابر آن است
که کلمه مرکب را کلمه واحد خیال کرده بی لحاظ انیکه درین صورت معرف باللام خواهد شد
بچیزی مضاف مے کنند حتی که در همچو کلمات یا متکلم نیز لاحق میکنند مثل ولی النعمی
چه درین صورت این لفظ تمام ترکیب عربی است اما چون لام بر مضاف واقع
شده انهم از تصرفات اینان باشد و درین دو تصرف است یکے ایراد الف و لام
بر مضاف دوم آوردن یای متکلم که آن خاصه نعت عربی است و اینان به تقلید
عربی در کلام خود آورده اند اگر گوئے درین مقام در آوردن تحتانی تقلید چگونه

مانند طمینت رندان که دران موسم عشق و شوریدگی شان زیاده میگردد و در طمینت زاهدان
نیز عشق پیشگی و شیدائینی پیدا شده و شاید که نسبت اقتضای فصل فقط بطرف بیابان
طمینت زاهدان باشد چه رندان در چنین حالت مرتکب این امور مے باشند غایت
اینکه درین موسم زیاده تر خواهند بود و ظاهر ست که لاله و گل و امثال آن به سبب
ترتیب باغبانان در مرغزار اغلب اوقات یافته میشود نه در جای دیگر و در موسم بهار
در بیابان نیز قابل بهر کیف وجه تشبیه طمینت زاهدان به بیابان آنکه چنانکه بیابان خشک
باشد طمینت زاهدان نیز بسبب درشتی مزاج خود موحش رندان مے باشد و نیز در بیابان
خشکی بود و ایشان را نیز زاهد خشک گویند و آب و گل رندان را بسبب آنکه وسعت مشرب
شان باعث آزردگی کسی نشود و همگنان از ایشان راضی باشند مرغزار گفته قوله
و از خشک رود مشرب پیران چون جو بهار طمع جوانان حباب نظر بازی طرب فوارهٔ
لهو و لعب جوشیدن آغاز نهاد ش این فقره معطوفست بر فقرهٔ اول نظر بازی طرب
یعنی نظر بازی که بسبب طرب باشد پس اضافت آن اضافت بانی ملابست بود و نظر بازی
بحباب تشبیه بجهت آن نموده که حباب را بچشم تشبیه باشد و نظر بازی نسبت بچشم دارد و فوارهٔ
لهو و لعب نیز جوشان باشد چه از غایت مسرت لهو و لعب بسیار از دل جوش زنند و
در ارتکاب آن توقف راه نیابد و معنی فقره آنست که با وجودیکه مشرب پیران مانند
رود خشک است و قابل آن نیست که حباب نظر بازی طرب و فوارهٔ لهو و لعب از و جوشی
تواند زد ای هر چند در خشک رود نه حباب باشد و نه فواره لیکن بسبب اقتضای موسم
بهار مانند جو بهار طمع جوانان قابل آن گردیده حاصل آنکه پیران نیز مثل جوانان لهو و لعب
میکنند و ظاهر ست که افراط مسرت باعث آن میشود فافهم درین فقره نیز مانند فقرهٔ اول هر دو

گذاشی چراغ هدایت و در جهانگیری سرخچه و سرخده و سرخزه هر چهار بمعنی مذکور
آمده و گفته که علامتش تپ دائمی و بد بوئی نفس و اندوه و اضطراب و بیخوابی و تشنگی بود و مثال
سرخچه بخا و جیم فارسی بهار رسیده یوسفی طبیب گوید ۵ در سرخچه بعد روز ثالث ترشی ۵
زنهار نده و گرنه بیمار کشی ۵ در تنقیه سعی کن بروز اول ۵ رگ زن چو دوم بود اگر تیز بینی ۵
مولف گوید که فی ملخص فیه همان علت است که از خون بهم رسد و شقائق و لاله را سرخچه
قرار داده این فقره معطوف بر فقره اولست یعنی مرضعه آب را فصد فواره هم کشوده شد
لیکن آن کشودن فصد باعث زیادتی بیماری سرخچه که آن لاله و شقائق باشد گردید
بدانکه نسبت فصد کشودن بمرضعه آب ازبرای آنست که اگر طفل بیمار شود استعمال دوا
و پرهیز بزن شیر دهنده میفرمایند و اینکه عمل حجامت بر دوش آن جائز داشته
سبب آنست که نزد اطبا فصد اطفال جائز نیست و حجامت جائز است و نسبت زائد
شدن مرض مذکور بعلاج بسبب توهمی است که از ترقی مرض با وجود علاج ناشی شده کما مر
قوله باقتضای فصل از بیابان طینت زاهدان چون مرغزار آب و گل رندان لاله عشق
پیشگی و سنبل شوریده مشربی و ریحان شلائینی و میدان سرکردگی آب و گل بکسر کاف
فارسی قالب بشری شلائین بروزن سلاطین کسی را گویند که در ابرام افراط کند کمافی
برهان و در چراغ هدایت گوید بفتح شوخ و شنگ تاثیر گوید ۵ تا بآن حسن شلائین سرو کار است
مرا ۵ دست بر هر چه زنم دامن یار است مرا ۵ بدانکه عشق پیشگی را بلاله بسبب داغ تشبیه داده چه
در عشق داغ میسوزند و در لاله نیز داغ باشد لهذا حضرت شیخ العارفین محمد علی حزین رحمة الله علیه
لاله را بعشق نسبت داده ع چو لاله با چمن حسن و عشق خو است مرا ۵ شوریده مشربی را
بسبب آنکه در سنبل نیز آشفتگی باشد تشبیه بر سنبل کرده حاصل فقره آنکه باقتضای فصل بهار

بدانکه نوشیدن شیر و شکر باعث تولد خون میشود یعنی گل نیست بلکه حجامت ست و گلبن
نیست بلکه دوش آن طفل ست که حجامت بران واقع شده مراد آنست که زمین چنان
مواد و موی دارد که هر چند از گل بر دوش گلبن حجامت کرده شده با آنکه عمل حجامت
باعث کمی مرض میگردد اما آبله و ژاله کم نمیشود و انیمعنی بنا بر آنست که در موسم بهار ژاله
بسیار بارد و از کثرت آن زمین روپوش میشود درینصورت شاعر آنرا خیال کرده
که آبله ست و هم انیمعنی تجویز کرده که آب شیر ست و برف شکر و طفل زمین از بسکه
آن شیر و شکر را خورده ست لهذا در بدن آن مواد خون بسیار متولد شده و باز گلبن را
دوش زمین قرار داده و گل را جراحت حجامت و چون در موسم بهار کثرت باران
میشود و ژاله نیز بارد همچنین قرار داده که از مواد مذکور آبله بر بدن زمین ظاهر گشته و
باوجود حجامت نیز زائل نشده و نسبت بالیدگی افزائی حجامت مجاز ست چه علاج گو
مفید نباشد موجب از دیاد مرض هم نمی تواند شد پس چون با وصف حجامت هیچ
کمی ظاهر نمی شود بلکه زیادتی ظاهر میگردد گو بسبب طغیان مواد باشد نسبت آن بعمل
مذکور کرده موافق روزمره و اگر یعنی شبنم گیرند وقوع آبله بر همان دوش گلبن خواهد بود
قوله فصد فواره کشودن مرضعه آب مزید علت سر خچه شقائق و لاله ش فصد فواره
نیز از عالم حجامت گل و دوش گلبن بست مرضعه بضم زن شیر دهنده و مرضعه آب نیز
از همان عالم ست مزید علت مراد ازان مزید کننده علت سر خچه مرضی که آنرا سرخ باد
گویند و آن از جوش صفرا و خون بهم رسد تاثیر گوید ترسم ازمی بی صفا آن حسن روز
افزون نشود علت سرخ آفت رخسار گندم گون شود و نیز آفتی که در کشت گندم وجود پیدا
شود و برگهایش را سرخ و زرد گرداند و کشت بیحاصل گردد و درین بیت گندم آن نیز ملتوان شد

وخوبی و رنگینی آن دیگر نیست و این جز دیدن را نمی شاید و نیاز بیل آواز و نالهٔ آن
باشد و این علاقه بشنیدن دارد نه بدیدن قوله از طغیان مواد و موی که بشیر و شکر
نوشی برف و باران در اندام طفل نازنین زمین تولد یافته حجامت گل نمودن و موش
گلبن بالیدگی افزای آبله ژاله ش مواد و موی مواد خونی شیر و شکر نوشی حاصل
بالمصدر و آن مضاف است بسوی برف و باران برف را بشکر و باران را به شیر
تشبیه نموده و کلمه نوشی مابین مشبه و مشبه به فصل ست ای نوشیدن شیر و شکر
برف و باران بدانکه هرگاه اسمی را با مرکب ترکیب دهند معنی فاعلیت از ان حاصل آید
و چون اسم مذکور را در صورت همان ترکیب بسوی چیزی مضاف کنند تمام مرکب را
بسوی انچیز مضاف نمایند لاجرم آن امر مابین مضاف و مضاف الیه فاصل باشد
کما نحن فیه و چنانکه نخل نشانی باغ و جاده پیمای راغ و علی هذا القیاس برف
چیزیست که می بارد و اینکه بسبب برودت هوا آب بسته شود یخ نست نه برف حجامت
زخم استره که برای برآوردن خون بر بدن زنند و این عمل مانند فصد است
بهندی اورا پچنا گویند بای پارسی و جیم فارسی بهای هوز مخلوط و نون مفتوح با الف
کشیده و حجامت گل مشبه و مشبه به ست و این گل را حجامت زمین قرار داده و موش
گلبن هم از عالم حجامت گل ست ژاله بمعنی تگرگ و شبنم و بمعنی اول معروف
ست و دوم سعدی گوید ۵ ژاله بر لاله فرود آمده هنگام سحر ۵ راست چون عارض
گل بوی عرق کرده یار ۵ در بیقام هر دو درست می تواند شد معنی این فقره اینکه بسبب
طغیان مواد و موی که به سبب نوشیدن شیر و شکر برف و باران در اندام طفل
زمین پیدا شده است عمل حجامت که آن گل باشد هم باعث زیاد آبلهٔ ژاله است

نسخ غالب هوای آب و گل واقع شده ظاهر لفظ هوا درین عبارت زائد محض است چه
مطلب خود آنست در ساغر آب و گل چنین و چنان کرده و اگر بمعنی خواهش گفته شود آن
نیز درست نمیشود چه خواهش را هم در نمیهیچ دخل نیست سرشار بمعنی چیز بسیار مثل دولت
سرشار و لطف سرشار و غفلت سرشار شمعیل ایما گوید ؎ چاره جوش غرورم دولت
سرشار بود + همچو شمعم سرکشی از پشتی دیوار بود + کلیم + آه از ین غفلت سرشار که چون
ساغر زهر + جان بلب آمده از کرده پشیمان نشدیم + پس شراب سرشار بمعنی شراب
بسیار باشد حلقه چیزیست از آهن بشکل مدور و آنرا بر دروازه آویزان کنند تا هر که
بر دروازه برسد آنرا بکوبد تا صاحبخانه باواز آن آگاه شده بیرون بیاید رخنه
بفتح سوراخ و شگاف که در دیوار و سقف و امثال آن بهم رسد و نیز راهی که در دیوار
واقع شود کذا فی سراج اللغت و در اینجا بمعنی سوراخهائیست که در دیوار باشد بینند و بشنوند
در اکثر نسخ بصیغه جمع واقع است غالب که بصیغه مفرد باشد چه فاعل بیند در و فاعل
بشنود دیوار است و میتوان شد که چون در و دیوار اسم جنس است مراد ازان دیوارها
و درها است بدین سبب صیغه جمع آورده و حاصل فقره اینست که ساقی موسم در آب و
گل شراب هوش چنان ممزوج ساخته است که اگر دروازه بچشم حلقه و دیوار بگوش
رخنه خود ناز و نیاز یکه در میان گل و بلبل واقع است به بیند و بشنود تعجب واقع نخواهد
چه هوش در آب و گل بهم رسیده و در و دیوار از آب و گل است پس اینها را نیز هوش حاصل
شده و ایضا بنا بر آنست که گویند که در موسم بهار بسبب خوش آب و هوای بلاد از
امراض جمله رفع شود و حاصل این فقره بعینه مثل فقره اولی است کما لا یخفی و بدانکه نسبت
دیدن بناز گل است و نسبت شنیدن به نیاز بلبل چه ناز گل غیر از خم و چم که از هوا حاصل

دیگر افزوده و لفظ از که در اول کلمه شاخ است غالبًا در نیمقام مفید معنی علی باشد و این
در فارسی کثیر الوقوع است چنانچه خواجه حافظ شیراز فرماید ؎ کوس ناموس تو از کنگره عرش
زنیم ؛ علم شوق تو بر بام سموات بریم ؛ اعتمادی نیست بر کار جهان ؛ بلکه از گردون
گردان نیز هم ؛ پس از شاخ کمان معنی بر شاخ کمان باشد و در غنچه پیکان تشبیه است چه
پیکان را بصورت غنچه میسازند و حرف بر که اول غنچه است بمعنی از برای و از بهر است
یعنی از برای غنچه آه در سر ایدن آیند گلبرگ نشان گلبرگی که آنرا بر هدف چسپانند تا بران
تیز زنند و اکثر کاغذ نیز چسپانند خاقانی گوید ؎ حاسد انم چون هدف بین کاغذین جامه که من
تیر شخنه از پی اهن سنان آورده ام ؛ و اضافت آن اضافت بادنی ملابست است منقار
سوفار نیز از عالم غنچه پیکان و موحده بآن برای استعانت است یا استعانت منقار سوفار و معنی
فقره آنست که مطرب وقت باستعانت رگ و ریشه اعم از انکه تر باشد یا خشک ساز طرب را
چنان نواخته است یعنی برگ و ریشه تر و خشک چنان موجب نشاط شده که اگر بلبلان
تیر بر شاخ کمان بر غنچه پیکان و گلبرگ نشان سوفار خود را منقار ساخته باستعانت آن بسر ایند
هیچ تعجب از و ناشی نخواهد شد چه احیانًا اگر تیر باستعانت سوفار در سر ایدن آید البته باعث
تعجب است زیرا که چنین و چنان شدن آن از محالات ست و چون در نیوقت اهتزاز و نشاط
بکمال رسیده اگر از تیر هم اینمعنی بظهور رسد نظر بر کمال طرب موجب تعجب نخواهد شد و حمل
خواهند کرد که چون در وقت نشاط بهار بلبلان بر گل میسرایند اگر در نیوقت که اینقدر نشاط
بر سر دست آمده است تیر هم بمنقار سوفار میسرایند جای تعجب نیست **قوله** وساقی موسم در ساغر قالب
هوای آب و گل شراب سرشار هوش به کیفیتی نزحیته که اگر در و دیوار گلشن بخشم و گوش
حلقه در خنه ناز و نیاز گل و بلبل به بینند و بشنوند شگفت نماید ش بدانکه در جمیع

و کلمهٔ آن که اشاره به بعید است مابین گل و خاک و مراد از گل ذات خود است و گل بمعنی
حقیقی است یعنی مثله گل خاک آستانهٔ ممدوح ام درین خاک آمدن من ممکن نبود اکنون
که آمده ام به سبب حکم تو آمده ام درینصورت آن وقت که از نسخهٔ اول ناشی شده بود
نیز برطرف میشود کما لایخفی و در برهان قاطع بمعنی گلزمین گل گیتی نیز آورده و خان آرزو
گفته که سند آن در هیچ جا یافته نمیشود مؤلف گوید که در شعر انوری واقع است ؎ خسروا
ملک از تو خرم باد ؎ گل گیتی ترا مسلم باد ؎ و حاصل معنی فقره اینست که درینوقت قطعه
زمینی نیست که بهزار بلبل سروکار نداشته باشد ای به سبب شگفتن گلها در آنجا هزار بلبل
موجود نباشد و انیمعنی مشتمل بر استفهام اقراریست یعنی در هر قطعهٔ زمین هزار بلبل موجود است
و لفظ هزار بطریق ایهام واقع شده فافهم **قوله** سر کوی که صدر رنگ گل بر دستار نزند کو
ش ای هیچ سر کوی نیست که بر دستار خود صدر رنگ گل نمیزده باشد یعنی هر سر کوی
که بینی صدر رنگ گل در و شگفته است و دستار بر غایت سرذکر کرده چه گل بر دستار میزنند
قوله مطرب وقت برگ و ریشهٔ خشک و ترساز دلنواز ساختن از بقانونی نه نواخته که اگر بلبلان
سبکپر و از خدنگ شاخ کمان بر غنچه پیکان و گلبرگ نشان بمنقار سوفار سرایند عجب آید
ش مطرب وقت باضافت بیانی همان وقت باشد که عبارت از زمانه است و بای
موحده در عبارت برگ و ریشه برای استعانت است ورگ و ریشه را در ذهن خود بطریق
استعاره بالکنایه بمضراب استعاره کرده و نواختن که لازم مضراب است برای دو
نسبت نموده قانون در منتخب بمعنی اصل هر چیزی قوانین جمع آن و نیز نام سازیست
و در اینجا بمعنی پسین ایهام است بلبلان سبکپر و از خدنگ عبارت از همان خدنگ است
شاخ کمان نیز اگرچه از عالم بلبل خدنگ است اما چون در کمان شاخ نیز باشد اقتران بر لطف

دوم درآید به بای موحده بجای درآید واز عبارت لاحق معلوم میشود که عندیه اش
ازین است باشارهٔ قریب چه نسخهٔ صاحب مفتاح النکات که آن چنین است ع
آن کز گل آن خاک باین خاک درآید ؛ نقل کرده گوید که هر دو لفظ آن که برای اشارت
بعید ست مقدم نموده ولفظ این راکه برای اشارت قریب است موخر ساخته وبجای ازین
که برای معجمه ست باین بیای موحده نوشته ودر موضع برآید بموحده ورای مهمله درآمد
بدال ورای مهملتین نگاشته تا اینجا کلام صاحب مفتاح النکات است وانیمعنی هم موجب
استغراب عظیم ست که عندیه اش دیگر ست واز عبارتش تراوش معنی دیگر ست وبالفعل
انکار گل خاک بمعنی مسطور بتوضیح دریافت نشده که مرادش در لفظ گل چیست فقط زیبائی
ولطافت وغیره تقریر نموده شاید از لفظ گل همین گل معروف خواسته باشد واین از
خرافات اوست چه هرگاه گل خاک در کلام کلیم که اوستاد قرار دادهٔ ثقات است آمده
دیگر چه ماند وقتی که در فصل واقع است وهمی بیش نیست چه گل بمعنی قطعه است پس معنی
ترکیبی آن قطعه آن خاک باشد ودغدغه که در هیچ الفاظ میباشد از طرف استعمال
اوست وآن خود در کلام کسی واقع است که سخنش تاج سر اعتبار ست باید دانست که
نسخهٔ صحیح همانست که مؤلف بتحریر نموده بعضی لفظ کی اول از گل خاک آورده اند ومابین
هر دو خاک لفظ درین بدال ورای مهملتین واین که کلمه اشارت قریب است ودرآید
بدال ورای مهملتین ونظر به بودن درکشمیر اشارت قریب بکار برده درین خاک گفته و
چون آستان ممدوح ازانجا دور ست اشاره بعید آورده گل آن خاک گفته کما لایخفی علی المتامل
وفقیر مؤلف در بعضی از نسخ صحیح مصرعهٔ مذکور را چنین نیز دیده ع کی این گل آن خاک
درین خاک درآید ؛ درین مصرع کلمهٔ این که اشاره بقریب است مابین کی وگل واقع شده

خود غافل اند و گناه خود را عبث بر گردن دیگران می بندند و ما خود بلاهت میگردند و انمعنی
هیچ احتیاج بتوضیح ندارد **قوله** امروز گلزمینی که بهزار بلبل کار ندارد کجاست شش گلزمین اضافت یا
ولی اضافت بمعنی قطعهٔ زمین مثال هر دو از این اشعار مشهود می شود اسیر گوید ؎ هر چند
بهشت دلنشین ست ؎ از کوی تو یک گل زمین ست ؎ صائب ؎ یکدل هزار زخم نمایان ندیده است
یک گلزمین هزار خیابان نداشته است ؎ و عرفی بجای گلزمین گل خاک بسته ؎ حکم تو اش ور
بکشمیر و گرنه ؎ کی از گل آن خاک درین خاک در آید ؎ و منیر بر این لفظ اعتراض کرده و خان آرزو
در سراج اللغت گفته که بعد تحقیق معلوم شده که لفظ آمده است چنانکه اوستاد طالب کلیم در
ترجیع بند گل خاک نیز بسته انتهی کلامه مؤلف گوید از شعر عرفی معلوم میشود که در گل خاک فصل
نیز جائز است چه کلمهٔ آن مابین گل و خاک واقع شده فافهم و کهر کرامی صاحب شرح قصاید عرفی
منکر این لفظ شده و گفته که گل خاک بمعنی گلزمین در واقع مستعمل نیست لفظ آن که درمیان
گل و خاک داخل ست هرگز مشعر بامعنی نمیشود که مصنف گل خاک بمعنی گلزمین آورده است
چه این مرکبات درمیان فاصله نمیخواهند اینقدر بیدانشی بر چنین صاحب دانش حمل نمودن
موجب بیدانشی است تقریر این مصرع چنان باید کرد و آن کز گل این خاک یعنی آن زیبائی
و رعنائی و نکهت تازه و لطافت بی اندازه و خوش آئینی و مسرت آفرینی و دلنشینی که از گل
این خاک یعنی از خاک کشمیر ظاهر میشود از خاک آستانه ممدوح که بر کشمیر صورت می گیرد واضح است
چه خاک جناب ممدوح را با گلزمین کشمیر در خوبی مقابل فرموده است انتهی کلامه مؤلف گوید ازین
عبارت ظاهر میشود که شارح مذکور مصرع اخیر را چنین گرفته ع آن کز گل این خاک از ان خاک
بر آید ؎ کلمهٔ آن که اشارت به بعید ست در اول مصرع و کلمهٔ این که اشارت به قریب ست مابین
گل و خاک و از ان بر آمجمه با کلمهٔ آن که اشارت به بعید ست مابین خاک اول و خاک

شکن سبز شود ٭ بهار عجم این دعوی اشارت بدعوی قابلیت نشو و نماست که از طرف
خود میکند و اضافت در ریشهٔ جوهر اضافت بیانی ست حاصل فقره آنست که هر چیز
چنان قابلیت نشو و نما پیدا کرده که قلم فولاد که در راستی مثل سرو ست در آب زمین
نگین از جوهریکه دارد در ریشه خواهد دوانید تا حرف دعوی قابلیت نشو و نما سبز شود آری
بمحض اینکه در نگین آب باو میرسد چون ریشهٔ درخت خواهد دوید و در نشو و نما خواهد آمد
و لطف آنست که ریشه باستعانت آب میدود آری هر چند در نجا در حقیقت آب نیست اما چون
استعداد نشو و نما بکمال پیدا کرده بمحض نام آب ریشه دوانیدن شروع خواهد کرد قوله و سر رشتهٔ
عموم انبساط بسر حدی نه پیوسته که کهسار بدخشان چون وادی نعمان بسرخروئی مدعی
این سخن لاله لعل سیراب نشگفاند ش لاله بمعنی لاله سرخ و نیز تشبیه لعل به لاله است
بدانکه لعل ذو المعنیین واقع شده هر گاه نسبت آن بوادی نعمان کرده شود مراد
ازان لاله سرخ بود و چون نسبت آن به بدخشان باشد مراد از و خود لعل باشد
که جوهر لیست معروف و سیراب صفت لاله لعل ست و حاصل فقره آنست که انبساط آن قدر
عام شده که چنانکه در وادی نعمان لاله لعل که عبارت از لاله سرخ است می شگفد همچنان
در کوهسار بدخشان نیز لاله لعل که جوهر مذکور باشد خواهد شگفت چه انبساط منبسط شدن
و وا شدن ست ای چون انبساط عام شده لهذا از گلها تجاوز کرده در لعل سرایت کرده
و آنرا هم شگفاینده تا هر که مدعی این سخن باشد که انبساط عموم دارد و را سرخروئی حاصل
شود و دعوی آن بثبوت رسد بدانکه در فقرهٔ اول نظر بلفظ سرو سبز کردن حرف و درین
فقرهٔ بلفظ لاله لعل لفظ سرخروئی خوب واقع شده باید دانست که درین فقره مدعی بصیغهٔ اسم
فاعل ست باز آنرا مدعا بصیغهٔ مفعول خوانند و قائل صیغهٔ فاعل را بغلط نسبت میکنند از غلط

میشود چنانکه نقش فلانی خوب نه نشست ارادهٔ آن بود که ذلت و خواری کشید غنی گوید
بهر خدمت پیش ارباب سخن آماده باش ✤ نقش خود را چون قلم بنشان و خود استاده باش
صائب ✤ نقش امید بوسه بوجه حسن نشست ✤ تا شد نهفته در خط مشکین عقیق تو ✤
گذرانی بهار عجم قابلیت نشو و نما عبارت از استعداد نشو و نماست و مراد در اینجا از قابلیت
آنست که هر چه هست استعداد نشو و نما پیدا کرده قلم فولاد کنایه از قلمی است که بر سر آن الماس
نصب کنند و بدان مهر ها کنند و در سر و قلم تشبیه است باعتبار راستی و شاید که برگ فولاد را
نیز در وجه شبه مدخلی باشد چه فولاد سیاه باشد و سبز و سیاه را یکی بسته اند چنانکه خنجر و شمشیر
را بسبزه تشبیه میکنند و خاقانی ببرگ گندنا تشبیه کرده و بدر چاچی تیغ را بطوطی تشبیه
نموده و طوطی سلب گفته ✤ سه حرفی نام طوطی آن سلب کز تن زبان دارد ✤
دو بلبل زیر خود دارد که او را چار صد شد سر ✤ مراد از دو باعتبار اعداد حروف آن که
ده باشد یای تحتانی است و بلبل باعتبار هزار غین است یعنی یای تحتانی بلبل را که غین
باشد در زیر خود دارد و چار صد که حرف تا باشد بر سر آن دو است پس تیغ صورت بست
و باشد که قلم فولاد همان قلم باشد از فولاد که برای نگاشتن بکار آید مثل اقلام متعارف
و نزدیکی آن باب زین نگین کیف ما اتفق باشد نه باعتبار علاقه که قلم حکاک را بانگین
باشد که آن کار مهر گنی است بدانکه اضافت در زین نگین تشبیهی است و آب آن صفائی
آن باشد سبز شدن و سبز کردن حرف و سخن و مانند آن بر کرسی نشستن و نشاندن و مانند
آن ✤ غنی ✤ گفتم که شود از گل وصلت چمنم سبز ✤ گل کرد خط لعل تو شد زان سخنم سبز
صائب ✤ فرماید ✤ سینه صافان سبز میسازند حرف خصم را ✤ زنگ را طوطی کند آئینه سیمای
عشق ✤ سلیم ✤ ای خوش آن روز که آن سیب ذقن سبز شود ✤ هر چه میگویمت اے عهد

یا زدر گردن گاو گردون شکستن ش شیر سرخ مشبه به و گلنار مشبه واقع شده و باز همان
گلنار را به پنجه تشبیه داده چه جمع شدن دو نسبت برای یک شی موجب از دیاد لطف است
یازبیای تحتانی بمعنی حرکت ماخوذ از یازیدن بمعنی حرکت دادن و پنجه یاز ترکیب مفید
معنی فاعلیت بمعنی حرکت دهندهٔ پنجه و از اینجاست یازیدن دست در تیمصرع یکه
در مال مردم بیازید دست ها و در بعضی نسخه پنجهٔ ناز با صافت پنجه بسوی لفظ ناز بنون
و الف کشیده و زای معجمه زده معروف و این نسخه مناسب نیست زیرا که در نیصورت شکستن
متعلق به پنجه باشد و پنجه بلفظ بردن مستعمل است نه بشکستن و نیز وقت دیگر آنست که تا در
اول کلمه در مقدر نکنند معنی درست نشود کما لایخفی علی المتامل و اگر گوئی چه مضائقه است
که در جائیکه دو در یا دو بر یا دو با یا دو از جمع میشود حذف یکی جایز است چنانکه پیش
ازین گفته شده گوئیم اجتماع آن هر دو در یکجا میباشد نه در جاهای مختلف چنانکه پیش
ازین تفصیل گذشت و اگر گوئی که حرف ظرف در جاهای دیگر نیز محذوف شود مثل بازار
رفته بودم و غیر آن گوئیم مسلم اما مساعدت محاوره نیز شرط است و هم قباحت استعمال
لفظ پنجه بشکستن انچه هست باقیست کما لایخفی پس مناسبت پنجه یاز تحتانی باشد
که صیغهٔ اسم فاعل است و کلمهٔ در ماقبل گردن گاو الخ میفهد معنی در باب دور باره است
و حاصل این فقره آنست که شیر سرخ گلنار در باره گردن شکنی گاو گردون پنجه یاز است
ای شیر سرخ گلنار پنجه برای آن می یازد که گردن گاو گردون بشکند یعنی هم مشعر مبالغه
نشود و نماست مانند فقرهٔ اول **تحوله** نقش قابلیت نشود نا چنان نه نشسته که سر و قلم فولاد در
آب زمین یکین بسبز کردن حرف این دعوی ریشهٔ جوهر نه دواند ش نقش نشستن و نشاندن
کنایه از اعتبار پیدا کردن و لهذا در ضبط و ربط و بند و بست ملک مستعمل

که اعتدال هوا آنقدر با همه چیز موافقت کرده که آتش و پنبه مثل شگوفه و گل صلح کرده اند
چنانکه از نزدیکی گل شگوفه ضرر نه بیند از نزدیکی آتش پنبه ضرر نمی بیند و بعضی تقریر این فقره
چنین کرده اند که شگوفه و گل گویا آتش و پنبه اند که بسازگاری اعتدال هوا جنگ را
گذاشته صلح اختیار کرده اما ظاهر است که این معنی را الفاظ فقره بخوبی مساعدت نمیکند و نیز تقریر
فقره ثانی مناسب نمینماید **قوله** و بهموارکاری ملامت نسیم خشونت مرقع بالینت گلبدن دوش
بدوش شد یعنی بسکه نسیم همه چیز را در ملامت مساوی مینماید لهذا خشونت مرقع به نرمی بدل
شده با نرمی گلبدن دوش بدوش گردیده است ای مرقع و گلبدن در ملامت برابر گشته **قوله**
از غرور انگیزی هوا و نخوت آوری نشو و نما پلنگ شاخ شگوفه در انداز بره ستاره جستن شد یعنی که
چون هوا نرم و ملائم گردد هر کسی را سرور در طبیعت پیدا شود و آن سرور باعث غرور و تکبر او گردد
و نیز نشو و نما که عبارت از آغاز جوانی است سبب نخوت باشد خاصه در طبایع حیوانات سباع
مثل شیر و پلنگ باید دانست که نشو و نما در نیجا ذو المعنیین واقع شده نظر بلفظ پلنگ بمعنی آغاز
جوانی و نظر بلفظ شاخ نشو و نما که برای درخت باشد ای روئیدن و نمو پلنگ بمعنی نمر است و آن
جانوریست مشابه بیوز که مثل یوز داغ بر تمام بدن دارد و غیر یوز است و اینکه بمعنی یوز شهرت
دارد غلط عوام است بدانکه در عامه نسخ بر ستاره جستن واقع شده و بر بمعنی علی ست بر تقدیر این نسخه
معنی فقره چنین میشود که پلنگ شاخ شگوفه که همان شاخ شگوفه باشد از سبب هوا و نشو و نما چنان
نخوت و غرور پیدا کرده که در انداز و قصد آنست که بر بالای ستاره بجهد و مصحح چنین است که بره
ستاره بیفتد بجای موحده میفتد بمعنی استعلاست و بره ستاره حمل باشد یا خود ستاره
و این من حیث المقام مناسب مینماید و نیز مقابله گاو گردون بهم میرسد که در فقره ثانی است
بدانکه درین فقره مقصود بیان مبالغه در نشو و نماست فافهم **قوله** شیر سرخ گلنار پنجه یار

مجاز آنرا فاعل سر جنبانی قرار داده وضابطه آنست که هر کس که تحسین کسی کند سر بجنباند
ونیز از عطسه سر می جنبد ومیتوان گفت که چون بسبب عطسه انگیزی سر حریفان بجنبید
همان جنبیدن سرشان بسبب عطسه جنبیدن سر شود برای تحسین پوشیده نماند که فاعل
پزدوماغ است وفاعل جنباند ذات مجمر وازین گمان نبری که نظر بفاعل بزدوبودن
دماغ فاعل فعل ثانی هم همان باشد زیرا که اگر گفته شود که در دماغش چنان خیال سهم شد
که من چنینم فهمیده نمیشود که متکلم همان دماغ است واگر این اراده هم کنند چندان مضائقه
ندارد بلکه تشبیه نیز راست می آید اما بقرینهٔ فقره اول بهتر همانست فتامل قوله لسازگاری
اعتدال هوا جنگ آتش وپنبه بصلح شگوفه وگل هم آغوش شد سازگار مرکب از ساز و گار
که کلمه الیست مفید معنی فاعلیة وساز بمعنی موافقت وساختگی است چنانکه گویند با او
ساز کرده است یعنی موافقت وسازگاری بیامی تحتانی حاصل المصدر بمعنی موافقت
شگوفه بکسر گل درخت میوه دار چنانچه در برهان قاطع است مولف گوید شعرا بیشتر بمعنی
مطلق گل سفید رنگ استعمال کرده اند وبمعنی از تتبع معلوم شود از اینجاست که فیما
نحن فیه به پنبه تشبیه کرده وبزرگ بیدل علیه الرحمة در احوال شیرخواری خود در چار عنصر
فرماید نثر آنقدر از اصل دور افتادی که تا بسراغ گلت رسد رنگها عنان بشگوفگی
گرداند ومصنف در عبارت این نسخه بسیار جا بدین معنی آورده کما سیجئ واز عبارت قوله
پلنگ شاخ شگوفه آه که بعد ازین می آید معلوم میشود که شگوفه گاهی بمعنی گل سرخ رنگ
نیز آمده زیرا که داغ بر پشت پلنگ سرخ مائل بسیاهی بود گل بر هر گل عموماً وبر اکمل افراد که
در عربی ورد گویند خصوصاً اطلاق کنند ولهذا در اینجا با آتش تشبیه داده هم آغوش
صلح شدن جنگ عبارت از مبدل شدن جنگ است به صلح ومعنی فقره آن است

سرگرم این دعوی شود که من فواره ام پس بسبب اینکه درین هنگام از بسیاری طراوت
رشحه رطوبت از خود میریزد این معنی مشکل ست که از رشحه ریزی او منکران را خجالت دست
ندهد و عرق خجلت بر پیشانی شان نه نشیند بدانکه چون در فتیله بسبب سوختن بیوست
میباشد نه طراوت لهذا سامع را ازین معنی انکار باشد که چنین نخواهد بود اما چون از طراوت
این موسم رطوبت در و اثر کرده و در رشحه ریزی مثل فواره شده البته مشاهدهٔ او موجب
خجالت شود در صورت احتمال ثانی رشحه ریزی چنین باید گفت که بسبب اینکه رطوبت
رشحه میریزد چنین و چنان خواهد شد فافهم و معنی این فقره بوجه دیگر چنین بر کرسی می نشیند
که ضابطه ست که هر کس نزدیک فواره باشد رشحه فواره بر جبین او میفتد پس گویا
همان رشحه بر جبین منکران که بجهت مشاهده این احوال نزدیک آن فتیله روند
خوی خجلت شود **قوله** و درین غلو نکهت اگر دماغ سوخته مجمر فسرده سودای غنچگی پزد
عجب که بعطسه انگیزی هجوم رایحه سر تحسین و تصدیق حریفان پیاپی نه جنباندش دماغ
سوخته دماغی که بیوست بسیار دران پیدا شده ها شد و لهذا بسبب آتش افروختن
مجمر را دماغ سوخته گفته ظاهر البطریق تشبیه باشد و میتوانند که بطریق استعاره بود چه
مجمر را شخصی قرار داده و برای او دماغ تجویز نموده مجمر فسرده مجمر تکیه آتش دا فسرده شود
و پیداست که تا آتش در مجمر باشد بسبب سوختن عود خوشبو ازان برمی آید و در فسردگی
آن نفی حاصل فقره آنست که درین وقت بهار که نکهت غلو و جوش دارد اگر در دماغ
مجمر سوخته افسرده این سودا پیدا شود که من غنچه ام از انجا که غلیان نکهت که درین
موسم دست داده عطسه بنگیزد و آن عطسه انگیزی او سر تحسین حریفان را پیاپی بجنباند
بدانکه فاعل بجنباند مجمر ست چون به سبب عطسه انگیزی باعث سر جنبانی شده از روی

زمان خرمی ونشاط آنقدر غلو کرده که غبار خاطر نیز بسبب متاثر بودن از آب تردماغی
سبزه خرمی می دماند **قوله** خار اگر همه نیش درون به نسیم اهتزاز در گل شادمانی
سنگفانیدن **ش** درین فقره نیز همان دو توجیه سابق میتوان کرد پس در صورت
اول خار بمعنی خود باشد ونیش درون بودن آن خار به سبب خلش ورنجی
است که ازان در دل حاصل شود در صورت ثانی خود نیش درون را خار گفته
ونیش درون خار خاریکه از غم باشد **قوله** درین جوش طراوت اگر فتیله عنبر
بدعوی فوارگی برخیزد مشکل که برشحه ریزی رطوبت خوی خجلت برجبین منکران
ننشاندش **ش** مشار الیه کلمه این جوش طراوتیست که در خارج موجود است ومفید
معنی تفخیم نیز هست زیرا که این وآن گاهی برای افادهٔ معنی تفخیم وتعظیم چیزی نیز
می آید کما لا یخفی پس درین جوش طراوت بامعنی است که در وقت همچو جوش طراوت
که بسیار است فتیله عنبر فتیله که از عنبر سازند وبرای خوشبو لبسوزند برشحه ریزی رطوبت
دو احتمال دارد یکی آنکه فاعل فعل ریختن فتیله عنبر باشد دوم آنکه فاعل آن رطوبت
بود در صورت اول رشحه مضاف ورطوبت مضاف الیه وامر بیای مصدر ریز
مابین هر دو باشد پس ترجمه آن رشحه ریز بودن رطوبت ای بسبب آنکه رطوبت رشحه
ریز است چنین وچنان شده خوی بواو معدوله بمعنی عرق وبواو مجهوله نیز آمده یافتی
جداگانه بود بهمان معنی حکیم رودکی گوید ؎ تا خوی ابر گل رخ تو کرده شنبمی ؎ شنبم
شده ست سوخته چون اشک ماتمی ؎ ابو نصر پارسای بدخشانی ؎ گر چشم مست یار
ببیند غزال چین ؎ خوی خجالت از بن هر موی او چکد ؎ ومعنی فقره اینکه درین وقت
بسیار جوش طراوت اگر فتیله عنبر با کمال بیوستی که دارد واثر رطوبت دران متصور نیست

و خواب امن نیز گویند چنانکه مقابل آنرا خواب کلفت سنائی راست ؎ ز فیض ذات تو شاید که همچو کیفیت ؎ ز خواب کلفت ازاین پس خمار برخیزد ؎ مرزا صائب گوید ؎ خدا این طفل بدخو را بخشد خواب آسایش ؎ شبی صد بار از فریاد دل بیدار میگردد ؎ بروی بستر گل خواب راحت نیست شبنم را ؎ نقاب از روی گلرنگ که امشب باز میگردد ؎ کلیم ؎ صورت دیبا ز خواب غافیت بیدار شد ؎ عیش را از نالهٔ تلخ بزم جا کنم ؎ معراج الدین خان آرزو ؎ خواب آرامت ز شوخی کی برد ؎ گرچو تو باشد ز گل بستر مرا ؎ صائب ؎ نظر لطف ز مهر و مه کم کاست مجوی ؎ خواب آسودگی از چشم نگهبان مطلب ؎ هر جا که بلبل است درین باغ و بوستان ؎ از نالهٔ ام ز خواب فراغت برآمده ؎ کمین گاهست خواب امن سیلاب حوادث را ؎ دل بیدار را وحشت ز مامن بیش میگردد ؎ گل شبو نام گلی است گویند که آن در وقت شب بشگفد چون خواب در وقت شب در چشم آید آنرا گل شبو گفته اند و معنی فقره ظاهر است قوله خاک اگر همه غبار خاطر باب تر دماغی در سبزه خرمی دماندن ش اگر همه معنی اگرچه سراسر است و معنی بالفرض نیز بقرینه مستفاد میشود شاعری گوید ؎ گر همه خانه کعبه است آینه بگمان ؎ پیدل علیه الرحمه گر همه جبریل باشد مرغ فهم آگاه نیست ؎ ای اگر بالفرض خانه کعبه است و اگر بالفرض جبریل باشد و حاصل معنی فقره آنکه خاک اگرچه سراسر غبار خاطر است ای سراسر باعث آنکه در خاطر اما درین زمان ازبسکه آب تر دماغی خورده است سبزهٔ خرمی میدماند چه جای آنکه سبب کدورت گردد و میتواند که چنین گفته شود که خاک اگر خاک غبار خاطر باشد هم باب تر دماغی سبزهٔ خرمی می دماند درینصورت غبار خاطر را خاک فرض کرده و لفظ اگر همه معنی دوم ای هرچند سبزه از خاک میدمد نه از غبار خاطر گو به لفظ غبار باشد اما درین

ای بسبب آنکه وزیدن شمال نشاط می افزاید بمجاز فاعل آن وزیدن را قرار داده
چه فی الحقیقت افزاینده نشاط شمالست نه وزیدن اما چون فعل مذکور بدون وزیدن
ممکن نیست لهذا چنین گفته فافهم جوبار بار نیز از عالم زار و سار و ستان وغیره است
اما جوبار بمعنی جوی مستعمل شده و وجه شبه در جوبار و لب دو بودن لب و کرانه جوبار است
و حرف را که بعد از جهانیان واقع است بمعنی در ست که حرف ظرف است و حقیقت این
از رسائل بوضوح می پیوندد و خنده نشاط و طرب خنده که بسبب نشاط و طرب حاصل
شود گل خودرو گلی که خود بخود روید و معنی فقره آنکه باد شمال چنان نشاط افزاست
که خنده در لب جهانیان گل خودروست ای بی اراده خنده بر لب مے آید مانند گل خودرو
که بی سعی کاشتن میروید **قوله** و بغم فرسائی دمیدن صبا کهسار دیده عالمیان را خواب
آسایش و راحت گل شبوش صبا بفتح و الف مقصوره بادی که از پس پشت آید
چون رو بقبله آری و در موید بادیکه از و گل بشگفد و آورده که صبا بادی است
که از زیر عرش میخیزد و وقت وزیدن او صبح است و سخت لطیف و فیض بخش است
کذا فی زبدة الفواید و بمعنی باد خزان و صرصر نیز استعمال یافته * نظامی گنجوی صبا
بلبلان را دریده دُهل * ز نامحرمان روی پوشیده گل * ایضاً * بار من در آمد چو
دریای تند * صبا را شد از گرد او پای کند * کهسار مخفف کوهسار و آن در اصل جائے
که دران کوهها بسیار بود اما مستعمل بمعنی کوه است و اضافت در کوهسار دیده از عالم
جوبار لب است کما لایخفی و نسبت غم فرسائی بدمیدن صبا از قبیل نسبت نشاط افزائے
بوزیدن شمال است که گذشت خواب آسائش خوابیکه بسبب آسائش و راحت بهم رسد
و آن را خواب و خواب عافیت و خواب آرام و خواب آسودگی و خواب فراغت

وخرم گشته که بزبان سبزه ترانه میسر آید و زبان سبزه باضافت بیانی است چه سبزه را
زبان در و دیوار روزگار مقرر نموده **قوله** شاخ و برگ بوستان زمان ببال بالیدگے
سُبک پرواز هوای نزهت و بغمی ش شاخ و برگ بوستان زمان شاخ و برگے
که در زمان است و ترکیب آن مثل در و دیوار روزگار است که در فقرهٔ اوّل گذشت
و احتمال ثانی در و دیوار روزگار چنانکه سابق ذکر یافت نیز دارد فافهم بال بازوے
مردم و جای برآمدن پر مرغان که بدان پرواز کنند و مطلق جای برآمدن پر چنانکه
رشیدی گمان برده خطاست و بعضی گویند از انسانان و حیوانات پرنده از کتف تا
سر ناخن و بعضی گفته اند از شانه تا آرنج و از پرنده پر و بالے که بعر بے جناح خوانند
و بعضی گفته اند از پرندگان پا تا پر سراج اللغت موکف گوید چون در بالیدگے
حرکتی هست لهذا آنرا بال قرار داده و این بسیار نزاکت دارد ازین عالم است
و در شعر میان ناصر علی ؎ دران گلشن که گرد و خون فشان چون تیغ جولانش ✦
رمِ آهو کند بالیدن نازک نهالان را ✦ و معنی فقره ظاهر **قوله** بنشاط افزاے
وزیدن باد شمال جو بُبار لب جهانیان را خندهٔ نشاط و طرب گل خود روش شمال
باد دست راست و آنرا باد هرات نیز گویند بدین سبب که این باد در هرات اکثر
می وزد و بشمال هرات مشهور است و قوسی گوید که هفت ماه لا ینقطع شمال در هرات
می وزد چنانکه از سراج اللغت در لغت باد هرات بتفصیل دریافت میشود
و در منتخب بادی است که مابین مشرق و بنات النعش وزد باید دانست که در
بعض نسخه وزیدن باد شمال واقع است و در بعضے شمال در صورت اوّل در شمال
تجریدست از معنی باد کما لا یخفی و فاعل افزودن نشاط و وزیدن باد شمال است

ترانه خوشی وخرمی شش گلزار جائیکه در وگل بسیار باشد چه زار کلمه ایست که مفید
معنی انبوه وکثرت بود از عالم ستان وسار در مثل گلستان وکوهسار وغیره
ومعنی جای از نفس کلمه مستفاد میشود پس بعضے که زار را بمعنے جای نوشته اند
درست بنا شد وهمچنین درستان وستار وامثال آن کما ذکر فی المطولات
روزگار در سراج اللغت بمعنی زمانه ست مطلقاً ومجاز بمعنے امتداد مدت وفرصت
نیز آمده وبخاطر میرسد که روزگار مرکب باشد از روز گار چه گار بمعنے گراز عالم
آموزگار وآموز گرچه وجود روز موقوف بر زمانه است زیرا که مقدار حرکت
فلک اعظم ست که موجب حرکت افلاک دیگر ست وفلک شمس وران داخل ست
انتهی مؤلف گوید که ازینجاست که شکایت یا شکرانه روزگار کنند چه هر نیک وبد
از حرکات فلکی می دانند وروزگارگاهی عبارت از دار دنیا نیز باشد وهمچنین زمان
ولهذا آنرا درین فقره گلزار ودر فقره ثانی زمان را بوستان گفته وچون گلزار
گفته در ودیوار نیز برای او تجویز نموده وحق آنکه همین در ودیوار را در ودیوار گلزار
روزگار گفته چه این همه در روزگار ست وهیچ یکے ازینها خارج از روزگار نیست
فتامل خوش بوا ومعدوله ست وماقبل واو معدوله فتحه غیر خالص یعنے بوی از
ضمه دارد ولهذا این واورا واو اشمام نیز گویند از جهت فتحه قافیه آن باکش وخوش
بود وچون بوی ضمه نیز دارد گاهی بهش وکش بضم هم قافیه نمایند ومعنی آن نیکو
وخوب ومعنی مادرزن ومادرشوهر نیز ست وآنرا خوشدامن نیز گویند وهر دو معنی بوا
معدوله ست ترانه خوشی ترانه که منشای آن خوشی وخرمی بود حاصل فقره اینکه درین
روزگار آنقدر خوشی وخرمی بر سر دست آمده که در ودیوار روزگار آنقدر خوش

نظارۂ حسنی کہ اشکم را ؛ چو آب تیغ از مژگان چکیدن باز میدارد ؛ حکیم ثنائی گوید ؎ از ہر جا
بگذرم اہل ملامت ؛ نمایندم بارباب سلامت ؛ کہ این رد کردۂ درگاہ عشق است ؎
ز چشم افتادگان شاہ عشق است ؛ و می شاید کہ چشم افتادہ بالاستقلال محاورہ
باشد مثل سرگذشتہ و از سر گذشتہ پس از ما تحن فیہ نخواہد بود ظہوری گوید ؎
شیر در مہر بہ لیسیدن ؛ گرگ در خون خویش غلیدن ؛ مقصود مصرعہ ثانیست
وقس علی ہذا البواقی خان آرزو در چراغ ہدایۃ در بحث از چشم افتادن و زبیم
افتادن در باب حذف حروف مذکورہ مے فرمایند کہ تحقیق آنست کہ این حروف
از استادان بسبب سہو ماندہ کہ متبعان آنرا قاعدہ مقرر کردہ اند
مؤلف گوید کہ ظاہر ہمین ست زیرا کہ در صورت بودن یکے از یا یک یا یک در وبر دو غیر
حرف دیگر از خاطر مے رود و برین معنی وجدان موزون طبعان گواہ است اما
چون در کلام اساتذہ بیش از حد حصر یافتہ میشود شاید ضابطہ مستقل باشد
و نیز نسبت سہو باساتذہ خالی از شوخی نیست بہر کیف حاصل این تقریر درین
ہر دو فقرہ آنکہ روائح فلان فلان دمبدم سبکبال اند باینکہ بمعراج اجابت می پرند
و ژالہ و باران ہر دم عرقناک اند بسبب اینکہ از عرش رحمت میرسند در نصیرت
سبکبال و عرقناک مضاف بسوی معراج اجابت و عرش رحمت نیست
چنانکہ در توجیہ سابق بود ہر چند ژالہ در نیجا بمعنے شبنم نظر بہ مناسبت بہار و شبنم
بباعث شگفتی بودن مناسب مے نماید اما چون در ہنگام بارش شبنم نمے باشد
تا اطلاق زمان بر ہر دو درست شود آری تگرگ ہمراہ باران مے آید
پس ہمین مناسب است **قولہ** در و دیوار گلزار روزگار ببان سبزۂ نوخیز ترنم ریز

از عرش نازل می شوند توهم شده که هرگاه از چنین راه دور و دراز وارد می شوند
عرقناک می شده باشند و این شعبه ایست از فن بیان کما لایخفی علی ماهر هذا الفن و سبکبال
و عرقناک مضاف است بسوی معراج اجابت پریدن و از عرش رحمت رسیدن
و معنی هر دو فقره آنست که روائح نسرین و ریحان بسبب کثرت خود دمبدم سبکبالی
در پریدن ست چنانکه نفس تهلیل مسبحان بمعراج اجابت دمبدم پرو کثرت
ژاله و باران چنان است که زمان زمان آن ژاله و باران عرقناک از رسیدن
است مثل فوج فرشتگان که از عرش رحمت الهی هر زمان عرقناک میرسند
چه رحمت الهی وسعتی دارد که لمحه نیست که فرشتگان رحمت را از عرش معلے برائے
بندگان بر زمین نیارند لهذا قید هر زمان بکار رفته و لطفی که در نسبت عرقناکے
بر رشحه و ژاله است بر مذاق فهم ظاهر ست اما بهترین توجیهات درین فقره آنست
که گفته شود یک بای موحده از عبارت بمعراج اجابت پریدن و یک از سببیه از
عبارت از عرش رحمت رسیدن محذوف شده چه مراد آنست که سبکبال ست
بر پریدن بر معراج اجابت و عرقناک ست از سبب از عرش رحمت رسیدن
کما لایخفی علے المتامل باید دانست که در فارسی ضابطه ایست که هرگاه دو بائے
موحده یا دو از یا دو حرف در دریک جا جمع شوند یکی ازان محذوف نمایند چه جمع آن
هر دو موجب اختلالست در بنای فصاحت صائب گوید ع علیی بعیب خود نرسید
نمیرسد چه بای بعیب صله نرسیدنست و نمیرسد را بای صله دیگرے باید پوشیده نماند که
ارشد خیال مصرع دیگر بآن ضم کرده و آن نیز همین معنی مشتمل آمده و هو هذا ع فضلے
بفضل خویش ندیدن نمیرسد فافهم حضرت شیخ علی حزین علیه الرحمة ع بنازم حیرت

جمع کرده اند سعدی گوید ؎ حوران بهشتی و دوزخ بود اعراف ٭ از دوزخیان پرس که
اعراف بهشت است ٭ عرفی ؎ شگفته باد گلستان عیش تو زانسان ٭ که حور خلد تمنا کنند
ازان نرگس ٭ خاقانی گفته ؎ قلب ریا بنقد صفا چون برون دهم ٭ نسناس چون
بزیور حورا برآورم **قوله** هر قطعه ابر جلوه صبح صفا ٭ هر لمعه برق موجه لجه نور پس
قطعه ابر بمعنی لکه ابر و آنرا گل ابر نیز گویند و معنی شعر ظاهر است **قوله** و مبدم روائح
نسرین و ریحان چون نفس تهلیل مسبحان سبکبال بمعراج اجابت پریدن در زمان زمان
رشحات ژاله و باران مانند فوج فرشتگان عرقناک از عرش رحمت رسیدن
ش پوشیده نماند که درین هر دو فقره کثرت روائح و بسیاری نزول ژاله و باران است
نسرین بروزن قزوین نام گلی است معروف و آن سفید و کوچک و صد برگ میباشد
و آن دو نوع است یکی را مشکین گویند و دیگری گل نسرین و بعربی وردالصینی
خوانند کذا فی برهان معراج اجابت و عرش رحمت عبارت از معراج و عرش است و
اضافت آن اضافت بادنی ملابست است نه تشبیهی که آنرا بیانی گویند چه مقصود آنست که
بمعراج می پرند و از عرش میرسند و چون بسبب دعا اجابت بر معراج پریده و فرشتگان بسبب
رحمت الٰهی از عرش رسیده اند چه رحمت الٰهی باعث آن میشود که فرشتگان از عرش بر زمین
فرود آیند لهذا معراج و عرش را بسوی اجابت و رحمت مضاف نموده و این مثل دست
نغابن و دندان تاسف است که حقیقت آن پیش ازین بتفصیل گذشت پوشیده نماند
که معراج اجابت و عرش رحمت فقط متعلق بنفس تهلیل و فوج فرشتگان است و بسبکبالی
و پریدن و عرقناک و رسیدن بهر دو ای روائح و نفس و ژاله و فرشتگان باید دانست
و هرگاه کسی از دور برسد بسبب تردد بسیار عرقناک شود و چون فرشتگان

زبان ملامت گویان هم بوصف درشتی خود چرب و نرم خواهد گردید و درشتی آن
که از سوختن برشتگی بهم رسیده بالکل رفع خواهد شد قوله نوروز رسید و شد جهان دارسرور
و زلاله و گل روی زمین عارض حور مش نوروز عبارتست از رسیدن آفتاب بر
نقطهٔ اعتدال ربیعی و آن اول برج حمل ست چون آفتاب برین نقطه برسد آغاز
بهار بود دارسرور در اصل دارالسرور بود فارسیان الف و لام را حذف کرده دار
سرور بکسره خوانده اند چه مضاف فارسی را کسره ضروریست و در امثال این نیز همین تصرف
کنند مثل بیت المعمور و معیار الادراک و بیت المقدس و بیت المعمور و دار البقا
و دار الفنا و جنت الماوا و مثل آن که هر کدام بحذف الف و لام استعمال نموده
بکسر مضاف خوانده اند صائب ؎ خرابه ایست که خوشتر ز بیت معمورست ✦ تنی
که از طپش دل خراب میسازند ✦ خاقانی ؎ عیسیی ام از بیت معمور آمده و زخوان خلد
خورده قوت و زله خوان را زخوان آورده ام ✦ ظفر اگوید نثر چون شد مرتب در حال
این بیت معیار ادراک یعنی رسالهٔ مثال بیت مقدس و بیت حرام در صدر کتاب
گذشت خاقانی ؎ در بارگاه صاحب معراج هر زمان ✦ معراج دل بجنت ماوا برابرم
روی زمین سطح ظاهر زمین ست چون آنرا بلفظ روی تعبیر نموده مقابلهٔ آن بعارض
خوب واقع شده دلالهٔ گل را سبب چنین و چنان شدن زمین از آن گفته که
عارض معشوق را بگلستان تشبیه دهند و نیز گل و مراد آن است که روی زمین بسبب
لاله و گل چنان رنگینی بهم رسانیده که گویا عارض حورست حور جمع حوراء چون فارسیان
گاهی جمع را بمعنی واحد استعمال کنند چنانکه افلاک و عشاق و ریاض و عجائب و غیرهم
فلک و عاشق و روضه و عجیب حور نیز بمعنی حورا استعمال نموده اند لهذا با لف و نون

باشد لهذا سبزه را موی جسم زمین گفته کما لایخفی نهنگان سیلاب مخصص اعتباری است
چه نهنگ در دریا و تالاب ها ی کلان باشد نه در سیلابی که در موسم بهار از باران
بهم رسد و چون از دهشت مو بر بدن خیز در است بودن سبزه را بآن تشبیه نموده
گویا موی جسم زمین از دهشت نهنگان مذکور برخاسته اند ملامت گویان از عالم
ارباب قساوتست که مراد ازان زهاد و ارباب نصایح اند و زبان ایشان را
ماهی خاردار گفتن از بهر آنست که هر چه از زبان ایشان برمی آید جز پند و وعظ
نباشد و آن در دل رندان چون خار می خلد و آزار میرساند سوخته برشته مرکب
کسیکه سوخته و برشته باشد میرزا محمد طاهر وحید در دیباچهٔ رساله آداب جوارح گفته
نثر سوخته برشته آتش شوق می داند که هر شراری چراغانی و یای تحتانی مابعد آن
برای افادهٔ معنی مصدریست ای سوخته و برشته بودن و نسبت آن بزهاد از جهت
طنز و تشنیعی است که در حق رندان از ایشان بظهور می آید و چون چیز سوخته و برشته
سخت و درشت بود و زبان زهاد نیز در حق اینان درشت باشد گویا سوخته برشته است
باید دانست که بای موحده در آول موی بمعنی از بیانیه است و اضافت در دام عیش
بادنی ملابست است و اضافت در روغن چرب و نرم بیانیست و ذکر تا به بنا بر رعایت
ماهی است چه ماهی را در تابه برشته می کنند و قوله از دهشت نهنگان آه چندان فائده
نمی بخشد بلکه منافی عیش است کما لایخفی علی المتامل بهر حال محصل معنی فقره اینکه از موی
سبزه که بسبب خوف نهنگان سیلاب بهاری بر بدن زمین برخاسته اند دام
آن عیش گسترده شده که ماهی زبان ملامت گویان را با همه درشتی خود در عین سوخته
برشتگی در چرب و نرمی خواهد انداخت یعنی چنان عیش بسر دست آمده که زبان

که در زمان دست بالکل رفع خواهد شد و چندان گرمی در دل ایشان بهم خواهد رسید
که مثل سپند خواهند جست با آنکه هر چه دریخ افتاده باشد از آتش گرم نشود بلکه اثر
گرمی از آتش برود اما دل ایشان آنچنان گرم گردد که چون سپند بجهند و سپند
شدن سنگ زیاده تر مبالغه در گرمی دارد و بدانکه درین ضمن اراده این نیز داشته
که هرگاه از حصار افسردگی بجهند البته در باغ در آیند و مشغول بعشرت شوند فافهم قوله بموی
سبزه هفت اندام زمین که از دهشت نهنگان سیلاب بهاری برخاسته دام عیشی گسترده نشده که
پای خار دار زبان ملامت گویان را در تا به سوخته بر شستگی در رو عن چرب و نرمی بنشاند از دو
شش موی سبزه باضافت بیانی سبزه هفت اندام بحسب ظاهر عبارت از سر و سینه
و پشت و دو دست و دو پای و بحسب باطن کنایه است از دماغ و دل و سپرز و گرده
و شش و زهره و جگر کذا فی زبدة الفوائد و هفت اندام بالمن را هفت خلیفه
نیز گویند چنانکه در رشیدی است اما فرق در تقریر صاحب زبدة الفوائد و رشیدی آنست
که در اول یکی از انجمله دماغ و در دوم بجای آن معده است نظامی گوید ۵ هفت خلیفه
به یکی خانه در ۵ هفت حکایت به یک افسانه در ۵ و در رشیدی هفت خلیفه کنایه از
روح حیوانی و عقل و حواس خمسه نیز است اما هفت اندام همانست که گفته شد و بمعنی
هفت عضو ظاهر مرادف هفت اندام سبعه اعضا نیز آمده جلالای طبا طبا گوید ۵
نثر چون نفاذ حکم روح در اقلیم سبعه اعضای روان کرده ۵ بدانکه درین مقام
مراد هفت اندام عضو ظاهر و آن باعتبار هفت طبقه زمین باشد یا باعتبار اقالیم
سبعه و همین اقوی است و کنایه است از تمام روی زمین چه هفت اندام تمام
جسم باشد چون سبزه در موسم بهار بر تمام روی زمین روید و مو نیز بر تمام

چه در گیر دباین یک مشت خون سودای من با تو ؛ که چون من مشتری بسیار دارد
مثل سیر است ؛ کذا فی نوادر المصادر و در گرفتن هنگامه نیز ازین قبیل است و بمعنی
راست و موافق آمدن هنگامه و بمعنی تاثیر کردن نیز هست مثل در گرفتن پند و نصیحت
و آه و نالہ و بمعنی مشتعل شدن و پیچیدن در چیزی چون در گرفتن آتش در چراغ
و این مجاز است کما فی النسخة المذکورة سنگ سرمہ سنگی که ازان سرمہ سازند که آن از کوہ
طور بهم رسد بسبب انکه بجدت فروغ انوار الهی سوخته و سرمہ شده ست ارباب قساوت
کسانیکه دل ایشان سخت و سیاه باشد چه قسوت و قساوت در منتخب بمعنی سخت دل
شدن ست و درین مقام عبارت از زاهد خشک باشد چون شعرا لحاظ هیچ امور
ندارند بی محابا هر چه می خواهند بر زبان می آرند چنانکه از کفر و شرک هم لفظ می زنند
حافظ گوید ؎ برو به میکدهٔ و چهره ارغوانی کن ؛ مرو بصومعه کانجا سیاه کار انند
ناصر علی ؎ کعبه سنگ ره باشد بصنم سوگند ست ؛ بر همن کعبه نشین آمد و از کیش گذشت
و مذاق فهم این معنی را خوب می فهمد و احتمالات دیگر را در شعر حافظ علیه الرحمة چنانکه
باریک فهمان مدعی تصوف در همچو مقامات معنی را بطور دیگر میخواهند بر کرسی نشانند
مدخلہ نیست یخ افسردگی ای افسردگی که مانند یخ ست چون افسردگے لاحق حال
زاهد میباشد و لهذا از آمد و شد خاصة در باغ و بوستان باز می ماند ازین سبب
آنرا با آهنین حصار تشبیه کرده و محصل این فقره آنست که بسبب جوش زدن لاله ها
که از کوهسار بر آمده اند آنقدر هنگامه نشاط راست آمده که نشاط مذکور دل زاهدان
را که مثل سنگ سرمہ سخت و سیاه است و افسردگی برای آنها آهنین حصار شده در
حصار همان افسردگی بر آتش گرمی پیوند خواهد کرد یعنے بسبب آن نشاط افسردگی

نگندش لاله زار بمعنی جائی که دران لاله بسیار شگفته باشد چه زار یکی از کلمات
که برای معنی ابنوهی و کثرت آید مثل ستان و سار و غیر آن و بعضے این کلمات را
بمعنی جای نیز گفته اند اما تحقیق همان است که نوشتیم و معنی جای از نفس کلمه مستفاد
می شود و لاله زار در ینمقام بمعنی لاله است از قبیل ذکر ظرف و اراده مظروف که شعبه
ایست از فن بیان و لهذا آنرا بشرار تشبیه داده چه تشبیه جای بشرار نمی تواند
و باشد که شرار لاله زار باضافت عهدی عبارت از لاله باشد از عالم گیسوان
دیده و استخوان خیال وغیره چنانکه گذشت پس لاله که مشبه است محذوف باشد
سنگ آتش سنگی که ازان بچقماق آتش برآید و آنرا بعربی حجر النار گویند اگرچه
هر سنگ آتش دارد اما دران سنگ آتش بسیار باشد کذا فی سراج اللغة و در ین
شعر خاقانی ؎ سنگ آتش چون شکستی تیز گردد لاجرم + از شکستن تیزی خاطر عیان
می توان کرد + و در سنگ آتش کوهسار اضافت تشبیهی است که جمهور آنرا اضافت بیانیه
گویند و نسبت لاله بکوهسار از برای آن است که لاله بکهسار هم بسیار شگفد چنانکه جامی
علیه الرحمة گوید ؎ نه بینی لاله را در کوهساران + که چون خرم شود فصل بهاران +
کند شق شقه گل ریز خارا + جمال خود کند زان آشکارا + و اضافت در چقماق روزگار
از قبیل سنگ آتش کوهسار است چون روزگار در همه اشیا موثر است لهذا
آن را به چقماق تشبیه داده در گرفتن راست و موافق آمدن چون در گرفتن
صحبت و آشنائی و مانند آن ؎ صد پیرهن عرق نکه شرم کرده است +
تا با تو آشنای ما در گرفته است + ؎ شیشه با سنگ و قدح با
محتسب یکرنگ شد + کی بدانم صحبت ما و تو دانم در گرفت + بابا فغانی ؎

باینقدر بینائی ممکن نیست نظارهٔ اینها بانع نظری را سزاوار است که با آنکه کثرت غبار است
و این همه هجوم دارد در هنگام مشاهده اینهمه بر بینائے بصیرت او پردهٔ
شک نه بندد زیرا که هر که چنان بینائی داشته باشد که این همه غبار باعث نقصان
بینائی او نشود و از مشاهدهٔ جمال همچو یگانه وحدت که حدت فروغ جمال او ظرف بیان
برنمی تابد باز ندارد و در شک نه اندازد پس ظاهر است که چه قدر بانع نظر خواهد بود
بدانکه هر گاه چیزی خوب در نظر کسی بیاید البته او در شک خواهد افتاد و حقیقت انگیز
گاهی دریافت نخواهد شد چون کثرت باعث آنست که مردم را در ریب و شک
اندازد و حقیقت رب جلیل بخوب وجه مدرک نشود لهذا آنرا بغبار تشبیه نموده و حاصل
این تقریر آنست که هر که این قدر نظر بانع داشته باشد او را سزاوار است که مشاهدهٔ
اینها نماید وگرنه تاب دیدار اینها که بان حسن و جمال اند صورت امکان ندارد در نصوص
مبالغه که در جمال گلها صورت مے بندد ظاهر است پس کثرت درین تقریر کنایه
باشد از علائق دنیا و مے تواند که چنین گفته شود که دیدن اینها کسی را سزاوار است
که با همه این غبار در جمال اینها و جمال الٰهی فرق تواند کرد و بسبب بانع نظری در شک
و ریب نیفتد که مگر جمال او تعالیٰ و جمال گلها کدام است امارکاکت این توجیه پوشیده نیست
هر چند از کلمات اینهمه توجیهات منجر بکفر مے گردد اما چون در اغراق منشیانه
و مبالغه های شاعرانه ازان گریز نیست می توان تسلیم کرد و نعوذ باللہ من شرور
انفسنا و من سیئات اعمالنا قوله بے تکلف بجوش شرار لاله زار که از سنگ
آتش کوهسار بصدمات چقماق روزگار بیرون ریخته هنگامه نشاط در نگرفته که سنگ
سرمه مول ارباب قساوت را در آهنین حصایص افسردگی سپند آتش اثر

نوشته اند پس ہای آن زائدہ بود اما بہتر آن است کہ گوئیم جانان مرکب از جان و آن کہ کلمہ نسبت ست و جانانہ از جان و آنہ چنانکہ تحریر یافت و جانانہ یگانہ وحدت عبارت از واجب تعالی است ارتیاب در منتخب در شک افتادن باید دانست کہ حرف را مابعد بصیر تش بمعنی راست و این در کلام اساتذہ کثیر الوقوع است نظامی گوید ؎ بدہ جزیہ از ما ببر کینہ را ؎ قلم در مکش رسم دیرینہ را ؎ و حرف از ماقبل مشاہدہ غالب آنست کہ بمعنی درست چنانکہ درین مصرع ؎ ع ؎ کادیم از چہل روز گردد تمام ؎ یعنے در چہل روز و محصل معنی این فقرہ آنست کہ نظارہ این گلہا کہ برائے جلوہ انگیختن جمال خود یا بسبب جلوہ انگیز بودن جمال خود بصد ہزار ناز و کرشمہ از قوہ بفعل آمدہ اند آن بالغ نظر را سزاوار است کہ ہجوم این غبار کثرت کہ عبارت از ہمان گلہا است دانہا چنین اند کہ در جو امکان ذراتی اند پراگندہ و بہ پرتو فیض الٰہی در رقص آمدہ و آن رقص ظہور ایشان است در وقت دیدار او تعالے بر بینائی یقین او پردہ مناسب نہ بندد ای دیدن این گلہا آن کی را سزاوار است کہ اینہا کہ بمنزلہ غبار اند بر بینائے یقین او پردہ نشوند و در ریب و شک نہ اندازند تا از مشاہدہ جمال او تعالے محروم نماند و فائدہ بالغ نظری انیست کہ تراکم غبار مضر بینائیست ہرگاہ انیقدر غبار کہ این کثرت عبارت ازان است نظر او را مضرت نہ بخشد ظاہر است کہ بینائیش بچہ مرتبہ رسائے داشتہ باشد اما پوشیدہ نماند کہ این معنی متصوفانہ ست و چندان من حیث المقام مناسب نمے نماید زیرا کہ مقام مقتضی تعریف گلہا است و این گفتگوے پند آمیز را درین معنی مدخلی نیست فقیر چنین بہتر مے داند کہ گفتہ شود این حور وشان از بسکہ جمال بغایت دارند و تیزی حسن ایشان باقصے غایت است دیدن ایشان

اما اینقدر بهست که مناسب بسر بر کردن گو بمعنی مغاک بهست هر چند کوه بمعنی جبل نیز
به تکلف راست می آید بالغ نظر کسیکه نظرش لبیار رسا باشد سنزد بمعنی مے سنزد
و در بعضی بجای سنزد لفظ حلال واقع بهست و مآل هر دو واحد بهست چه فارسیان
لفظ حلال هم بهمین معنی استعمال کرده اند عرفی شیرازی میگوید ؎ تیغ زبانش
فگند بر سر هم مهر و ماه ✤ شهرت اورا حلال ملک عجم داشتن ✤ ترا کم بر هم نشستن
و گرد آمدن فی المنتخب این کثرت بیشتر اشارت بدنیا باشد و شاید که درین مقام عبارت
از گلها نیز بود که حوروشان هم تعبیر ازان بهست و توجیه آن بیاید مبثوثه پراگنده جو
با لفتح و تشدید واو میان زمین و آسمان و هوای آن و زمین نشیب کذا فی المنتخب
اما مناسب مقام اول بهست امکان مصدر بهست و مستعمل بهست در معنی ممکن که
عبارت از دنیا بهست خورشید حقیقت عبارت از ذات باری جل و علا بهست بدانکه
در بعضی نسخه فقط رقص و در بعض رقص ظهور واقع بهست و مآل هر دو یکی بهست باصره
قوت بینائی بصیرت بمعنی بینائی و یقین و زیرکی فی المنتخب و درینجا مراد از باصره بصیرت
بینائی یقین بهست جانانه بمعنی معشوق بهست ظاهرا مرکب بهست از جان و آنه که یکی
از کلمات نسبت بهست و جناب خیر المحققین در شرح دیوان حافظ درین بیت ؎
نصیحت گوش کن جانان که از جان دوستر دارند ✤ جوانان سعادتمند پند پیر
دانا را ✤ فرموده که ایراد بلفظ جمع در خطاب معشوق واحد بحهت نازل گردانیدن
آن معشوق بهست بمنزل چندین جان شاعری گفته یعنی جان من جانان من بکشیب
بیا مهمان من ✤ مؤلف گوید ازین معلوم میشود که جانان از قبیل الفاظی بهست که
جمع را برای شخص واحد بنا بر تعظیم و عظم رتبه آن ایراد می کنند چنانکه در رسائل

برای صفت باشد و در صورت ثانی اضافت ادنی ملابست ای بمحض اینکه در غیب
بوده اند آنها را بسوی آن مضاف نموده ازان قرار داده و صفت حجله نشینی غیب بگلها
یا اضافت آن بسوی حجله غیب باعتبار ما تقدم ست و این بعینه بدان ماند که شخصی ایرانی
مولد در هند آمده توطن کرده باشد چون ازان تعبیر کنند ایرانی گویند نه هندی
چون گلها از عدم رسیده اند باین نسبت حجله نشین غیب یا حور وشان حجله غیب
گفته و لهذا در صفت آنها آورده که بجلوه انگیزی تجلیات جمال سر از کوه قوه بفضای
فعل بر کرده اند آه بدانکه باء موحده در بجلوه بمعنی برای ست و ترکیب جلوه انگیزی
تجلیات مثل حجله نشین غیب ست و انگیزی فصل مابین مضاف و مضاف الیه و درین
صورت فاعل جلوه انگیزی حور وشان خواهند بود و جلوه مضاف تجلیات را
برای انگیختن جلوه تجلیات جمال ملتزم اند شد که برای سبب باشد درین صورت
نسبت فاعلیت بطرف تجلیات باشد ای به سبب جلوه انگیز بودن تجلیات جمال
آه و مراد آنست که چون تجلی جمال اقتضای آن می کند که جلوه باید کرد لهذا از قوه
بفعل آمده اند و فرق درمیان این هر دو توجیه در یافتنی ست فافهم غنج بضم و فتحتین
کرشمه و ناز کذا فی ملتخب دلال در ملتخب بمعنی ناز ست پوشیده نماند که در بعضی
نسخه کوه قوة و در بعضی کو قوة و کو بفتح بمعنی مغاک ست بهر تقدیر بمقابله فضا یافته
میشود وجه فضا بفتح فراخ بودن مکان و ساحت خانه و زمین صحرا کذا فی الملتخب
و با بمعنی هم مقابل کوه ست و هم مقابل مغاک زیرا که فراخی در دشت ست
نه در کوه چنانکه میرزا بیدل گوید صدا را کوه هم دشتی ست جولانگاه آزادی
سر شک از نارسائی دشت را کهسار می بندد و همچنین در مغاک هم فراخی نباشد

سبب بدندان گزیدن پشت دست شده دست و دندان را به تغابن و تاسف مضاف
کرده و حاصل فیما نحن فیه اینکه سر فلان به سبب همچشمی زیر سنگ نهاده و سر
زیر سنگ نهادن نوعی از تعذیب است و محصل معنی فقره آن است که اردی بهشت
ماه که مثل دایگان آرایشی مے کند نازنینان گلشن را که کنایه از گلها است
چنان آراسته و زلف را بر عارض آن نازنینان بطوری تاب داده که آفتاب
و کواکب همه بر او عشق خواهند ورزید و بار یکی ای سرداری آفتاب سه کواکب را
بسبب همچشمی شان بجهت تعذیب در زیر سنگ زمین خواهد نهاد و این بمقتضای رشک
باشد و ظاهر است که هر که سرداری و امارت داشته باشد در همچو امور باکهتر خود تاب مساهمت
نمی آرد و چون در روز کواکب زیر زمین روند گویا آفتاب بنا بر همین معنی کذا و کذا
کرده **قوله** نظارهٔ این حور وشان حجله غیب که بجلوهٔ انگیزی تجلیات جمال بصد هزار
نسج و دلال از کوه قوهٔ سر بفضای فعل بر کرده اند بالغ نظری را سزد که ترا کم غبار
این کثرت که ذرات بمثوشه جو امکان اند و بفیض پرتو خورشید حقیقت در رقص
ظهور آمده شعاع باصرهٔ بصیرتش از مشاهدهٔ جانانه یگانه وحدت نقاب ارتیاب
نه بندد شش نظاره بالفتح نگریستن و تحقیق آن پیشتر گذشت حجله بفتحتین خانه که برای
عروس بیارایند از جامه و مانند آن و فارسیان بسکون جیم استعمال نمایند حتی آنکه
بحرکت آن هیچ جا بنظر نیامده مخلص کاشی گوید ؎ هست گر نامهٔ اعمال ترا حسن قبول
خلوت خواب کم از حجلهٔ دامادی نیست ؎ عرفی ؎ حجلهٔ گل بهر من بستند و من ؎ بر بدلوا
گلستان میزنم ؎ اما آنچه بعضی اول شهرت دارد از جمله اغلاط فاحشه است بدانکه در بعضی
نسخه حجله نشین غیب و در بعضی نسخه حجله غیب واقع شده در صورت اول کسره در حور وشان

چون آنرا نازنین گفت زلف برای او ثابت نمود بدانکه حرف را مابعد نازنینان
گلشن بمعنی اضافت است مضاف آن عارض و مضاف الیه آن نازنینان اے
برطرف عارض دل آرای نازنینان گلشن آه شکسته بمعنی خم داده چه شکستن بمعنے
خم دادن نیز آمده محمد قلی سلیم ؎ بجز نسیم که آن زلف تا بدار شکست ؎ نخورده است
سپاهی ز یکسوار شکست ؎ و ذکر درستی و شکسته از صنعت تضاد است که آنرا اطباق و
مطابقه نیز گویند بار یکی بمعنی باریک بودن و باریک کسیکه مردم را برای انجاح مرام بخود بار
دهد محمد اکرم عبدالرزاق ملتانی شارح گلستان در شرح این لفظ در عبارتے که در
تعریف وزیر بادشاه سعد بن زنگی واقع است و آن اینست نثر افتخار آل پارس
باریک فخر الدوله والدین الخ نوشته باریک آنکه خلق را بانجاح مرام خود بدو باریک شد
و این مرکب است از بار بمعنی راه و یک که در ترکی لفظ بمعنی امیر و صاحب است کذا
فی المدار و پیداست که مدار کار عالم وزیر می باشد انتهی کلامه و عبدالرسول شارح
نسخه مذکور ترجمه آن امیر بار بقول شیخ نورالحق دهلوی از شرح قران السعدین نقل کرده
و مآل هر دو یکی ست نظر باز عبارت از عاشق و این لفظ بدین معنے بسیار آمده چنانچه
مصنف در تعریف فواره و حباب گفته نثر حباب ها برنگ فاخته با سر و روان فواره
در نظر بازی و ظهوری در نیج رقعه گوید نثر چه خونها بها که از رشک کامیابی حلقه بگوشان
وصال حاضر و نظر بازان بے زحمت اغیار بر روے یار ناظرے آشامد و اضافت
در نظر باز آفتاب بیانیست و در سر همچشمی اضافت بادنی ملابست و این بعینه مثل
دست تغابن و دندان تاسف است چنانکه گویند پشیت دست بدندان تاسف
گزیدم یا دست تغابن بر هم زدم چون تغابن باعث بر هم زدن دست و تاسف

ولهذا آنرا فصیل گفته و در عبارتیان خزان اضافت بیانی ست و مراد ازان خزانست
باید دانست هرگاه که تماشائی و هنگامهٔ غریبی در راه بنظر درآید مردمان در راه بمیل
دیدنش از رفتن باز مانند و استاده شوند و نیز تغیر فصول از گردش آسمان
میباشد هرگاه فلک از حرکت باز ماند در فصلی که بوقت مذکور باشد تغیر نیفتد و فصلے
که بوده باشد برقرار ماند محصل معنی فقره اینکه بمشاطگی ماه فروردین درختان و نونهالان
زمانه بزیور ریاحین و از هار چنان آراسته یافته اند که آسمان بجهت تماشای خوبی
آنها از سیر باز ایستاده فصل گرما را که هنگام شگفتن بهار ست درمیان خزان که
غارت بهار مے کند فصیل خواهد نمود تا خزان درین بهار نیاید چه هرگاه آسمان
از سیر باز ماند منع خزان و قرار بهار پُر ضرور شود و پوشیده نماند که درینجا ذکر لازم
و ارادهٔ ملزوم ست چه منع خزان که برقرار ماندن بهار باشد لازم عدم سیر آسمان
ست در حالت بهار و مراد ازان توقف آسمان ست بجهت تماشای آنها و این بسیار
بلاغت دارد کما لایخفی **قوله** و دایهٔ مهرسرشت اردی بهشت زلف و کاکل نازنینان
گلشن را بر طرف عارض دل آرا بدرستی نشسته که باریکی نظر باز آفتاب قیبان
شب رو کواکب را سیر بحبشی زیر سنگ مین تهدش اُردے بهشت بضم
اول نام ماه دوم از سال شمسی و آن بودن آفتاب ست در برج ثور و نام فرشته
هم ست که محافظت گوهر ها کند و تدبیر امور و مصالح ماه اُردے
بهشت بدو تعلق دارد و دایهٔ اُردے بهشت باضافت بیانی ست نازنینان
گلشن عبارت از گلها ست چنانکه گذشت و زلف و کاکل را بگلها هیچ نسبت
نیست و نه چیزے در گلها باشد که آن را بزلف تشبیه توان کرد اما

چون

عروسان تازه روی نوبهار عبارت است از درختان و نونهالان بطریق استعاره
و اضافت آن بسوی نوبهار اضافت عهدیست چنانکه در گیسوان دیده که مژگان
باشد و استخوان خیال و استخوان علم ای استخوان شخص خیال و شخص علم ۵
افسر و آتش دل و آب سرشک ماند ۵ بر گیسوان دید خضاب سرشک ماند ۵ حنیف
خان جهان نوال ۵ کنم مغز در استخوان خیال ۵ ع عقل تو مغز و جوهر کل استخوان
علم ۵ چنانکه خان تحقیق نشان سراج الدین علی خان آرزو تخلص در رساله عطیه کبری
بتفصیل نوشته انیطور اضافات در فارسی بسیار است مثل نیزهٔ آفتاب و زبان
قلم و دهن دوات و چشم نی که اول شعاع آفتاب و دوم نوک قلم و سوم و چهارم
سوراخ دوات و نی و همچنین است نازنینان گلشن که عبارت از گلهاست در
فقره لاحق ریاحین جمع ریحان یعنی شاه سپرغم و این اسم جامع است گلهای
خوشبو را همچنانکه در زبدة الفوائد است و در منتخب آورده گیاهی که آن را سپرغم
گویند و هر گیاه خوشبو نیز مولف گوید که در هر دو قول فرق گیاه و گل است و در شعر
نظامی ازین جنس معلوم میشود ۵ ریاحین زلبستان شود ناپدید ۵ در باغ را کسر
بخوید کلید ۵ زیرا که تخصیص سپرغم درین شعر لغوست و در مانحن فیه
هم بمعنی گل خوشبوست مطلق کما یخفی بهر کیف وجه تسمیه ریحان به سپرغم آنست
چون بواسطهٔ خوشبو تقویت دل مے کند گویا سپر است برای غم کما فی الرمی
از نار بالکسر یعنی روشن کردن چراغ و شگوفه آوردن درخت و گیاه
و بفتح شگوفه نار و همچنین از اهیر اما درین مقام بفتح است لقب نیز ریاحین
فصل تابستان فصل گرما و چون خزان در گرما نباشد گویا مانع خزان است

تابستان در راه غارتیان خزان نکشد ش مشاطه بالفتح و تشدید شین زنی که شانه کند
گیسوی کسی را و کسیکه عروس آراید همچنین ماشطه کذا فی المنتخب و فارسیان این کلمه را
مخفف نیز استعمال کرده اند چنانچه ازاین هر سه شعرا امام خاقانی علیه الرحمة ظاهر است
۵ مه چو مشاطگان زده بر رخ سیب خالها ٭ سیب برهنه ناف بین نافه دم
از معطری ٭ خال ز غالیه نهد نرگس و روی سیب را ٭ خال ز خون نهاده ماه اینست
مشاطه فطری ٭ طفل مشمه رزان بکر مشاطه خزان ٭ حامله بهار از و با دعقیم آذری ٭
فروردین نام ماه فارسیان است و آن مدت ماندن آفتابست در برج حمل و فروردین
بدون رای مهمله ثانی نیز آمده باید دانست که مشاطه مضاف و فروردین مضاف الیه
و حسن آفرین که صفت مشاطه است فصل است مابین مضاف و مضاف الیه چه در
فارسی فصل درمیان مضاف و مضاف الیه بسیار است و آن غالبًا صفت
باشد یا صیغه امر اگر ترکیب فاعلی واقع شده باشد مثال چنانچه فیما نحن فیه
و عروسان تازه روے نوبهار و دایه مهرشت ارد ے بهشت کما سیجی
و مثال دوم چمن آرای محبت و شمع افروز مودت ای آرایندهٔ چمن محبت و افروزندهٔ
شمع مودت و گاهی سوے این هر دو نیز فصل واقع شود چنانکه در فقرهٔ پنجم قصه
به تلخی جان داده اند بشیشهٔ آزردگی آه چه مقصود آنست که جان داده به تلخی اندیشهٔ آزردگی
اما مے تواند که تلخی مضاف باندیشه نباشد و معنی آن چنین بود که فلان در اندیشه
آزردگی بازوی قاتل جانرا به تلخی داده برین تقدیر از فیما نحن فیه نباشد و حقیقت
واقع شدن فصل در تراکیب فارسی در رساله حل مقامات نسخه جواهر الحروف
به تفصیل مرقوم گردیده اگر احتیاج به بسط این مطلب باشد رساله مذکور را مطالعه نمایند

که از علم نیرنجات براختراع چیزیکه بر حسب عادت ممکن نباشد قادر توان شد **قوله**
واکسیری آسمان را از یک بوته گل این همه زر و سیم اینچه کیمیاست **شش اکسیر**
بکسر اول و ثالث بروزن دلگیر کیمیا را گویند و آن جوهریست گدازنده و آمیزنده
و کامل کننده یعنی مس را طلا می کند و ادویه مفیده فائده مند و نظر صاحب
کامل را نیز بمجاز اکسیر گویند گذافی برهان و اکسیرے بیاے نسبت
یعنی کیمیاگر چنانکه ظهوری گوید ؎ همه سعی آفتاب اکسیرے ٭ پیش جودش هنوز
تقصیرے ٭ بوته ظرفیکه گل حکمت کرده طلا و نقره دران گدازند گذافی برهان
و بوته گل در اینجا عبارت از زمین است اینهمه بمعنی این مقدار و این بسیار مستعمل
است چنانکه گوید ؎ شب همه شب بیاد تو خواب نمی بردمرا ٭ اینهمه گریه میکنم آب
نمی بردمرا ٭ این همه زر و سیم عبارت از گلهای سرخ و زرد و سفید است چه زر
را سرخ و زر دهر دو گفته اند هم در فارسی و هم در عربی چنانکه زر سرخ را
طلای احمر گویند و زرد خود باشد و سیم باعتبار سفیدی رنگ بعض گلهاست
و حاصل معنی اینکه کدام کیمیاست که این همه زر و سیم از یک بوته گل که عبارت از زمین است
حاصل می شود سبب تعجب اینکه از عمل کیمیا همین متعارف است که از بوته وقت
برآمدن زر سیم حاصل نمی شود و وقت وصول سیم زر بر نمی آید و از زمین می آید
یا اینکه اینچه کیمیاست که از یک بوته گل اینمقدار زر و سیم حاصل می شود چه از بوته
متعارف بتوسط کیمیای مشهور انچه حاصل می شود قدری میباشد نه اینمقدار **قوله**
مشاطه حسن آفرین فرودین بر گوش و گردن عروسان تازه روے
نوبهار زیور ریاحین و از بار بائینی دلبسته که به تماشا ایستادن آسمان فصیل فصل

صورت نمود میدهد بمعنی نمودار میکند ست یعنی این تماثیل رنگارنگ را از پرده خیال
که عبارت از مادهٔ ست نمودار می کند و بر تقدیر نسخهٔ اول معنیش آنیکه از پردهٔ
خیال مادهٔ صورت روئیدگی و بالیدگی میدهد ای از مادهٔ میروید و باند و بالیده میگرداند
اما ظاهر ست که من حیث المقام نمود بمعنی نسخهٔ دوم از نمو بهتر ست و مادهٔ و صورت
از مناسبات آن **قوله** طولی فلک را از یک بیضهٔ زمین چندین فرخ فرخ نازنین
سیمیا ست **ش** کلمهٔ را درین فقره بمعنی اضافت ست و مضاف الیه آن بیضه و اضافت
در بیضهٔ زمین تشبیهی ست که جمهور آنرا بیانیه گویند فرخ به تشدید خجسته و مبارک فرخ بفتح اول
و سکون دوم چوزهٔ مرغ کذا فی زبدة الفوائد و در فرخ فرخ قلب صفت واقع شده
و نازنین صفت بعد صفت هر چند بالعکس نیز می تواند شد اما ترکیب مذکور از فصاحت
می افتد و این طور ترکیب در فارسی شائع ست مثل رنگین گلهای طرب
افزای گلهای رنگین طرب افزا و امثال آن نظر بفقرهٔ ثانی که در صفت گلها واقع
شده مناسب می نماید که درین فقره مراد از فرخ نازنین سبزه باشد و لفظ طولی نیز
به همین دلالت دارد چه از بیضهٔ طولی جز طولی پیدا نشود و آن سبز رنگ بود
نه بهرنگ دیگر بد انکه نسبت فلک بطولی بسبب سبزی رنگ ست و هم باعتبار آنکه
چنانکه جانور بیضهٔ را در زیر پر میگیرد همچنان آسمان زمین را در میان گرفته ست
و همچنین زمین را باعتبار استدارهٔ به بیضه تشبیه داده و نیز بسبب آنکه چنانکه
بیضه در زیر سینهٔ جانور باشد زمین در جوف آسمان ست سیمیا علم نیرنجات ست
پوشیده نماند که چون از یک بیضه جز یک بچه برنمی آید لهذا تعجب کرده میگوید که انیکه
از بیضهٔ زمین فرخ متعدد ظهور میکند این چه سیمیا ست و ذکر سیمیا از برای آنست

گوید نشر صاحب الطبیعة النقاة والقریحة الوقادة والفطنة العالیة والفطرة الجالیة نورچشمی ملاذی مخدوم زادگی مستغنی الاوصافی الخ باید دانست که حرف را درین فقره بمعنی برای است چنانکه درین شعر خاقانی ؎ میخ زری از پی بهارا ✤ مرحلقهٔ درع مصطفی را ✤ و این تماثیل رنگارنگ مثل نقوش گوناگون که گذشت آنچه به نمایی بازیگر که صورت عجیبه می نماید پردهٔ خیال پرده که بازیگران درمیان حائل کنند واز اندرون آن اشکال گوناگون برمی آرند چه خیال بمعنی صورتیست که بازیگر نماید فصیح گنجوی ؎ برآنم که این پرده خالی کنم ✤ درین پرده جادو خیالی کنم ✤ خاقانی ؎ در پردهٔ دل آمد دامن کشان خیالش ✤ دل شد خیال بازی در پردهٔ وصالش ✤ حکیم اسدی ؎ چه چابوک دستی است بازی سگال ✤ که در پرده دارند نمودن خیال ✤ پردهٔ خیال مشبه به و مادهٔ مشبه ووجه شبه برآمدن چیز ناپاست ازاده دقید سرکوی غالبا برای آنست که بازیگران بیشتر در راه بازی کنند و تماشائیان برسرشان جمع شوند و قید نظارگیان سرکوی الیقان که عبارت از اهل عرفان است بطریق اول است که گذشت وحاصل معنی انکه صورتهای رنگارنگ که اعجوبه نمائی نامیه بجهت تماشای ارباب ایقان از پردهٔ خیال ماده برمی آرد آیا چه صور گوناگون اند واین فقره هم درتحت استعجابی ست که اول مذکور شده باید دانست که در بعض نسخه نموست که لفظ عربی است وآن بضمتین وتشدید واو بمعنی افزایش کردن وبرآمدن گیاه از زمین وبالیدن آن کذا فی المنتخب و در بعض نمود حاصل بالمصدر از نمودن بمعنی ظهور وجلوه گری مناسب پردهٔ نسخه دوم است ومناسب مادهٔ وگلها که تماثیل رنگارنگ عبارت ازان ست نسخهٔ اول است تقدیر نسخهٔ دوم

از مشی است بمعنی رفتن فارسیان بمعنی دیدن استعمال کنند و با لفظ کردن مستعمل است اما گاهے بلفظ دیدن نیز واقع شده وحدت گوید ؎ آنچنان رفت دل از خود که نمے گردد باز ؎ تا نجلوتکدهٔ خویش تماشای که دید و درین در کلام میرزا بیدل علیه الرحمة نیز واقع شده ازین شعر کنایه که درین باب میرزای مذکور است عرتفع مے شود تماشای بیای نسبت بمعنی بیننده و تماشا کننده و باید دانست که تماشای صفت دیده است نه مضاف الیه آن و حاصل معنی این که این نقوش گوناگون که از سطح تر و تازه ماده بر آمده بر دیدهٔ تماشاگر اهل عرفان جلوه مے نمایند چه نقش انداے بدین خوبی و نیکوئی چه چیز اند و ظاهر است که چون شے غریبے بنظر آید البته موجب استعجاب گردد **قوله** و نظارگیان سر کوی ایقان را دیگر این چه تماشا رنگارنگ ست که اعجوبه نمای نامیه از پرده خیال ماده صورت نمود مے دهد نظارهٔ بفتح نگریستن بچیزی و تبشدید نگرنده چنانکه در منتخب است و فارسیان بمعنی پسین مخفف نیز استعمال کرده اند خاقانی گوید ؎ مائیم نظارگان غمناک ؎ زی حقه سبز و مهرهٔ خاک ؎ بمعنی اول مشد دهم عرفی گوید ؎ نظارهٔ چهرهٔ حسود ؎ وجه غشیان آنکه نیش ؎ باید دانست که نظارگی مرکب است از نظاره و یای نسبت و کاف فارسی آن موافق ضابطهٔ فارسیان است که هرگاه کلمه را که آخرش های مختفی باشد بالف و نون جمع نمایند یا یای مصدری لاحق کنند های مذکور را بکاف فارسی بدل نمایند مثل بندگان و پرستندگان و بندگی و پرستندگی و ضابطهٔ مذکور در صورت الحاق یای متکلم که فارسیان در کلام خود به تتبع عرب بطریق تصرف آورده اند نیز یافته شده نصیرای همدانی در رقعه که بمظفر حسین کاشی نوشته

جز در چشم بنا شد و دیگر انکه در حیرت چشم باز ماند و صورت نرگس مشابه بچشم متحیر است
کما لایخفی و حاصل معنی فقره انیکه گلچین اندیشه را که عبارت از ذات اندیشه است
از چمن تخئیل نرگس حیرت این نکته مے شگفد ای اندیشه را از تخئیل حیرت این معنی
دست مید هد که بیانش می آید **قوله** که با دیه پیمایان مراحل عرفان را باز انچه نقوش
گوناگون است که از سطح سیراب هیولائی بر جباب دیدهٔ تماشائی موج جلوه میزنند
ش باید دانست که این فقره و فقرهٔ لاحق از مشکلات این نسخه است هر چه از
رطب و یابس در ذهن ناقص فقیر مؤلف میرسد هدیهٔ بزم احباب مینماید باید دانست
که با دیه پیمایان مراحل عرفان عبارت ست از اهل عرفان و قید ایشان از برای
انست که ایشان اکمل افراد موجودات اند و فی الحقیقة دیدن دیدن ایشان است
که از تماشای هر چیز پی بحقیقت برند و همچنین در قوله نظارگیان سر کوی ایقان در
فقره لائق هر گاه اکمل افراد را بیان نمود حاجت به بیان کمتر آنها نماند پوشیده نماند
که حرف را که بعد از مراحل عرفان واقع است علم مفعولیت نیست بلکه مفید معنے
اضافت است و دیده تماشائی صفت و موصوف بجملگی مضاف واقع شده و با دیه پیمایان
مضاف الیه و ترتیب عبارت چنین است که باز انچه نقوش گوناگون است که از سطح
سیراب بر جباب دیدهٔ تماشائی با دیه پیمایان مراحل عرفان موج جلوه مے زنند و
کلمه باز در اینجا زائد محض برای تحسین کلام واقع شده مانند لفظ دیگر در فقرهٔ ثانی کما
این نقوش گوناگون عبارت از گلها است هیولی ماده و آن را سطح سیراب قرار داده
و در بعض نسخه بجای سیراب سراب نیز واقع شده و سراب ریگی است که از دور چون
آب درخشد و تشنه بر آن فریب خورد امن حیث المعنی بهتر اول است تماشا در اصل

چه در بعض مقام معنی مصدری بدون تحتانی نیز مستفاد می گردد و حقیقت آن آینده
در تعریف حوض در لفظ افضل الاشکال دریافت کنی انشا الله تعالی **قوله** اما بعد
گلچین اندیشه را از چمن پر گل تخیل نرگس حیرت این نکته مے شگفدش باید دانست
که لفظ بعد عربیست هر گاه مضاف آن محذوف بود دو صورت دارد یکی آنکه نسیاً منسیاً
باشد درین صورت هم معرب باشد **دوم** آنکه معنوی باشد درین صورت
مبنی باشد علی الضم و فارسیان هر گاه مضاف الیه آن موجود در لفظ بود
بحسب ضابطه خود کسره بآخرش دهند و اگر در لفظ موجود نبود آخرش را موقوف
خوانند مثلاً پس از گزارش حمد و نعت گویند که بعد چنین گوید فلانی و این بنا بر
آنست که آخر کلمات فارسی در اصل ساکن باشد و انچه گاهی متحرک گردد سبب آن
عوارضی است که بآن لاحق شود مثل اضافت کسره صفت و واو عطف و الحاق
ضمائر متصله که شین وت و میم باشد و کاف تصغیر و های مختفی و اتصال حرف رابط
و غیر آن مثل اسپ من و اسپ خوش رفتار و اسپ و فیل و این در نظم
خوب ظاهر شود و اسپش و اسپت و اسپم و اسپک و دخترک و رفته و آمده در
افعال و پیاله و نواله و جامه و نامه در اسماء و لهذا الفاظ عربیه را نیز هر گاه
در کلام خود استعمال کنند موقوف الآخر خوانند چمن پر گل تخیل مشبه و مشبه به
و پر گل باعتبار آن گفته که چمن خیال گاهی از بهار خالی نباشد زیرا که هر گاه تخیل
کنند هر چه در اراده باشد در خیال موجود شود چنانکه صائب گوید ؎ در موسم خیال
بهاریست چار فصل ؎ بلبل بچتر گل ندهد زیر بال را ؎ نرگس حیرت از قبیل ادنی
ما تشبیه حیرت نرگس بدو وجه ست یکی آنکه نرگس را تشبیه بچشم نمایند و حیرت

حضرت خود بوده فافهم برمعنی تن و بدن بسینه ولپستان زن جوان و آغوش و
کنار و بغل کمافی برهان بدانکه این فقرهٔ بترتیب فقره حمد واقع شده و هیچ دینه
از دست نرفته تفصیلش اینکه شمیم مشکین نکهت مقابله شبنم شاداب ست و
هر نعت و منقبت مقابله هر گونه ستائش و ثنا در حمد دو لفظ واقع شده یکی ستائش
و دیگر ثنا در اینجا نیز دو لفظ است اول نعت و دوم منقبت هر چند در اینجا هر دو
مترادف ست و اینجا آنچنان نیست اما مقابله باعتبار لفظ خود هست و فقره
بعد کاف ست اے بعطر سائے الخ مقابل از هوائے روح پرور الخ
و شائسته الخ مقابل راجع الخ و هر دو فقره لائق بقرینه هر دو فقره مسطوره
در حمد ست اما فرق اینقدر ست که آن هر دو هم در حمد ست و این هر دو یکی در نعت و دوم در منقبت
بر تقدیر یکه در فقره ثانی الیشان ضمیر جمع باشد اما اگر لفظ او ضمیر واحد بود
این هر دو در نعت باشد بقرینه هر دو فقرهٔ سابق بدانکه مهر نبوت البته خاص
نسبت بآنحضرت صلعم دارد اما قول فرشته خواه نسبتش بحضرت رسالت پناه بود
خواه بآل خبر ادعای محض نکمیت پوشیده نماند که لفظ آل هر چند مراد ازان معنی
اولاد ست اما بمعنی سرخ مقابل لاله سرخ مقابله خوبیست چه اول لاله سرخ گفته و
بعد ازان گلهای آل نظر بمعنے دوم گلهای سرخ بمقابله لاله سرخ واقع شده و حق
آنکه این کمال لطافت بهم سانیده و لفظ محمد در اینجا علم نیست بلکه بمعنی حمد کرده شده است
ولهذا یای تنکیر در آخر آن آمده و معنی علم بطریق ایهام دست داده کما لایخفی و چون
معنی فقره از غایت وضوح حاجت بیان ندارد ازان دست مے کشد پوشیده نماند
که شائسته شمائل لاله سرخ بمعنی شائسته شمائل بودن لاله سرخ است

ے گردد راهش شود از نکهت گل مشکین تر ٭ هر که از جلوه رخسار تو از جا رفته
اما در مشکین نکهت یعنی اول ست صبح خیز کسیکه که هنگام صبح از خواب برخیزد و گاهے
عبادت از اهل عشرت نیز باشد خاقانی فرماید ے صبح خیزان کز دو عالم خلوتے
برساختند ٭ خلوتی بر یاد می از خلد خوشتر ساختند ٭ و نسبت سحر خیزی به نسیم
ازان ست که نسیم خاصتهٔ در سحرگاه وزد نظامی فرماید ے چو صبح سعادت درآمد
بگاه ٭ شدم زنده چون باد در صبحگاه ٭ و نسبت سحر خیزی به نفس ازینکه
سخن پردازی بیشتر بهنگام سحر اتفاق افتد بنا بر فیضان وقت مذکور و سخن گفتن
علاقه بنفس دارد پس این مجاز باشد و دمیدن یعنی رستن و روئیدن و طلوع
کردن و وزیدن باد ست و اطلاق آن یعنی پسین بر شمیم و نکهت نیز آمده بلفظ شمیم
چنانکه فیما نحن فیه و بلفظ نکهت در شعر ظهیر الدین فاریابی ے نسیم لطف
تو در باغ دامنی افشاند ٭ دمید نکهت عنبر نظرهٔ شمشاد ٭ و شمائل یعنی عادتها
چنانکه در منتخب ست و یعنی شاخهای درخت نیز آمده چنانکه بعد ازین معلوم شود
و مهر نبوت نقشی که بر کتف مبارک حضرت ختمی پناهی صلے الله علیه وسلم بود طغرا
گوید ے چو این مهر نقش نبوت گرفت ٭ شباهت بمهر نبوت گرفت ٭ ملا شیدائی
هندی ے ذات تو بود صحیفه کون که کرد ٭ از روے ادب مهر خدا بر پشت
هر چند شعر ملا کاتبی ماخذ شعر مذکور ست اما انصاف آنکه شعر مذکور از شعر
کاتبی بهتر ست و هو هذا ے نبوت را توئی آن نامه در پشت ٭ که از تعظیمش آمد
مهر بر پشت از پی آنکه کاتبی نبوت را نامه قرار داده و مهر که بر پشت حضرت رسالت
پناهی بود بر پشت آن تجویز کرده و شیدا خود حضرت را صحیفه گفته و مهر بر پشت

نشان اطلس پرسم ٭ وز چشم خوشت حدیث نرگس پرسم ٭ صد روز نه بینیم نه پرسی
نرگسم ٭ یکروز نه بینیت ز صد کس پرسم ٭ وشوخ چشمان نرگس زار عبارت است
از گلهای نرگس چه نرگس زار چمنی که دران نرگس بسیار شگفته باشد وشوخ چشمان
آن همان گلهایش و اضافت آن اضافت تشبیهی عهدی ست چنانکه حقیقتش آمده
در فقرهٔ عروسان تازه روی نوبهار الخ دریافت کنی انشاء الله تعالی وشوخ
چشمی نرگس بلحاظ انیقی ست که همواره باز باشد وچون غنچه را بسبب انقباض مشابهت
به بند کردن چشم ست وشگفتگی را بوا کردن آن لهذا غنچگی را خواب وشگفتگی
را بیداری گفته و اطلاق خواب گران از جهت بسیاری انقباض بود
که در غنچه می باشد وهر چند این حالت عموماً در هر گل یافته می شود اما چون تشبیه
نرگس بچشم نیز ست در اینمقام نسبت آن به نرگس بر حسن لطافت افزوده یعنی فقره
آنست که گلهای نرگس که بخواب غنچگی مبتلا بودند شبنم ملاطفت او تعالی که هم ملائمت
باشد گلاب افشانی کرده ازان خواب گران بیدار گردانیدند وآن بیداری عبارت از
شگفتگی اوست ومقرر ست که چون خواب برکسی غلبه کند ومقصود بیداری او بود آب
بر رویش زنند تا بیدار گردد **قوله** وشمیم مشکین نکهت هر نعت ومنقبت که بعطر سائی
نسیم صبح خیز نفس از غنچهٔ دهان ثنا پرواز دمیدن گیرد وشمائل لاله سرخ
محمدی وگلهای آل او که گل مهر نبوت جز بر گلبن بر ودوش نازنین او نشگفته و شبنم
حدیث فرشته جز در نسترن سمع مقدس ایشان نچکیده ش بدانکه این فقره معطوف
بر فقرهٔ حمد واقع شده ولهذا واو عاطفه در اول آن درست گردیده مشکین چیزیکه
منسوب بمشک بود واستعمال آن در مطلق خوشبو نیز دیده شده حضرت شیخ فرماید

از جهت اسم جنس بودن آنست که اطلاق آن بر واحد و زیاده ازان جائز است
چنانکه در گلستان اطفال شاخ را بقدوم موسم بهاری کلاه شنگرفه بر سر نهاده
و چنانکه لفظ دل در شعر حضرت شیخ علیه الرحمة ع بخشید حیات تن اگر آب
سکندر ٭ دل زندگی از چشمهٔ حیوان تو یابند ٭ زیرا که در لفظ یابند ضمیر جمع بسوی
دل راجع نموده و میتوانند شد که اطفال بمعنی طفل باشد مثل عشاق بمعنی عاشق و
عجائب و ریاض و افلاک بمعنی عجیب و روضه و فلک فافهم شنگرف خواب بمعنی شاد خواب
که خواب خوش باشد و خواب سحر را نیز گویند کمافی برهان قاطع و شنگرف خواب بهاری
خوابی که در بهار باشد و آن نهایت شیرین بود از جهة خوش آب و هوای موسم مذکور
صائب گوید ع فسانه ایست که خواب بهار شیرین است ٭ و معنی فقره آنست که
طفل غنچه که بر گهوارهٔ گلبن در شنگرف خواب است بسبب مهد جنبانی نسیم مرحمت او است
و ظاهر است که غنچه و گل را بر گلبن هم نسیم جنبش می دهد و شاید که نسبت خواب
بغنچه از جهت انقباض او باشد غنچه منقبض باشد و چشم نیز در خواب بند بود قوله
و گلاب افشانی شبنم ملاطفتش شوخ چشمان نرگس زار را از گران خواب غنچگی بیدار
شنگرفی بخشیده ش گلاب بمعنی عرق گل و در اصل آب گل ست قلب کرده گلاب
گویند و همین مشهور گشته اما آب گل نیز آمده چنانچه در بهار عجم ست باید دانست
که در بعض نسخه شبنم و در بعض شمیم واقع شده اول با عتبار رشحه ست و دوم با عتبار خوشبوئی
ظاهرا اول بهتر ست چه شبنم سوای چکیدن باعث شگفتگی گل نیز ست شوخ چشم
مترادف خیره نگاه هر که بی آزرم بیند نرگس بکسر کاف فارسی گلی ست معروف
چنانکه در برهان ست اما بفتح کاف نیز آمده حافظ شیرازی فرماید ع از رنگ رخت

لا آله بظهور رسد اما تکلفی که در معنی غلاله بکار رفته مستغنی از بیان است چه غلاله در فن معما
گاهی مفید معنی قرب میگردد مگر آنکه حرف اول و آخر کلمه اراده نمایند چنانچه از جامه کما لایخفی
علی ماهر فن المعما باشد که اراده ظرفیت ازان بروی کار آید چنانکه در توجیه ثانی
دریافت کنی انشاء الله تعالی دوم آنکه صفت بنا شد بلکه متعلق بعبارت اثبات
نموده بود و غلاله اشارت باشد بظرفیت لاله و مظروفیت الف و حاصل معنی آنکه
لاله در صورت نفی ماسوی که عبارت از لا آله است اثبات معنی توحید نموده چه هرگاه
الف درمیان لاله بیاید لا آله بظهور رسد و این معنی مبنی است بر اینکه اغلب رسم باغبانان
آن بود که لاله را بجهت زینت باغ پیرامون سرو و امثال آن بکارند یعنی سرو درمیان
لاله که حوالی آنست نیفتاده بلکه الف است که لاله را بصورت لا آله گردانیده معنی
توحید او تعالی را ثابت نموده و برمنصف پوشیده نیست که درین فقره بهتر ازین
توجیهی بدست آمدن ظاهر او دور از کار مینماید و از بعضی الف استقامت نیز مسموع
شده براین تقدیر معنی آن چنین باشد که الف لفظ استقامت که در راستی
مثل سرو است در غلاله لاله درآمده و آن را بصورت لا آله نموده اثبات معنی توحید
کرد و آما بغیر از معنی معمای معنی فقره بهیچ صورت نمی بندد و اینطور معما هرچند بسیار است
و از زبان اساتذه برآمده اما ناقص ترین معماهاست و بهتر همان است که معنی معما
بطریق رمز و ایما بوجه احسن تعبیه کرده باشد چنانچه از معماهای مولانای جامی و میر حسین
معمائی نیشاپوری وغیرهما ظاهر می گردد که ورای معنی مقصود لطف عبارت نیز نمک
مائده سخن است **قوله** مهد جنبانی نسیم مرحمتش اطفال غنچه را بر گهواره گلبن در شکر
خواب بهاری کرده ش اطفال جمع طفل و اضافت آن بطرف غنچه که واحد است

وقامت سرو الف استقامت در غلالهٔ لالهٔ آل بصورت نفی ماسوی اثبات معنی
توحیدش نموده ش الف استقامت صفت سرو ست ای سرو یکه استقامت
همچو الف دارد غلاله در برهان بکسر اول در عربی جامه را گویند که متصل به بدن باشد
و بعضی جامه را گویند که در زیر زره پوشند آل درختیست مشهور سرخ رنگ بمعنی
سرخ مطلق چنانکه گویند شراب آل و جامه آل و رنگ آل رنگ سرخ صاحب گوید
ع ازمی بکن دو آتشه این رنگ آل را و نفی ماسوی عبارت از لا اله ست زیرا که
مراد از ان نفی ماسوی الله ست بدانکه در بعضی نسخه غلالهٔ لالهٔ آل واقع ست و
در بعضی غلالهٔ آل لاله در صورت اول آل صفت لاله ست و در صورت ثانی صفت
غلاله اما ثانی بهتر ست زیرا که از صفت غلاله هیچ مفاد بظهور نمی پیوندد و لالهٔ آل
از عالم گل آل خود هست باید دانست که معنی این فقره بطریق معما مستفاد
میشود و معطوف ست بر جملهٔ ماسبق پوشیده نماند که در فن معماگاهی چیزی ذکر
کنند که حرفی از حروف بمفهوم آن تشبیه داشته باشد و ازان حرف مذکور اراده
نمایند مثلاً از سرو و نخل و قد و تیر الف و از ابرو نون و از دندان سین مراد
دارند و همچنانی غیرها در نبصورت سرو الف استقامت عبارت ازهمان الف باشد
و در عبارت بصورت نفی ماسوای دو احتمال ست یکی آنکه این عبارت صفت لاله باشد
پس در آخر لالهٔ آل کسرهٔ صفت ضروریست ای لاله که بصورت نفی ماسوی ست و این
تشبیه ناقص ست چرا که بی لحاظ الف لاله را لا آله توان خواند بریں تقدیر غلاله عبارت
از قرب لاله بود حاصل معنی آن باشد که سرو که استقامت الف دارد نزدیک لا له که
آن بشکل لا آله ست معنی توحید باری تعالی را ثابت نموده چه هرگاه قریب لاله الف برسد

گاهی مضاف ومضاف الیه در محل خود باشند وحرف را بین تقدیر البته بعد از مضاف الیه
واقع شود چنانکه در مصرع ثانی این شعر ناصر علی ؎ عشرت از درد تو
باشد جان غمناک مرا ✤ شعله می بندد حنا بر دست خاشاک مرا ✤ پوشیده نماند
که شبنم موصوف وشاداب صفت آن ومجموع مضاف ستائش مضاف الیه واقع
شده وتا معطوف بر ستائش وکاف وجمله مابعد آن برای بیان صفت شبنم است
وشبنم مبتدا وراجع بجناب الخ خبر آن وبجذب استحقاق الخ متعلق براجع آه ومعنی فقره
انیست که شبنم ستائش وثنا که بصفت کذائی ست یعنی از هوای بستان بیان
میچکد وبر گلبرگ زبان شعرا می نشیند بجذب استحقاق که در ذات آن شبنم است
بطرف همچو جناب راجع می شود که بیانش می آید بدانکه مسیح دم صفت غنچه است
باعتبار انیکه نکهت آن باعث راحت طبع است گویا زنده می کند وخاموشی
غنچه را بروزهٔ مریم تشبیه نموده وصدای را که از غنچه هنگام شگفتن برمی آید اسم هو
اعتبار کرده گوئیا روزهٔ خاموشی را باین اسم افطار نموده وفاعل کشوده او تعالی
است که آنرا به بهار پیرا تعبیر نموده انجمله تمام در صفت جناب است بشرطیکه آن از
عالم حضرت باشد کما مر والا صفت بهار پیرا باشد وحاصل معنی اینکه چنان بهار پیرائیست
که در بیت المقدس گلشن دهان غنچه را که بروزهٔ خاموشی بستگی داشت بکلمهٔ هو کشوده
ای باین کلمه گویا ساخته ومراد ازین آنست که صدای که از دهن غنچه هنگام شگفتن
برمی آید صدای محض نیست بلکه اسم او تعالی است که غنچه بهدایت او سبحانه بر زبان
خود می آرد وخاموشی خود را بگرفتن این اسم رفع میکند پس چنین کسی که همچو کرده
ستائش وثنا استحقاق آن دارد که در شان او باشد وغیر او را سزاوار نبود **قوله**

ه هر که از نخل تمنا روزه مریم گرفت * نقل انجم در گریبانش چو عیسی ریختند

هو ضمیر واحد مذکر غائب است و اشاره بجناب عزت جل جلاله نیز ست گوید اسمے از اسماء و حروفی از حروف و عبارتے از عبارات نباشد که اعدادش بحساب جمل کبیر بوسائط چند راجع باسم هو نگردد و چون این مقام محل ایضاح آن نیست ازان درمی گذرد مؤلف در مقدمه شرح معمای نصیرای همدانی به تفصیل نوشته هر که توضیحش خواسته باشد رساله مذکور را مطالعه نماید و گفته انداز نجا است که اوّل هر عبارت اسم هو می نگارند پس گویا هر اسم خاص از اسمای آلهی که بمن و برکتش مقتضی تحریر پیشانی ورق گردد در صورت ثبت آن زیب تسطیر یافته باشد باید دانست که حرف را که بعد از عبارت مسیح دم واقع است مفید معنی اضافت است و دمان مضاف و مریم غنچه مضاف الیه آن مقدم بر مضاف و این ضابطه فارسیان است که هر گاه حرف را افاده معنی اضافت کند مضاف الیه در انجا مقدم بر مضاف بود چنانچه سعدی شیرازی فرماید ه کسان را نشد ناوک انداز خریر * که گفتند بد و زند سندان به تیر * و جائز ست که باوصف حرف را کلمه دیگر نیز مابین مضاف و مضاف الیه مذکور فاصل افتد کما لایخفی علی المتامل و ازین عالم ست درین شعر عرفی شیرازی ه منکه باشم عقل کل را ناوک انداز ادب * مرغ اوصاف تو از اوج بیان انداخته چه اوج بیان مضاف عقل ست ای ناوک انداز ادب مرغ اوصاف ترا از اوج بیان عقل کل انداخته پس منکه باشم و عزیزان که در تقریر این شعر طرق متبائنه گزیده اند عبث زحمت کشیده اند و گاه کلمه دیگر مابین هر دو فصل نبود چنانکه ه نخستین صف میمنه ساز کرد * ز تیغ اژدها را ده هن باز کرد *

شبنم ستائش و ثنا بالذات مستحق آنست که در شان او تعالی بود و غیر او را سزاوار نباشد و مقرر ست که شبنم استحقاق آنداردکه بطرف آفتاب راجع شود پس استحقاق که در وست بطرف آفتاب میکشد جناب بالفتح درگاه و گرد اگرد در سرای نقاب بالکسر در اصل بمعنی روی بند ست کما فی المنتخب اما ظاهرا در نیمقام بمعنی مطلق پرده استعمال نموده ای جنابی که باعتبار لمعان انوار پرده آن آفتاب ست و میتواند که از عالم حضرت بمعنی صاحب جناب باشد پس نقاب بمعنی حقیقی خود خواهد بود در صورت اول بهار پیرامضاف الیه لفظ جناب ست و بر تقدیر ثانی صفت آن و ممکن ست که عطف بیان جناب باشد پس باید که بعد از آفتاب نقاب کسره نبود فتامل

بیت المقدس بضم میم و تشدید دال قبله یهود و نصاری و بفتح میم و تخفیف دال نیز آمده شیخ نشیر اگوید ؎ چو بیت المقدس درون آفتاب ؎ رها کرده دیوار بیرون خراب ؎ عرفی گوید ؎ سینه آتش از عدم آورده و آسوده رفت ؎ عصمتم آمد به بیت المقدس و آلوده رفت ؎ خاقانی ؎ بگردانم ز بیت الله قبله ؎ به بیت المقدس و محراب اقصی ؎ فارسیان این لفظ را بحذف الف و لام نیز استعمال کرده اند هم او گوید ؎ بگذارده فرض و کرده مجلس ؎ در بیت حرام و بیت مقدس ؎ صمت بالفتح خاموش بودن فی المنتخب و دهان روزه دار صمت بمعنی دهانی که روزه خاموشی دارد و در نیجا تلمیح ست لقصه حضرت مریم چون حضرت عیسی متولد شدند مردمان آنجا از روی تعجب استفسار احوال تولد مسیحا علیه السلام می نمودند و ایشان خاموش بوده هیچ نمیفرمودند زیرا که خاموشی در انوقت نیز از شرائط صوم بود پس آنرا روزه بنام ایزد جلت آلاه افطار فرمود و روزه مریم عبارت ازان ست صائب گوید

پامال عرصهٔ انصافست که جنون جولانی تنگ و تاز خیال درین عرصه تا کجا عنان قلم گسیخته
و تکلیف آمادگی مهمیز اندیشه چه قدر گلگون خامه انگیخته شعلهٔ آرزو سر بفلک کشیده این
تمناست و غنچهٔ تامل آغوش کشوده برخور دین هوا که رنگ افروزی جلوه این عروس
دریافتنی ست و پردهٔ تماشای این تمثال و اشنگافتنی تا مبرهن گردد که مشاطگی فکر
در سامان طرازی هر صفحه این عروس چهره پرداخته ست و طراحی قلم در کار سیاه قلمی
این تمثال تا بکجا طرح رنگ ریز بها انداخته باری اگر گل رخ نکشاید تماشای خار ست
و اگر سواری بر نیاید هنگامهٔ غباری مضایقه ندارد و اگر بسجابی التفات همان خار دامن
گیری های گل تواند گرفت و قباحتی بر نمی آرد اگر بعطر سائی وضع اخلاق همان غبار رنگ
عبیر تواند پذیرفت ؎ بهار امروز سامان میدهد گل چیدنی دارد ٭ اگر خار ست و گر گل
رنگ گلشن دیدنی دارد ٭ تماشا دارد افسون سازی رنگ بهار اینجا ٭ عنان شوخی
ساز نگه گردیدنی دارد **قوله** شبنم شاداب هر گونه ستائش و ثنا که از هوای روح پرور
بستان بیان بر گلبرگ زبان سخنوران نشیند بجذب استحقاق ذاتی راجع بجناب آفتاب
نقاب بهار پیرائیست که در بیت المقدس گلشن مریم غنچه مسیح دم را دهان روزه دار
صمت بکلمهٔ طیبه هو که اسم اعظم اوست کشوده ش شاداب بروزن آداب بمعنی
سیراب و پر آب و تر و تازه کمائی بر هان القاطع مولف گوید مرکب ست از لفظ شاد
بمعنی بسیار و آب بمعنی تازگی از عالم شادکام و شاد بهر و شادخوار شیخ شیراز ؎
پسر را همی گفت کای شاد بهر ٭ خرت را مبر با مداد ان بشهر ٭ خیالی گیلانی ؎ ج
از کف راه با دل تو ٭ با شادی خویش شادخوار ست ٭ جذب بمعنی کشیدن و
ربودن استحقاق سزاوار شدن و مراد باستحقاق ذاتی در ینمقام آنست که

حاصل نمی تراشد آگاهی صحت و غلط در سایه همین نهال خوابیده است و اطلاع
نیک و بد از پرده همین نقاب سر کشیده فقیر صهبائی عمرهاست تماشای جمال
این عرائس ست و خواب زده سودای این نفائس روزها دیده را بغبار انگیزی جولان
سخن ممنون سرمه سلیمانی داشته ست شبانگاه را لفروغ چراغان معنی لبسراغ عالم
مثال گماشته گر سنه چشمی های حوصله شوق دست از تلاش باز نمیدارد تا دامن زینهای همت
سعی را آزرده تعطیل نگذارد امروز سرمایه تازگی نگاه هنگامه بهارستان عبارتیست
که به یمن چمن سامانی های رنگینش خط غبار تا خط گلزار تفاوت ندارد و لبساغر بیجائی
نشئه کیفش سواد حروف تا خط از رق فرق نمیشمارد و جادو نگاری خامه ظهیر الدین
نقشی آب هزار چاه بابل از دائره یکجرفش کشیده و نسخه صد سحر سامری به پنجه دلربائی
یک ادایش دریده گرداورا قش اگر تو تیای چشم مطالعه برخیزد طرح هزار صفاهان
میتواند انداخت و فروغ معنیش اگر بخراشیدی روزن دیده پرداز د وضع صد
خراسان میتواند ساخت وقتی نمیباشد که حصول نکته جدیده نشئه نوروزی ندر طبیعت
نکرده باشد و ساعتی نمیگذرد که وصول معنی نوعیدی از بهر نشاط خاطر نرسانده تامل را در هر
گلزینش رشته نگاه صرف هزار گلدسته معانیست با رشته خط دست بهم داده امداد
پیوندد نگاه را در غور هر قطعه اش وقت تامل سرگرم هزار گنجکاوی با نوک زبان قلم
در تشبیه و کلند طبیعت در عالم امداد افاده اش نامزد نسبت خلاق المعانی ست و فکر
سبا مان بختی حشمت الفاظش سربلند دولت خاقانی شاهد این دعوی وسعت حوصله
اوراقی ست که در محفل یار فروشی های اخلاق نسبتان بگنجینه داری اسراران
نکات علم ست و به چهره کشائی بیکران جلوه ها متهم هرزه دوی بصیر نگهای فضولی

مطالعه صحائف متقدمان باید نمودن تا هر چه در دامن نگاه فراهم آید نفس را جز بی اختیاری
تحسینش دست نتواند داد و طبیعت را مصروف تامل نکات پیشینگان باید فرمودن تا هر چه
ذخیرهٔ اندیشه ها گردد و منهاجز تردد و شکر لب نتواند کشاد علاوه استحسان اوقات حضور سراپرده
استعداد به نقاب آرائی ارتکاب عیش صورت نه بندد و گریبان همت وسعی بی بهار آرائی
نزهت وصولش بر روی نسیم مراد نخندد و سواد مکابت الیشان سایه بال همای نگسترده که
اشر همایونی جز به پرده همان طلسم توان یافت و فروغ معنی شان آفتابی بر نیاورده
که دلکشای صبح سعادت جز باستقبالش تواند شتافت الفاظ را بطراوت سرمایگی بهار
تازگی خنده بی آبروئی ریاحین از دهن دوائر گل کرده هست و معانی را بشفق آرائی
دستگاه رنگینی طعنه بی اعتباری گلها از لبهای حروف سر برآورده آئینه چمن در غیرت آن
الفاظ از سبزهٔ زنگاری آرد و سینهٔ بهار در رشک همان معانی از لاله داغ مے شمارد
لفظ از سبز کردگان قطعه آن چمن ست و معنی از تر دماغان بهار این گلشن از انجا است
که سقم طبع اندیشه جز بهین نوشدارو علاج نگیرد و خلل بنای افکار جز بهین مصالح چاره نپذیرد
خارج آهنگ دائره این بزم مرهون اداهای بی اعتباری ست و مخالف نوای پرده
این ساز مفتون نغمه مذلت شعاری فی الحقیقت سر در گریبان بردن تامل معنی های
اساتذه مشعر بر اقرار تلمذ معنوی ست و نظر دوزی مطالعه افکار قدما بر معنی استفادهٔ
روحانی منطوی تامل هر قدر بر گرد گنجکاوی بر آید نقب خیال بر گنجینهٔ اسرار رسیده است
و فکر هر چند پیرامون وقت گردد پای اندیشه بر گنج قارون آرمیده هر کس سر سر گردان
متتبع نبود از سرور رهوایان بادیه بیحاصلی ست و ذخیرهٔ دامان تتبع جز سخن همین بقدر طبقشان
نمیباشد و هر که جان بپای استقرار نیست بی مایه گوهر اعتبار ست و استقرار جز نقد همان کیفیت

واگر اندیشهٔ نشر سیر گریبان تحریک می دهد فکر گرداوریهای ما یحتاج روا نمیدارد که درین
لباس یکدم عقدهٔ خلجان طبیعت برشمارد درین روزگار اگر کسی کما درا ک دقایق
ملهم اند یکسر سخن شامد گوئی این ناسزایان پرداخته اند و یکقلم در عرصهٔ اوصاف فروشی این
نابکاران از سر قدم ساخته قوت طبعی که بهمرسانیده اند صرف مبالغه مدحت ابنای زمان
میگردد و رسائی انفاسی که بدست آورده اند از بصیرفه ورای طرازی بردوش ضع نیایان
می بندد اگر خود لائق اسفل السافلین برآیند لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم
آیتی ست درشان همین ناآشنارویان دست فرسودهٔ قلم آن یافته درایان دهر چند شایستهٔ
نفرین خلائق باشند لقد کرمنا بنی آدم درعالم عقیدهٔ فاسد نصیبی ست درحق همین
ناسزایان درکسوت عرقی که بتردد مداحی بیرون داده اند شرم همت آب گردیده است
وبنای اعتباری که ندارند بآب رسیده ۵ شرم همت برخ ناپاکت آبی میزند یعنی
ای مخمور غفلت دیدهٔ واکردنی است + موبموبیت خم شدن دارد تعظیم کسان ۵ یکدم
ای محوهوس سر درگریبان بردنی است + الحمدلله که تا امروز غزلی طرح نشده که همان سوز
وگداز جنون درکسوتش ننالد وبیتی برزبان نرفته که بتاثیر شوق همچنان شور نفس در کوچهٔ
لیهانالد بهار مدحت طرازی اگر همه رنگینی دربارداشته باشد سرخی ست گل کردهٔ رنگ خجلت
وکیفیت ثنا پردازی اگر تمام نشئهٔ دولت فروشد نعاسی ست نتیجهٔ معجون غفلت اگر دستیاری
توفیق امداد فرست ثواب حمد از مغتنمات سعی انفاس ست واگر تائید بخت درصدد یاریست
فوائد نعت ومنقبت از غنایم اوقات تقدس اساس وگرنه ابیات عاشقانه وعبارات
شوقیه راکه مانع است اگر حرص غالب نباشد وتحریر تذکرة الاحبا راکه بازمیدارد
هرگاه حب جاه سینهٔ اوهام نخراشد باری اگر لب مجور ستایش ست دیده را صرف

منظوم امریست محال و تعمق نگاه در مطالعه نکات منثور کاریست آنسوی وهم و
خیال کوهمتی که از رشته سعی اهل هنر گره بردارند و کجا دستبرسی که خار از پای طلب
صاحب جوهران برآرند ناسزاواری ابنای زمان سزاوار بیان قلم بر بنایدون ناشایستگی
حال اخوان عهده تقریر زبان را نشاید ناقدردانی نشریفی ست بر دوش وضع ناطایم این
گروه دیبروتی لباسی ست درخور حال این طایفه خسران پژوه مرگ در عقیده شان صرف
سیم و زر ست و میل خرج اموال زندگی در مذهب شان نگاهداشتن کمیته گوهر ست و در
زیر بار فاقه شکستگی احوال تنگ چشمی وسعت فضای ست شالسته جولان این
سیه بختان و گرفتگی طبیعت جوش فراغت ست درخور لیسیار این دل سختان بحکم
خست در زیر دفینه زنده تنگی گور می پسندد تا قراضه زری در خاک تلف نشود بفرمان
خبث باطن دیگ بر بار نمیگذارند تا از حدت آتش پاره جدا نگردد و هر چه از راه حرام ذخیره
دامن ایشانست بحکم اَلْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ صرف لولی منشان ابلیس نهاد ست و انچه
به نتایج بدنیتی سرمایه باد بروت ست بمقتضای مَا أَغْنَىٰ عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ بباد دستی
نا نوش بر باد مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الْكَلْبِ تفسیر این کج خلقی آن دونان ست ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُم
فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً صفت حال آن تیره درونان باهل هنر دادن صله
چه معنی دارد و با مداحان ایمای گزارش مدح چه ممکن که اندیشه یحسن الطلب سراپای
عبارت را از شکنجه عذر نافهمی برنمی آرد در نصورت بگدام امید تیشه فکری توان زد
تا گوهر معنی که سرمایه دکان خود فروشی باشد در کف آید و بچه توقع طرح تاملی باید انداخت
تا حسن عبارتی که نگاه شوق را دیوانه شغل تماشا دارد رو نماید اگر فکر نظم دامن طبیعت
می گیرد اندیشه تحصیل معاش نمیگذارد که نفسی آه ماتم مرده دلان ازین کسوت سر برآرد

سررشتهٔ گویایی است امانت داده اعجاز کاریهای مشورتش تازگیهای گل محمدی و رنگینی آل
بر رونق پذیری هنگامهٔ شرع شاهد عدلی ست از بارگاه عناتیش به براءت صداقت
برخاسته و خوش قماشی برگهای عباسی و نضارت جعفری بر تاجداری حشمت دین
گواهیست از کارگاه هدایتش باکسوت صدق دعوی آراسته **امّا بعد**
غبار انگیزی جولان قلم خاکستر آئینه این کیفیت ست و روائح گلهای این حقیقت
که صفاپردازی مرات خیال یوسفی در پرده دارد در خمکدهٔ سیر گریبان با نشئهٔ خواب
زلیخای باید جوشید و طراوت انشای بهارستان فکر تازگی بار می آرد بر جلوه رنگینی های
تماشا باید رسید رنگینی های نقوش این ارزنگ محویت نگاه تماشا می خواهد
چشمی که نقاب فروشی غبار غفلت باز نگردد سررشتهٔ روشن سوادی
کم دارد و نخلهٔ سایهٔ عطر این نکهت بعلاج بیوست خشک مغزی می نشیند دماغی که
بغنیمت شماری وصولش برخیزد سر از شکنجهٔ زکام فرسودگی برنمی آرد از نیجاست
که زیر چاق شکنجهٔ وهم **صهبائی** نامره فهم که سرنگونی وضع خجلت مایهٔ گردن
افرازی بلند پایگی اوست و پستی مراتب همت دستگاه رفعت سرمایگی او
کم وقتی ست که از منظر گریبان بسیر بوستان معنی نپردازد و بدامن چشم بسته
گلهای جلوهٔ آن بهار ارتباط نسازد از اوقات شبانروزی ساعتی نگذرد که خاطر را
ممنون اثر پذیریهای افکار ننماید و طبیعت را در شکنجهٔ وقت تامل نفرساید اما
پریشانی اجزای جمعیت را چه علاج که هیچ گاه نمیگذارد تا بشیرازهٔ اوقات پریشان
توان پرداخت و سستی قوای حواس را چه چاره که هیچ وقت روا نمیدارد
تا به کوتاهی سررشتهٔ تشویش طبع باید ساخت در نصورت غور در فکر

بسم الله الرحمن الرحیم

رنگینی بهارستان معنی نتیجهٔ آب و رنگ کیفیتی ست که به بادهٔ گساری چمنستان
محمدت خطوط دوائر را بر حشمت خط ساغرنازان دارد و با شریر دازی نشئهٔ ثنا سواد
سطور را از جیب غرور بادهٔ ریحانی برمی آرد کم نگاهی دیدهٔ نرگس شاره ایست
که دور باش هیبت لن ترانی حوصلهٔ تماشا را آشنای سرادق جلال نمی پسندد
و داغ سینهٔ لاله ایماتیست که چهره افروزی غیرت آن جمال جربزه انگیزی نهاد
آتش نمی پیوندد پرتو مهر منیر گردیست از عرصهٔ جولان تجلی جنبش باد عطیه بر فرق
جنون تازان تقاضای شوق انداخته و رشتهٔ خطوط شعاعی ریشهٔ نهالی از سواد طور موا
بنظر ادب دهی ارنی گویان ذوق تماشا گردن افراخته هر گاه کیفیت بادهٔ انعا
محمورانِ آب و خاک را سورت نشئهٔ عرفان عطا فرماید معرج پیالهٔ گرداب خاک
برلب مالیدن سطح زمین ایمامی نماید تا ساغر چشم خوبان از خون نرگس زار سرشار
نماید در دست سیه مستی مژگان نوک سنانی ست ودیعت نهادهٔ کارگاه مصلحتش و
تا برساند ادائی غمزهٔ دلربان سحر کاری انداز دلیری آموزو در دست جادو نگاهی چشم

به عون صناع کن فکا فضل خلاق ز روزما

در مطبع ناگرا مئی منشی نولکشور مزین بطبع متین آراسته

اطلاع۔ اس مطبع مین ہر علم و فن کی کتب کا ذخیرہ سلسلہ وار فروخت کے لیے موجود ہی جسکی فہرست مطول ہر ایک شائق کو چھاپہ خانہ سے مل سکتی ہی جسکے معاینہ اور ملاحظہ سے شائقان اصلی حالات کتب کے معلوم فرما سکتے ہین قیمت بھی ارزان ہی اس کتاب کے ٹکٹیل پیج کے تین صفحہ جو سادہ ہین اونمین بعض کتب منشآت و قواعد وغیرہ درج کرتے ہین تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہو اوس فن کی اور بھی کتب موجودہ کارخانہ سے قدر دانون کو آگاہی کا ذریعہ حاصل ہو

منشآت

انشاے بہار عجم۔ بالتزام الفاظ فارسی اور رقعات کہ کوئی عربی کی لفظ نہین آئی مصنفہ مولوی امانت علی۔

انشاے فیض شان۔ انشا آموزی کے واسطے ہر قسم القاب و آداب کے صفات کے فقرے مصنفہ منشی حفیظ اللہ۔

انشاے خلیفہ۔ مع اشعار کارآمد خطوط نویسی مشہور انشا درسی از خلیفہ شاہ محمد رضوی خط نستعلیق

ایضاً۔ بخط شکست۔

انشاے تمیز۔ مصنفہ منشی کالی رام تخلص تمیز

انشاے مادھو رام۔ مصنفہ منشی مادھو رام۔

ایضاً۔ بخط شکست۔

انشاے منیر۔ خط نستعلیق مصنفہ میر صافی منیر لاہوری۔

ایضاً۔ بخط شکست۔

انشاے بہار ہند۔ رقعات بعبارت عامی مسجع تصنیف عبد العزیز آردی۔

انشاے جامی۔ مصنفہ ملا عبد الرحمن جامی۔

انشاے طاہر وحید۔ از منشی مرزا طاہر وحید۔

انشاے فائق۔ مصنفہ مولوی محمد فائق۔

انشاے دولت رام۔ مصنفہ منشی دولت رام۔

انشاے صفدری۔ اسمین رقعات فارسی مقابل اوسکے رقعات اردو مین تصنیف مفتی غلام صفدر لاہوری

انشاے گلزار عجم۔ مصنفہ مولوی مقبول احمد فاروقی

انشاے مفید۔ تصنیف منشی بچھمن رام پنڈت

انشاے دلاویز۔ تلازم شطرنج مین مصنفہ مولوی عبد العزیز آردی۔

انشاے عجیب۔ اسمین رقعات ہین سوائے لفظ فارسی کے لفظ عربی نہین ہی مصنفہ منشی محمد جعفر۔

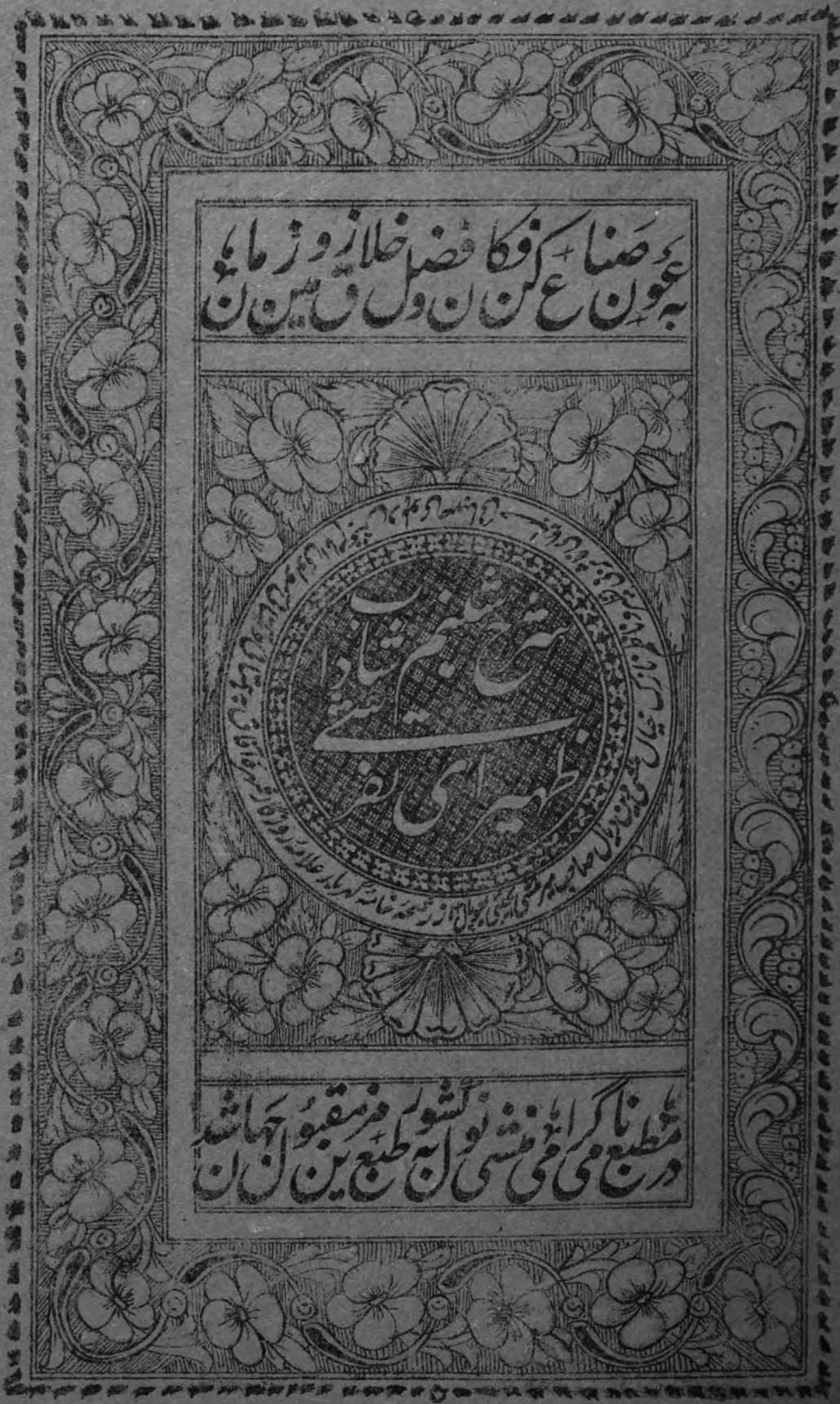
ظہیر الانشا۔ مصنفہ منشی محمد ظہیر الدین۔

انشاے صفیر بلبل۔ مع صحت نامہ۔ یہ بڑے رتبہ کی انشا مین عبارت کی ہی مصنفہ مولوی عبد اللہ خان علوی خرجوی جنکا پایہ نثر نگاری مین ہمرتبہ قدما ہی۔

انشاے دلکشا۔ جلی قلم مصنفہ منشی فتح چند۔

انشاے بے نقاط

Sharah Khulasum Sabah

Sharḥ-i-Shabnam-i-shādāb.

Ẓahīr al-Dīn, called Ẓahīrā'ī
Tafrishī.

Indian Institute, Oxford.
The Lucknow Sparks Library.
Presented
by
Munshi Newul Kishore.

49 C 55

